

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом Научни зборник, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – Зборник за друштвене науке, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ
Др Милош Јовановић (1950), Живојин Бошков (1951–1952),
Рајко Николић (1953–1965), академик Славко Гавриловић (1966–1969),
др Александар Магарашевић (1970–1973), др Младен Стојанов (1974–1999),
др Милован Митровић (2000–2004), др Часлав Оцић (2005–)

146
(1/2014)

Уредништво

Др Бошко БОЈОВИЋ, Француска
Др Милан БРДАР, Београд
Др Рајко БУКВИЋ, Београд
Др Бранислав ЂУРЂЕВ, Нови Сад
Др Масајуки ИВАТА, Јапан
Др Ђорђе ИГЊАТОВИЋ, Београд
Др Милош МАРЈАНОВИЋ, Нови Сад
Др Милован МИТРОВИЋ, Београд
Др Драго ЊЕГОВАН, Нови Сад
Др Часлав ОЦИЋ, дописни члан САНУ, Београд
Др Питер РАДАН, Аустралија
Др Панајотис Г. ХАРИТОС, Грчка
Др Срђан ШЉУКИЋ, Нови Сад

Главни и одговорни уредник
Др Часлав Оцић
дописни члан САНУ, Београд

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

146
(1/2014)

НОВИ САД
2014

Илустрација на корици
гравира Захарија Орфелина
Човек ишше за сѣолом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATIES

Марко Павловић	Marko Pavlović
ЦЕО ЖИВОТ ЈУГОСЛАВИЈЕ	THE ENTIRE LIFETIME OF
У ДВА ДРЖАВНА	YUGOSLAVIA IN TWO STATE
ОБЛИКА	FORMS
9–39	

Драган Новаковић	Dragan Novaković
ДОНОШЕЊЕ ПРВОГ УСТАВА	THE ADOPTION OF THE FIRST
СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ	CONSTITUTION OF THE SERBIAN
1931. ГОДИНЕ	ORTHODOX CHURCH IN 1931
41–54	

Зоран Лутовац	Zoran Lutovac
СРБИ У ЦРНОЈ ГОРИ	LES SERBES AU
ПОСЛЕ РАЗДВАЈАЊА СРБИЈЕ И ЦРНЕ	MONTÉNÉGRO APRÈS
ГОРЕ 2006. ГОДИНЕ	LA SÉPARATION EN 2006
55–70	

Срђан Шљукић	Srđan Šljukić
ПРОМЕНЕ У ДРУШТВЕНОЈ	CHANGES IN SOCIAL STRUCTURE
СТРУКТУРИ И УЛОГА	AND THE ROLE OF THE PEASANTRY
СЕЉАШТВА	
71–84	

Александар Саша Гајић	Aleksandar Saša Gajić
ЦАРЕД ДАЈМОНД И ПИТЕР	JARED DIAMOND AND PETER
ТУРЧИН: ДВЕ САВРЕМЕНЕ ТЕОРИЈЕ	TURCHIN: TWO CONTEMPORARY
ДРУШТВЕНОГ КОЛАПСА	THEORIES OF SOCIAL COLLAPSE
85–104	

Јелена Станковић, Весна Јанковић Милић и Марија Радосављевић	Jelena Stanković, Vesna Janković Milić and Marija Radosavljević
УНАПРЕЂЕЊЕ	IMPROVING THE BUSINESS
ПОСЛОВНОГ ОКРУЖЕЊА	ENVIRONMENT IN CITIES
ГРАДОВА И ОПШТИНА	AND MUNICIPALITIES
У СРБИЈИ	IN SERBIA
105–117	

Раденко Матић, Рајко Куљић и
Небојша Максимовић
СОЦИО-ЕКОНОМСКЕ
КАРАКТЕРИСТИКЕ ФИЗИЧКЕ
АКТИВНОСТИ ДЕЦЕ
РАНОШКОЛСКОГ УЗРАСТА

Radenko Matić, Rajko Kuljić and
Nebojša Maksimović
SOCIO-ECONOMIC CHARACTERISTICS
OF PHYSICAL ACTIVITY OF EARLY
SCHOOL-AGE CHILDREN

119–128

Славиша Вуковић
ПРАКТИЧНА ИСКУСТВА У
ПРЕВЕНЦИЈИ НАСИЉА НА
СПОРТСКИМ ПРИРЕДБАМА

Slaviša Vuković
PRACTICAL EXPERIENCES IN
PREVENTING VIOLENCE AT
SPORTING EVENTS

129–139

ОГЛЕДИ / ESSAYS

Светомир Бојанин
ЗАВИЧАЈ –
ЧЕЖЊА И ОХРАБРЕЊЕ

Svetomir Bojanin
HOMELAND – LONGING AND
ENCOURAGEMENT

141–150

ОСВРТИ / BOOK REVIEWS

Ана Селић
КАКО СЕ ОДРЖАТИ ИЗНАД АМБИСА
(Ребека Вест, *Значење издаје*, Алгоритам, Београд 2013)

151–157

Милан Петровић
ЛЕОНТЈЕВЉЕВ МЕТОД И ОЦИЋЕВА АНАЛИЗА
ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ПРИВРЕДЕ
(Часлав Оцић, *Структурна анализа југословенске привреде: 1952–1962–1968*,
Службени гласник, Београд 2013)

157–163

Рајко М. Буквић
ШАХОВСКА ЈУГОСЛАВИЈА
(Душан Драјић, *Прејлед шаховске лијературе бивше Југославије 1886–1991* [I–V],
издавачи аутор и Академска мисао, Београд 2010–2013)

164–166

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Петар Б. Петровић
ФАБРИКЕ БУДУЋНОСТИ
(Владимир Р. Милачић, *Нова мейџафизика инжењерсѣва*,
Академија инжењерских наука Србије, Београд 2013)

167–169

Биљана Ратковић Његован
ВРЕДНОСТ ИНТЕЛЕКТУАЛНОГ КАПИТАЛА
(Бисерка Комненић, *Вредносѣ vs ѣрофѣиѣ*, Завод за уѣбенике, Београд, 2013)

169–171

Рајко Буквић
У ПОТРАЗИ ЗА ИЗГУБЉЕНИМ ЈЕДИНСТВОМ
(Goran Poletan w konsultacji z Ursulą Kotnowską, *Polska masakra * Poljski masakra * The Polish Masacre*, Ekološko-etnološki kulturni centar Sfera,
Novi Sad, 2012)

172–174

Бранко Шкундрић
ХРАНА И ОДБРАНА
(Васкрсије Јањић, *Образовање, наука и ѣроизводња хране*, АНУРС, Бања Лука 2013)

174–175

Мирјана Рикало
АУСТРАЛИЈА ЗА УГЛЕД
(*Креатѣивна Аустѣралија: ѣуѣи у креатѣивно друшѣтво и економију*
Ур. Г. Рикаловић и Х. Микић, СФБЦ-Група за креативну економију, Београд 2013)

175–177

Милана Писарић
ПИОНИРСКИ РАД ИЗ СУДСКЕ СТОМАТОЛОГИЈЕ
(Група аутора у редакцији С. Селаковића, *Судска сѣоматѣолоѣија – ѣравни и медицински асѣекѣи*, Службени гласник и Центар за издавачку делатност
Правног факултета у Новом Саду, Београд – Нови Сад, 2013)

177–180

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE

181–186

РЕЦЕНЗЕНТИ У 2013. ГОДИНИ

189

ЦЕО ЖИВОТ ЈУГОСЛАВИЈЕ У ДВА ДРЖАВНА ОБЛИКА

МАРКО ПАВЛОВИЋ

Универзитет у Крагујевцу, Правни факултет

Јована Цвијића 1, Крагујевац, Србија

Е-адреса: mpavlovic@jura.kg.ac.rs; srbilica@gmail.com

САЖЕТАК: Према општеприхваћеном гледишту, југословенска држава, за седам деценија трајања (1918–1991), углавном је прошла кроз неких седам државних облика (централизација, диктатура, децентрализација/децентрализација, три-четири облика комунистичке федерације – монархија и република). Овим радом се пак доказује да је цео живот југословенске државе протекао у само два облика – облик регионалне државе (1921–1939) и облик реалне уније (1946–1991). Видовданским (1921) и Септембарским уставом (1931) југословенска краљевина организована је као регионална држава. За време њеног трајања, као конкурентски модел, постојао је пројекат реалне уније, обликован у Нацрту устава Хрватске заједнице (1921). Њему су претходиле варијанте реалне уније из Женевског споразума и *Најутиака*. Следовали су му уставни програм црногорских федералиста и хрватски захтеви за повратак „на исходнишну тачку“ (1918), што је значило да „историјски индивидуалитети“ треба да одлуче о преношењу неких послова на државни центар. С комунистичким режимом (1945) успостављена је реална унија која је, променивши неколико облика („совјетски“, „произвођачки“, „самоуправљачки“, „делегатски“), потрајала до распада државе 1991. С Уставом од 1974, југословенска држава била је сасвим устројена по моделу Аустроугарске, с тим што је имала шест чланица са заједничким комунистичким монархом.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Реална унија, аустроугарски модел, представништва република, извршна власт, Уставни суд

ДВА КРФСКА МОДЕЛА

На Крфској конференцији, која је значила почетак стварања српско-хрватско-словеначке, односно југословенске државе, изнета су два супротстављена гледишта о државном уређењу: унитаристичко и федералистичко. Никола Пашић је рекао: „Има виђених људи који су за

федерацију, а има их који су за једноставну државу“. Модел „једноставне“ (унитарне) државе за Пашића првенствено је значио државу с „једним законодавством“. Следствено томе, тај модел се није могао остварити „на основи историјског права стеченог у борби (југословенских народа) с Аустро-Угарском“.

Анте Трумбић, као заступник хрватског гледишта на Крфској конференцији, залагао се за „федералистички“ модел и то узимајући за основу историјска права, „као права народна, крваве тековине“. Поштовање стечених, историјских права повлачило је за собом модел државног уређења с подељеним законодавством између центра и „покрајина“. Насупрот Пашићу, Трумбић је наглашавао да се стечена права у Аустро-Угарској морају узети за основу будућег уређења југословенске државе. „Има доста што би требало нивелисати – говорио је он. Али Хрватска ужива једну аутономију законодавну и државну у трима гранама: унутрашњим пословима, богоштовљу–настави, и правосуђу. За све то она има потпуно законодавство. У Хрватској та аутономија представља минимум права која је она могла да одбрани од туђинске власти. Тај аутономни живот створио је један живот, и ништа на свету нема снаге да га збрише. Тај менталитет је један фактор, с којим само споразумно може да се изврши уједињење.“ Трумбић је још изнео да „у Истрији, Словеначкој, Далмацији, аутономија је најјача“, а њихови сабори су давали „на знање да они треба да имају много већу власт од оне која хоће да им се да“ [Крфска конференција 1924: 55–58, 71].

Све у свему, Трумбићеве изјаве о будућем државном уређењу (с истицањем аутономије с „минимумом права“) опомињале су на моделе из Аустро-угарске и Хрватско-угарске нагодбе. Аустро-угарска нагодба дала је модел реалне уније. То је био такав државни облик у коме су две државе имале заједничке спољне послове, послове одбране и финансије за покриће ових послова. Заједничке послове обављали су заједнички органи: заједнички владар, три заједничка министарства и две шездесеточлане делегације, изабране из средине бечког Царевинског већа и будимпештанског Сабора, које су контролисале рад заједничких министарстава.¹ Уз ово, било је мишљења да је и Хрватска (са Славонијом) била у реалној унији с Мађарском и то у *unio realis inaequalis* [Поповић 1933: 46].

¹ Поред спољних, војних послова и заједничких финансија, све остало је било у надлежности органа две државе, или ствар њиховог договора. Шездесеточлане делегације су заседале одвојено и међусобно општиле писменим путем. Само ако се и после треће размене докумената не би усагласиле, одлучивало би се простом већином на заједничкој седници, без претходне расправе [Steed 1914: 23].

РЕАЛНА УНИЈА ПРЕМА ЖЕНЕВСКОМ СПОРАЗУМУ И *НАПУТЦИМА*

Питање уређења југословенске државе поново је отворено у периоду њеног стварања, од Женевске конференције до Прводецембарског уједињења. На Женевској конференцији учествовали су, поред потписника Крфске декларације, Пашића и Трумбића, и представници нових политичких фактора у завршници рата на југословенском простору: представници новопроглашене државе аустроугарских Југословена, Државе Словенаца, Хрвата и Срба, али и неколико представника србијанске опозиције. У ствари, Женевски споразум од 9. новембра 1918. представљао је споразум између представника владе Краљевине Србије и Народног вијећа [Јовановић 1932: 294].

Женевским споразумом било је предвиђено да се оснује заједничка влада „за Краљевину Србију и подручја Народног Вијећа у Загребу“. Ова заједничка привремена влада требало је да обавља све спољнополитичке послове, војне послове – који се односе „на безбедност државне територије као целине“, послове поморства и припремање уставотворне скупштине. Поред уског круга спољних послова (политичких и војних), заједничка влада је у неким пословима („који остају у компетенцији народних влада у дотичним земљама“) требало да наступа као координатор. То су били послови железнице, поште, телеграфа, исхране становништва, заједничких финансија – „у колико се односе на потребе читавог делокруга“ заједничке владе.

Заједничка влада требало је да има 12 чланова. Једну половину министара имала је да именује „влада Краљевине Србије, а другу половину Народно вијеће у Загребу“. За прво време именовано је шест заједничких министара. Споразумом о заједничкој влади било је предвиђено да министри именовани од стране Краљевине Србије положе заклетву „по српском уставу своме владару“, а министри именовани од Народног вијећа „Народном вијећу у Загребу пред његовим представником Др Корошцем“. Чланови заједничке владе замишљени су као делегати земаљских влада [Града 1964: 524, 525].

У договору с регентом Александром Пашићем заменик, Стојан Протић, у име владе Србије, одбацио је Женевски споразум. Суштински разлог одбацивања лежао је у државном дуализму који се испољавао у двојној министарској заклетви. Протић је напоменуо да је посебно неумесно „да Министри осим нашем Краљу, који је наш заједнички Краљ, полажу заклетву још некоме“.

Српско-хрватско-словеначка заједничка влада била је склопљена по угледу на аустро-угарске делегације.² Чак је и предвиђени број чланова

² Протић је, у писму Пашићу, напомињао да „повампирена“ аустро-угарска делегација, која је у једном женевском хотелу названа заједничким „централним министарством“, представља „једну

заједничке владе опомињао на узор. Аустро-угарске делегације биле су шездесеточлане; „југословенско“–србијанске министарске делегације требало је да буду шесточлане. До броја заједничких министара, очигледно, дошло се одбијањем нуле у броју аустро-угарских делегација [Павловић 2005: 610]. То је одмах било примећено на српској страни. Министар Момчило Нинчић писао је Светозару Прибићевићу да се све више добија ути-сак „да извесни хрватски кругови имају план“ да се уместо „јединствене државе у којој се они боје да Срби не воде главну реч, створи једна чиста аустријска комбинација. Чак нема никакве оригиналности, но се чисто копира однос Аустрије и Угарске“ [Grada 1964: 591].

Хрватско гледиште о уређењу југословенске државе поново је испољено у *Најујџицима* (упутствима, смерницама) који су уследили за прогласом уједињења „државе Словенаца, Хрвата и Срба, образоване на цијелом непрекинутом југословенском подручју бивше аустро-угарске монархије, с краљевином Србијом и Црном Гором у јединствену државу Срба, Хрвата и Словенаца“. Према *Најујџицима* делегација Народног вијећа требало је да у Београду изврши уједињење, односно „безодвлачно проведе организацију јединствене државе“.

У *Најујџицима* је изнето да „коначну организацију нове државе може одредити само свеопшта народна уставотворна скупштина свега уједињеног народа Срба, Хрвата и Словенаца с већином од две трећине гласова“. До састанка Уставотворне скупштине законодавну власт требало је да врши *Државно веће* које би чинили: сви чланови (95) *Народног вијећа* у Загребу, којима би се придодало пет чланова Југословенског одбора, као и сразмеран број представника Краљевине Србије, које би одабрала Народна скупштина „у договору с тамошњим политичким странкама; те размјеран број представника Црне Горе, које ће одабрати онамошња Народна скупштина“. Функцију шефа државе, „до одлуке конституанте“ према *Најујџицима*, имао је да врши „краљ Србије, односно престолонаследник Александар као регент државе Срба, Хрвата и Словенаца“. Он би, по начелима парламентарне владавине, именовао владу „која ужива поверење Државног већа“. Влада је имала да буде „састављена од министра председника и министара за све гране државне управе, те од 7 секретара“, у рангу министара, као представника појединих земаља: Србије, Хрватске и Славоније, Босне и Херцеговине, Словеније, Далмације, Црне Горе и Бачке-Баната-Барање. *Најујџицима* се предвиђало да државни секретари „имају заступати интересе своје земље у државној влади“ [Grada 1964: 646]. Тако би поред државног већа које би било конституисано на принципу

мизерију ... Очевидно је, да су наша браћа из бивше Аустрије материјално ослобођена по цену проливане крви савезничке, али нису се ослободили и духовно. Ови су још у идеологији Аустро-Угарске“ [Grada 1964: 554].

конфедералног делегирања, и државни секретари били делегати својих земаљских влада. *Найујшцима* је индиректно предвиђено да покрајинске владе буду под надзором покрајинских парламената.

У погледу надлежности, *Найујшцима* се изричито предвиђала реална унија: „Послови спољашњи, војни, поморски, државне финансије, поште и брзојави изузети су из дјелокруга земаљских односно покрајинских влада, и придржани искључиво државној влади.“ У складу с идејом реалне уније, у *Найујшцима* се нашао захтев да се документ о стварању заједничке државе ратификује, и то од стране Државног већа, што је уопште био израз прилично раширене хрватске жеље о уговорном оснивању државе са Србијом: „... једна група у нас – напомињао је један говорник у Народном већу – упоређује данашње наше часове с оним часовима, кад смо г. 1102. и 1868. склапали нагодбе с Мађарима“.

Ратификација од стране Народног вијећа у Загребу била би прави елемент форме међународног уговора (као што је то био случај приликом прихватања Аустро-угарске нагодбе од Царевинског већа, односно угарског Сабора). Међутим, она је била политички неизводљива јер, одбијајући Женевски споразум, „српска влада дала је разумети Народном вијећу да не пристаје преговарати с њиме на основи међународног права“. Онда је већина хрватских политичара настојала да каквом-таквом ратификацијом очува бар привид уговорног стварања заједнице, поготову што је државно веће замишљено као скуп делегација три државе.

Иако после 1. децембра 1918. није било никаквих ратификација, на хрватској и прохрватској страни нашло се доста присталица тезе да је Прводецембарски акт уједињења био међународни уговор. У прилог тој тези нарочито је навођено то да је Адресу, као неку врсту понуде, прочитао А. Павелић, док је као представник друге уговорне стране својим одговором прихватио понуду Регент Краљевине Србије.³

ЈУГОСЛОВЕНСКА РЕГИОНАЛНА ДРЖАВА

Приликом конституисања југословенске државе сматрало се да је победио унитаристички модел. Међутим, и Видовданским уставом 1921,

³ С. Прибићевић је наводио да је Адресу прочитао Анте Павелић (зубар) зато што „Народно вијеће је хтело да Хрват буде тај који ће прочитати његову Адресу Престолонаследнику – Регенту, тако да хрватско учешће у акту уједињења буде што јасније“ [Pribićević 1953; 44]. Ф. Чулиновић је сматрао да је Прводецембарски акт „билатерални државотворни акт, јер је до њега дошло сурадњом двију државних страна уговорница, с једне стране, Државе Словенаца, Хрвата и Срба, а с друге, Краљевине Србије. Двије су наиме државе упутиле на преговоре своје делегације, да се ријеша питање њихова државног уједињења. Билатералност Прводецембарског акта видјела се и у претходној процедури, која је довела до те прокламације: најприје је прочитана Адреса Делегације СХС, а онда је дошла регентова прокламација о државном уједињењу. Међутим, стварно се ту радило тек о једностраном акту, и то заправо о регентовом октропу“ [Čulinović 1961: 148].

и Септембарским 1931, југословенска Краљевина била је организована као регионална држава, која се сматра „средњом линијом“ између унитаризма и федерализма. Видовданским уставом установљен је регионализам малих области (до 800.000 становника). Законом о називу и подели Краљевине на управна подручја, установљене су бановине које су се, с обзиром на број становника и економску снагу, сматрале правим регионима. Бановинама су припали послови који се односе на пољопривреду, грађевину, трговину и индустрију, шуме и руднике, социјалну политику и народно здравље и просвету. Надлежност бановина углавном се поклапала с надлежношћу области из Видовданског устава. Са Септембарским уставом дотадашњи законски режим бановинске деконцентрације преображен је у режим децентрализације, чиме је југословенски регионализам био правно комплетиран.⁴

У току формирања и трајања Југославије као регионалне државе у неколико наврата манифестована је идеја реалне уније, и то као конкурентска идеја регионализму. У време доношења Видовданског устава реална унија као конкурентски модел јавила се у уставном нацрту Народног клуба (Хрватске заједнице).

РЕАЛНА УНИЈА „ХРВАТСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ“

Према *Нацрту Устава Народног клуба*, односно Хрватске заједнице – заједничара⁵, југословенска држава састављена је од шест покрајина: „(1) Србија са Старом Србијом и Македонијом; (2) Хрватска, Славонија и Далмација с Међумурјем, с Истром и с отоцима; (3) Црна Гора; (4) Босна и Херцеговина; (5) Војводина (Бачка, Банат и Барања)⁶; (6) Словенија“. Л. Полић, главни уставноправни теоретичар заједничара, навео је да „Југославија, по Нацрту, требала је да буде једна држава, која се дијели на покрајине, нипошто пак једна држава састављена од удружених држа-

⁴ Детаљна анализа југословенске Краљевине као регионалне државе дата је у чланку „Југословенска краљевина: прва европска регионална држава“, објављена у *Зборнику Материјале српске*, бр. 141 (4/2012).

⁵ Народни клуб је настао окупљањем хрватских посланика у привременом народном представништву, а у лето 1919. прерастао је у странку – Хрватску заједницу. Хрватска заједница је важила за странку хрватске интелигенције [Павловић 2005: 637, 660].

⁶ Против укључивања Срема у Славонију према Нацрту Народног клуба устао је Сремац др Жарко Миладиновић: „Тражи се Хрватска, Славонија и Далмација, а зна се да Хрватска и Славонија нису имале Далмацију, док сад имају и Међумурје, које је управо војска српска освојила. ... Господо, овде се никако не спомиње Срем, да ли се и он ту рачуна, и ако се зна да је Срем припадао Војводини и да је бечка политика откинула Срем од Војводине и прикључила га Славонији и ако не спада у Славонију и сваки би се насмејао кад би неко назвао Сремца Славонцем, или Славонца Сремцем. ... Из тога излази једна створена тежња да се Хрватска, Славонија и Далмација са Сремом и Међумурјем начини као једна држава, и да ми тако добијемо савезну државу...“ [Рад Уставног одбора, 14. фебруара 1921: 104].

ва“ [Polić 1921: 155]. Међутим, према Нацрту заједничара, југословенска краљевина је требало да буде баш заједница „удружених покрајина“. У складу с тим, територијална целовитост гарантовала се не држави, него покрајинама. Нацртом Хрватске заједнице било је предвиђено да „о свакој промјени државне области решава Народно Представништво законом с пристанком Сабора оне покрајине које се промјена нарочито тиче“ (чл. 4).⁷

Налазећи да Хрвати по својој прошлости имају право на државу, заједничари су историјски обликованој фикцији „Троједнице“ („Краљевина Хрватска, Славонија и Далмација“), а с њом и осталим покрајинама, дјели положај чланице у савезној држави или савезу држава. Сходно овом становишту, законодавна надлежност подељена је између централне власти и покрајина. Централна власт би могла да доноси законе само о предметима који су таксативно набројани; сва остала материја припала је покрајинама, уз претпоставку надлежности у њихову корист. Према Нацрту устава „заједничара“, централном Парламенту требало је да припадну три врсте послова. Скупштински презентер овог Уставног нацрта (Иво Павичић) представио их је овако: „У прву врсту смо таксативно набројали све оно што се даје у компетенцију народног представништва као централне законодавне власти. У другу врсту смо метнули оне послове који припадају народном представништву као централној власти и које може доносити законе за покрајине, али који ступају на снагу исто онда када их покрајински сабори усвоје. И трећа врста закона, такозвани оквирни закони, који само доносе основна начела⁸ и припадају у надлежност централном сабору док се препушта покрајинским саборима да на тој основи разрађују своје законе“ [Стенографске белешке, 10. мај 1921]. Прва врста послова у Нацрту устава заједничара означена је као „искључиво законодавство“ (појам „искључиве законодавне надлежности“ несумњиво је преузет из Вајмарског устава).

У искључиво законодавство, у првом реду, спадали су „инострани послови, рачунајући нарочито овамо дипломатско и консулско заступство; одобравање свих међународних Савеза и уговора“, „послови војни и војне морнарице, не бројећи овамо оружништво ни страже уређене на војничку“, „финанције за покриће државних потреба“. То су били основни заједнички послови у аустро-угарској реалној унији. Уз ово, ишло је „јединство царин-

⁷ Напоменувши да овакве одредбе нема у уставима савезних држава, С. Јовановић је навео да је она отварала могућност једној покрајини „да у извесним случајевима принуди на продужење рата све остале“ [Јовановић 1991: 395].

⁸ „Народно Представништво поставља само основна начела за ове послове: однос државе према појединим вјероисповјестима ... здравство, изузевши лекарне; ветеринарство; заштита биљки од болести ... ријечко бродарство са гледишта међународних односа и саобраћаја међу покрајинама“ [Нацрт Устава 1921: чл. 14].

скога и трговачкога подручја“, новчани систем, поште и железнице, што је у аустро-угарској реалној унији регулисано паралелним истоветним законима.⁹ Међутим, код неких послова искључиве надлежности, законодавна надлежност савезног Парламента није била потпуна. Тако, тражило се да, „уколико се ради о битним интересима покрајина“, државна влада склапа трговинске уговоре „споразумно с покрајинским владама“. Одредба о битним интересима толико је широка да је покрајинама обезбеђивала учешће при склапању свих трговинских уговора. Такође, одлукама о градњи пруга и прописивању тарифа – што је код железнице главно – морали су да претходе споразуми између савезне Владе и покрајинских влада. Дакле, у веома важним случајевима непотпуне надлежности савезног Парламента, покрајине су се јављале као државни субјекти, а федерација заједничара прелазила је у конфедерацију.

Главне гране права – материјално и процесно грађанско и кривично право – стављене су у зависност од покрајинских парламената. Државни закони донети о овим предметима „ступају у појединој покрајини на снагу по пристанку дотичнога покрајинског сабора, датом у облику покрајинског закона“¹⁰. Према Л. Полићу, „ово је предложено, да се не би застарјели закони просто протезали на читаву државу без икакова обзира на посебне прилике појединих покрајина“. Такође, „пок. сабори могли би доносити и одредбе из подручја грађанског и казног права, кад и колико би то потребно било... потреба такве одредбе показала се у Аустрији г. 1907“ [Полић 1921: 156].

Богумил Вошњак је напоменуо да у Нацрту заједничара о подели надлежности „има три странице“, и да то само по себи говори о неповерењу према централном Парламенту.¹¹ Све у свему, према заједничарима, над-

⁹ Као предмет искључивог законодавства наведено је још: „држављанство, патенти, мустре, узорци и жигови; мјере и тезе; авијатика; поморско право, морске луке и рибарство на отвореном мору; право трговачко, мјенично, саобраћајно и ауторско; средишњи статистички уред за попис становништва и за потребе државне управе; полиција погранична; уређење државне управе и њезиних органа; ратне штете; старање за учеснике рата и њихове породице“ [Нацрт Устава 1921: чл. 12].

¹⁰ Овде се радило о варијанти паралелног истоветног законодавства, преузетог из аустро-угарског модела. На пример, трговачке и тарифске ствари, као и новчани систем и железнице, регулисани су паралелним истоветним законима, који су истовремено прихватани у бечком Царевинском већу и будимпештанском Сабору пошто су их претходно припремиле нарочите паритетне комисије ових тела [Гурвич 1951: 367].

¹¹ Др Богумил Вошњак каже: „Овај Нацрт устава федералистички не одговара принципима федерације. И ако би се овде појавио један строго федералистички нацрт, а ла бонер, добро, али то се није догодило. Овде се појавио нацрт Устава Народног Клуба који је конфедералистички. И то вам ја могу доказати. Немачко савезно законодавство може уништити Устав немачких држава, док овај нацрт Устава Народног Клуба је такав, да никад један државни закон не би могао да уништи законе појединих покрајина. Да, ако гледамо у савезно право Швајцарске, шта оно све даје савезу против кантона? Оно даје право надзора у свима могућим надлештвима, унутрашњу интервенцију савеза, омогућава интервенцију у унутрашњим пословима. Кантонски закони: о наследном праву, о

лежност централног Парламента сводила се на спољне и војне послове, тј. послове централног парламента у реалној унији.

Централни Парламент („Народно представништво“) требало је да се састоји из два дома, Народне скупштине и Сената. Сенат је требало да буде састављен од 100 чланова, и то од 53 сенатора изабраних по покрајинама, и од 47 изабраних од појединих организација. Наиме, 53 сенатора требало је да бирају „изван своје средине покрајински сабори сразмерно бројној снази покрајинског становништва“. Осталих 47 сенатора требало је да бирају „а) организоване вјероисповести: православна, католичка и муслиманска по два, протестантска и јеврејска по једнога; б) свеучилишта у Београду, Загребу и Љубљани по једнога сенатора... в) земљорадничке коморе по два, индустријске коморе, трговачке коморе, занатлијске (обртничке) коморе, радничке коморе по једнога сенатора у свакој покрајини, но ако је више сталешких заступства у једној покрајини уједињено у једну организацију, таква организација бира толико сенатора, од колико је врста састављена“ [Нацрт Устава 1921: чл. 60] (уставна напомена о избору сенатора у уједињеним „сталешким заступствима“ указује на покрајински карактер привредних организација).

Народна скупштина – Доњи дом требало је да буде бирана по покрајинама као изборним јединицама. То је било у супротности с класичном бикамералном структуром Парламента федерације, у којој је доњи дом био представништво грађана, односно заједнице као целине. По заједничарима, и Доњи дом је требало да буде представништво покрајина. Следствено томе и с обзиром на то да су и Горњи и Доњи дом централног Парламента били представништва покрајина, то је у њему могло бити осујећено доношење сваког закона за који би покрајине сматрале да не одговара њиховим интересима. Нерегулисањем одређене материје од стране централног Парламента отварала се могућност покрајинским парламентима да ту материју регулишу и тако прошире своју надлежност.

Уставни суд, који је имао да решава „спорове о надлежности“ између савеза и покрајина, био је конципиран као орган покрајина, и као такав имао је да омогући ширење надлежности покрајина на рачун центра. Од 12 чланова Суда, по шест су именовали Краљ и Народна скупштина. Краљ је своју половину бирао између двоструког броја кандидата покрајинских сабора, а Народна скупштина између двоструког броја кандидата које би јој предложио Сенат.

изборном праву, о новинарству, о склапању бракова, има да се предлажу савезу пре но што постану правомоћни. То је огромна разлика од тога што смо видели у нацрту Устава Народног клуба, јер нацрт устава ставља једно стање, које ми не можемо да сматрамо као једно правно федерално стање него конфедерално“ [Рад уставног одбора 22. март 1921, 151, 152].

Извршење како покрајинских тако и савезних закона у начелу припадало је покрајинској управи. Савезна држава не би имала ни своје полиције, ни своје царинске, монополске ни пореске администрације, него би се служила покрајинском. Стога, ако би покрајине одбиле да извршавају савезне законе, савезна држава не би могла на то да их принуди. Ако би, по прописаном изузетку, савез имао своје властите органе у покрајинама, у њима би морали да буду „домородци и завичајници“. Одредба о „домородцима и завичајницима“ преузета је из Угарско-хрватске нагодбе [Јовановић 1991: 396; Живанчевић 1940: 134].

Као што је била ограничена у законодавству и управи, савезна држава била је ограничена и у изворима прихода. Њој су углавном припале царине, финансијски монополи, државна привреда и имовина. Приходи од шума, руда и водених снага дати су покрајинама, и због тога савезни приходи нису могли бити особито обилни. Ако се тим приходима не би могле покрити потребе савезне државе, требало је да покрајине прискоче у помоћ, уступањем дела својих прихода. Али, то се могло учинити само „по пристанку покрајинских сабора“. И овом одредбом, склопљеном по угледу на аустро-угарске финансијске односе, државно уређење заједничара нагињало је конфедерацији.

Важан конфедерални елемент уставног Нацрта Хрватске заједнице био је садржан и у начину промене Устава. За промене Устава којима би се „дирало у надлежност покрајина“ морао се имати пристанак њихових сабора. То је значило да су покрајине у сфери стечене надлежности апсолутно суверене, и да се та сфера може сужавати само међупокрајинским уговором. Тражећи једногласност покрајинских сабора за промену Устава, заједничари су сасвим одступили од федерације и усвојили начело које важи у конфедерацијама. Вошњак је напомињао да то што је потребна „и сарадња покрајинских сабора“ значи „да се сви покрајински сабори морају споразумети, да би се у једноме Уставу могла догодити промена. Оваква једна одредба личи конфедерацији што ствара право сецесије, јер ако ове покрајине не могу да се договоре, не може доћи до промене, – ако могу да се договоре, свака има право сецесије.“

Државна заједница коју су пројектовали заједничари највише је личила на аустро-угарску реалну унију [Антонијевић 1940: 132]. Да би обезбедили самосталност покрајина, заједничари су се удаљили од федерације и приближили конфедерацији. Хтели су „да односе између савеза и покрајина поставе, колико је више могућно, на основу уговора и нагодаба“. Везе између покрајина умногоме су личиле на везе путем „нагодби“, које су „у своје време, постојале између Аустрије и Мађарске, или између Мађарске и Хрватске“. Заједница заснована на нагодбама Србима је изгледала „врло склона раскиду“. Износећи да је Нацрт устава Хрватске заједнице конфе-

дералистички, Словенац Вошњак је нагласио: „Шта значи конфедерација? Конфедерација значи то да она мора неминовно довести до расула државног. Код конфедерације, код савеза држава нема никакве гаранције да ће тај савез опстати на окупу и ми данас немамо ни један савез држава у целом нашем уставном праву. То је изгинуло, тога нема више и ми би били први који би увели нешто слично ...“ [Рад уставног одбора 22. марта 1921, 151,152].

По Нацрту заједничара, заједнички монарх је замишљен као копча између покрајина и савеза.¹² Али, с обзиром на пројектовани енглески парламентарни систем, он би био слаба копча јер Краљ који влада али не управља радио би на савезном нивоу по саветима савезних, а на покрајинском по саветима покрајинских министара. Тако је формални гарант државног јединства требало да пусти савезну Владу и покрајинске владе да свака тера својим правцем [Јовановић 1991: 398]. Хрватска покрајинска влада терала би правцем ка независној хрватској држави. Уз то, за знатан део Хрвата, који су усвојили хабзбуршку пропагандну представу о Србима као о народу краљеубица, српски Краљ био је слаба федеративна копча. У том смислу, Радић ће изјавити како не би признао наследника краља Александра „ако би Срби овога по свом обичају убили“, него би преузео власт у Хрватској. Вероватно су слично мислили и заједничари.

РЕАЛНА УНИЈА КАО АЛТЕРНАТИВА РЕГИОНАЛИЗМУ

После избора 1923 (на којима је освојила 70 мандата од укупно 313, поставши монополски хрватски политички фактор), Хрватска сељачка странка почела је да се позива на „Државу Народног Вијећа Словенаца, Хрвата и Срба“ која је добила „нарочито свечано признање Краљевине Србије посебним уговором, склопљеним и потписаним у Женеви дне 9. студенога 1918“. Из изванредног изборног резултата своје странке, Радић је извео закључак да не може „остати такозвани Видовдански устав“. Затим, из „опћих саборских избора на међународно призантом територију Срба, Хрвата и Словенаца, дне 18. ожујка 1923“, он је издвојио хрватске посланике у „Хрватско народно заступство“, које је издало проглас о томе да „сматра себе Хрватским државним сабором, а не проглашује се и формално Хрватским сабором само зато јер би овакво проглашење... довело до домаћега или грађанског рата“. У ствари, Радић је од посланика

¹² Савезну законодавну власт имао је да врши Краљ с дводомим савезним Ппарламентом, а покрајинску с покрајинским, па је имао право да одбацује како савезне тако и покрајинске законе. Такође, имао је право распуштања како савезног тако и покрајинског Парламента, и право именовања како савезних министара тако и покрајинских намесника који су сами премапотписивали указе о свом постављењу.

своје странке изабраних за централни Парламент формирао тзв. хрватско заступство као демонстрацију хрватске делегације у будућем централном Парламенту (сличног Државном већу из *Найџака*), који би требало да настане после промене Видовданског устава. Тражећи да се Краљевина СХС преобликује у реалну унију, он је настојао да постојећи централни Парламент прикаже као крњи, и то без хрватске делегације [Petranović–Zečević 1987: 231–233].

Под очигледним хрватским утицајем, странка црногорских федералиста определила се за реалну унију. Кључни појам идеологије црногорских федералиста био је појам „удружених земаља“. Супротно појму „уједињења“, под којим су подразумевали стварање југословенске државе под хегемонијом Србијанаца, појмом „удружених земаља“ означавали су слободно и споразумно удруживање у државну заједницу „свих земаља које су у историјском развоју постале посебне политичке, економске и културне јединице“. По програму странке (донетом октобра 1925), удруживање историјских индивидуалитета имало се обезбедити федеративном организацијом државе. Равноправност федералних јединица изражавала би се у њиховој законодавној, управној и судској самосталности, осим послова спољне политике, војске, новчаног система, саобраћајних средстава општег значаја и заједничких финансија који би спадали у надлежност савезне државе. Те послове водили би заједнички министри који би одговарали заједничком парламенту, састављеном од једнакобројних делегација парламената федералних јединица [Вујовић 1991: 186–189]. Све у свему, с обзиром на надлежност централне власти и састав централног Парламента, федерализам црногорских федералиста био је „федерализам“ реалне уније.

Пред завођење Шестојануарске диктатуре, у аудијенцији код Краља Александра, Радићев наследник Влатко Мачек дао је до знања да је идеја реалне уније код Хрвата и даље жива и жилава. Мачек је Краљу предложио да се држава преуреди на основу „историјских индивидуалитета“ тако што би се као „аутономне јединице“ с „потпуно независним законодавством“ конституисале Словенија, Хрватска, Босна и Херцеговина, Војводина, Србија, Црна Гора и Македонија. На Мачеков предлог Краљ је ставио резерву напоменувши да ће „позвати г. Слободана Јовановића, професора Универзитета, да га пита шта је то“ што Мачек предлаже. Краљ је заиста, од чувеног Слободана, затражио одговор на питање „шта је то по уставном праву кад постоји један монарх, једна заједничка дипломатија, једна војска и царина, а остало одвојено?“. Јовановић је одговорио да је то „реална унија – скоро нешто слично што је било у Аустро-Угарској“ [Pribićević 1953: 92–94].

Мачек је, из свог посебног угла, поздравио шестојануарски чин. „Како видите – изјавио је Мачек новинарима – лајбек је раскопчан. Видовдански

устав, који је преко седам година тиштио хрватски народ, срушен је. Срушен је не само у свијести него и фактично рјешењем Њ. Вел. Краља. Посве сам сигуран у слогу и зрелост, а према томе и јакост хрватског народа те с обзиром на велику мудрост Њ. Вел. Краља, да ће нам успјети да остваримо идеал хрватског народа: да Хрват буде господар у своме дому, у својој слободној Хрватској.“ „Раскопчани прслук“ била је метафора Ференца Деака, коју је овај упутио Францу Јозефу уочи преговора о Аустро-угарској нагодби [Stojkov 1969: 92]. Цитирање Деака, уз похвалу краљу Александру, указивало је на то да Мачек очекује и тражи да се хрватско питање решава по аустро-угарском обрасцу. Са Шестојануарском диктатуром за Мачека је настала таква политичка ситуација у којој би Александар имао да буде србијански Франц Јозеф, а он хрватски Деак. Међутим, краљ Александар је ову комбинацију одбацио пред увођење диктатуре.

За своје идеје Мачек је настојао да придобије угледне странце. Први међу њима био је британски стручњак за Балкан, Ситон-Вотсон (Robert William Seton-Watson, 1879–1951). У писму од фебруара 1932, Мачек је убеђивао Вотсона да узрок кризе југословенске државе лежи у начину на који је створена: уместо „да се 1918. покушало базирати све на постојећим чврстим темељима националне свијести Словенаца, националне и државоуправне свијести Хрвата те државоуправне свијести Црногораца“, Краљевини Србији било је препуштено „да *de facto* окупира читави данашњи териториј југословенске државе“. Због начина на који је створена југословенска држава је, по Мачеку, имала да се распадне „не пође ли се натраг на *исходну тачку* из год. 1918“. Повратак на „исходну тачку“ требало је да доведе до тога да „парламенти Хрватске, Србије, Словеније, Црне Горе, Македоније, а евентуално Босне и Војводине сачине федерални уговор, споразумевши се о пословима, који се имају предати заједници“ [Petranović, Zečević 1987: I 320].

У разговору с Вотсоном (септембра 1936) Мачек је изнео да подела надлежности између центра и „јединица“ треба да се изврши „на основној бази да јединице сложено уступају заједници извесне државне послове, оне особито који служе да будемо према вани једно и за заједничку одбрану од спољне опасности“. Ова формулација о заједничким пословима заснована је на заједничким пословима по Аустро-угарској нагодби. Тражећи гаранције за будућу српско-хрватску нагодбу, Мачек је опет као узор узео Аустро-угарску нагодбу. „Гаранције устава нису довољне – говорио је Мачек Вотсону. То смо и досад видели, укидало се, октроисало итд; што се хтело а жртве смо били ми Хрвати. Зато треба да су гаранције реалне и то онако, како су Мађари добили када су 1867. склопили Нагодбу с Францом Јозефом. Дobili су *хонвед*, своје властито домобранство. Регрутирало се у Угарској и ти су служили само на територији Угарске“ [Boban

1974: 219]. У другој половини 1935, по угледу на хонвед, под Мачековим покровитељством била је основана „хрватска грађанска заштита“ – по градовима, и „хрватска сељачка заштита“ – по селима.¹³

Мачекова замисао о себи као Деаку и југословенском краљу као Францу Јозефу остварила се с кнезом Павлом, као првим намесником. С њим је, преко посредника, постигао споразум који је преточен у Уредбу о Бановини Хрватској. Овом Уредбом су Савска и Приморска бановина, с Дубровником, пет срезова у Босни и два среза у Срему образовали Бановину Хрватску.¹⁴

Надлежност Бановине Хрватске одређена је по методу „набрајања послова за које је надлежна Бановина; све што није наведено, остаје у надлежности државе“. Тако, чланом 2 Уредбе прописано је: „(1) У надлежност Бановине Хрватске преносе се послови: пољопривреде, трговине, индустрије, шума, рудника, грађевина, социјалне политике и народнога здравља, физичкога васпитања, правде, просвете и унутрашње управе. Бановина Хрватска остаје надлежна за све послове који по сада важећим прописима спадају у надлежност бановина; (2) Сви остали послови остају у надлежности органа државних власти на целој државној територији.“ Међутим, Министарски савет могао је „преносити и друге послове с државних власти и установа у надлежност Бановине Хрватске“. На тај начин, надлежност Бановине Хрватске могла се ширити, а надлежност централне власти могла се сужавати до облика реалне уније.¹⁵ Најкрупније преношење надлежности према моделу реалне уније извршено је, већ 5. априла 1940, *Уредбом о оружничком (жандармерији) Бановине Хрватске*, којим је дотадашња жандармерија на том подручју стављена под власт бана, а њена имовина пренета у својину Бановине Хрватске [Boban 1965: 371, 425]. На овај начин, легализована је *Хрватска заштитна* која је добила

¹³ То је била полувојна организација којом су главнокомандовали бивши аустроугарски официри. Представљена је као обезбеђење страначких скупова, од напада политичких противника. Уз то, она је наводно имала да помаже у случајевима незгода, као што је гашење пожара, и чување насипа, и да пази на ред по селима. У ствари, била је то у првом реду страначка војска и заматак будуће хрватске националне војске. „Хрватска полувојна организација сељачке странке – забележио је британски посланик – непрестано је расла и у августу (1937) бројала је 60.000 редовних чланова, укључујући и много војних резервиста“ [Avramovski 1986: 577].

¹⁴ Босанско-херцеговачки срезови били су Брчко, Градачац, Дервента, Травник и Фојница, а сремски Шид и Илок. Уредбом о Бановини Хрватској, први пут у историји, Хрватима се испунила двострука жеља. С једне стране, фикција Троједне краљевине Хрватске, Славоније и Далмације постала је стварност. С друге стране, „Троједници“ је дато једно, хрватско национално име.

¹⁵ Један од писаца Уредбе, проф. Ђорђе Тасић, истицао је да „у државну надлежност спадају сви послови од битне важности за целину; поред спољне политике, војске, финансија, све оне ствари од битног интереса за саобраћај и економски живот као: железнице, поште, телеграф и телефон, новац, мере и жигови итд“. Тасићев списак надлежности је опомињао на реалну унију, и то у верзији Нацрта устава Хрватске заједнице.

улогу да као „испомоћна организација уз полицију врши функцију власти“ [Čulinović 1961: 109]. У ствари, Хрватска је добила свој хонвед (домобранство). Савременицима је изгледало да с Уредбом о Бановини Хрватској отпочиње процес преуређења југословенске Краљевине у федерацију. Тај процес ће, после Другог светског рата, завршити комунисти, с тим што ће и они под фирмом федерације увести реалну унију.

РЕАЛНА УНИЈА У КОПИЈИ СОВЈЕТСКОГ УСТАВА

Нови почетак у развоју југословенске државе дошао је с Уставом Федеративне Народне Републике Југославије од 31. јануара 1946, који је углавном прављен као копија Устава Савеза Совјетских Социјалистичких Република од 1936. Следствено томе федерализам југословенских комуниста заснован је по угледу на совјетску федерацију. Ипак, између копије и оригинала било је неких разлика. Тако, на самом почетку Устава ФНРЈ (за разлику од совјетског устава у којем је то учињено у чл. 14) наведено је шест „народних република“ које „сачињавају“ ФНРЈ: „Народна Република Србија, Народна Република Хрватска, Народна Република Словенија, Народна Република Босна и Херцеговина, Народна Република Македонија и Народна Република Црна Гора“ (чл. 2). ФНРЈ је била шесточлана, као и југословенска држава према уставном нацрту Хрватске заједнице. Разлика у чланицама била је у томе што је Македонија дошла као шеста јединица уместо Војводине која је (с измењеним обимом) постала аутономна покрајина у оквиру НР Србије (НР Србија имала је и „Аутономну Косово-Метохијску област“. У овој анализи остављена је по страни могућа паралела између Републике Србије и њених аутономних покрајина, и Хрватске и Угарске према Нагодби од 1868). Слично Нацрту Хрватске заједнице, а по угледу на Совјетски устав, Уставом ФНРЈ гарантована је територијална целовитост република (у чл. 12 стоји: „Границе народне републике не могу се мењати без њеног пристанка“¹⁶). Овакав начин дефинисања територије државе чланице био је примерен не савезној држави, него савезу држава, односно реалној унији. У складу с тим била је и карактеристика „федерације“ да је „она изражена у облику савезне државе која уједињује у себи национално државне формације југословенских народа – народне републике“.¹⁷ У ствари, слично Нацрту устава Хрватске

¹⁶ У трећем комунистичком уставу, Уставу СФРЈ од 1963. слично је, односно још експлицитније наглашена територијална целовитост република. Тако, у чл. 2, одмах после набрајања чланица „федерације“, наведено је да територију СФРЈ сачињавају „територије социјалистичких република“. Потом, у чл. 109, прописно је да „територија републике не може се мењати без пристанка републике“.

¹⁷ Ј. Ђорђевић је у свом уџбенику Уставног права ФНРЈ наводио: „Основни стваралачки принцип наше федерације и основ њене унутрашње структуре, јесте као и у СССР, национални

заједнице, ФНРЈ је замишљена као заједница „удружених земаља“, које би, иако то није изричито наведено, као у Совјетском уставу, могле и да користе и право на отцепљење.¹⁸

Надлежност ФНРЈ обликована је по угледу на надлежност Совјетског Савеза (СССР) с тим што има разлика у редоследу, формулацијама и постојању односно непостојању неких ставки. У Стаљиновом уставу, списак надлежности Савеза почињао је „представљањем СССР у међународним односима“; представљање ФНРЈ у међународним односима дошла је као четврта по реду. Према уставу ФНРЈ, „народна одбрана и државна безбедност“ биле су стављене у једну савезну надлежност (седма на списку надлежности); према Стаљиновом уставу, „организовање одбране СССР“ наведено је одвојено од послова „заштите државне безбедности“. За разлику од Стаљиновог устава, у Уставу ФНРЈ, као савезна надлежност наведени су „патенти, жигови, модели, узорци, мере, тегови“ и „старање о ратним инвалидима“. Ови послови су се пак налазили у Уставном нацрту Хрватске заједнице.

У тзв. Стаљиновом уставу, поред искључиве (потпуне) надлежности, савез је имао и надлежност доношења основних закона. У Уставу ФНРЈ постојала је и савезна надлежност доношења општих закона. Ипак, и међу надлежностима југословенске федерације било је надлежности које су изгледале као искључиве, а у ствари се радило о мешовитој надлежности. Такви су били послови статистике, за које је Д. Јовановић предлагао да „савезни закон може да да основне принципе уређења статистике“. А. Хебранг је скретао пажњу на то да је задатак „централног статистичког уреда да изради опште шаблоне, формуларе с подацима о томе шта треба да се прикупља и на основу тих формулара земаљски уреди ... прикупљају податке који затим иду централном уреду... Централни уред и земаљски уреди ће морати да постоје“ [Уставотворни одбори 1946: 288, 289]. Уосталом, федерација може имати низ послова, какви су на пример, послови саобраћаја (друмски, железнички, поморски, речни, ваздушни), утврђивање мера и тежина, царине, који су међународно унификовани [Јовичић 2006: 201], што ће рећи да колико могу бити предмет надлежности федерације толико могу бити и предмет међудржавног уговора, па

принцип. Федеративна народна република у форми савезне државе уједињује наше народе који су, сопственом снагом и у заједници са осталим југословенским народима, извојевали пуно право на своју националну слободу и своју државност и који изражавају у оквиру заједничке државе свој положај народних република које су државне формације наших народа“ [Ђорђевић 1948: 35].

¹⁸ У чл. 17 Совјетског устава наведено је да „свака савезна република задржава право слободног иступања из СССР“ [Одабрани извори 1992: 398]. „У Уставу ФНРЈ није истина изричито изражено право наших народних република да могу иступити из заједничке федеративне државе, као што је то учињено у уставу СССР-а. Међутим, одсуство овог изричитог принципа ни најмање не смањује добровољни карактер наше државне заједнице“ [Ђорђевић 1948: 36].

као такви не утичу на природу државне заједнице. Затим, неки послови могу бити номинално федерални, а суштински послови држава чланица. Најзад, најважније је у чијим рукама лежи извршење послова федерације.

О томе шта је стварно спадало у искључиву надлежност федерације, према Уставу ФНРЈ, најважнији податак оставио је главни комунистички уставописац, Едвард Кардељ, рекавши да „у надлежност савеза“ углавном долазе „питања која спадају у вањску политику, у подручја народне одбране, државне безбедности, саобраћаја, поште, итд.“ То су у ствари били послови који карактеришу реалну унију. Остали послови савеза, који су се подводили под Кардељево „итд“, били су мешовити федеративно-републички послови, и то као својеврсни унитарно маскирани додатак с којим је реална унија добијала изглед комунистичке федерације.

Прави карактер југословенске комунистичке федерације огледао се и у двома врстама министарстава, општесавезним и савезно-републиканским. Ове категорије министарстава преузете су из Совјетског устава, али у Уставу ФНРЈ њима је дата другачија надлежност. Према Уставу ФНРЈ „општесавезна министарства су: Министарство иностраних послова; Министарство народне одбране; Министарство саобраћаја; Министарство поморства; Министарство пошта; Министарство спољне трговине“. Дакле, држава састављена из више чланица чији су заједнички инострани послови и послови одбране је реална унија. Овоме ваља додати да „општесавезна министарства руководе по правилу преко сопствених органа одређеном граном државне управе непосредно на читавој територији Федеративне Народне Републике Југославије“. Такође, општесавезна министарства су своје послове могла обављати и преко „опуномоћеника при владама република“. Другим речима, и у организацији општесавезних министарстава могло је бити конфедералних елемената, што је иначе карактерисало „савезно-републиканска министарства“. „Савезно-републиканска министарства“ руководила су „одређеном граном државне управе посредно преко одговарајућих министарстава у народним републикама“. Сходно њиховој конфедералној природи, одлуке „савезно-републиканских министарстава“ остајале би неизвршене ако републичка министарства не би хтела да их изврше. Овај модел био је готово идентичан моделу из Нацрта устава Хрватске заједнице.

Карактеристичан орган за Устав ФНРЈ био је Президијум Народне скупштине који је, као типичан совјетски орган, пренет у југословенски Устав. Ипак, он је у Уставу ФНРЈ превасходно био представништво република. У Комисији за Устав посебно је истакнуто да установа колективног председништва (Президијума) „потврђује идеју федерације (Председништво има шест потпредседника колико има и федералних јединица)...“ [Чавошки 2011: 38]. Једна од надлежности Президијума била је да „оцењује саглас-

ност закона република с Уставом ФНРЈ и савезним законима“. Орган који је био представништво федералних јединица („покрајина“), с уставносудском функцијом оцењивања сагласности републичких закона са савезним уставом и законима, из кога је произлазила могућност да федералне јединице шире своју надлежност, раније је виђен у два хрватска уставна нацрта – Нацрту устава Јосипа Смодлаке (1920) и Нацрту устава Хрватске заједнице (1921).

„ПРОИЗВОЂАЧКА“ РЕАЛНА УНИЈА

После непуних седам година, југословенски комунисти су променили свој први устав. До тога је дошло после раскида са Совјетским Савезом. Раскидајући са Стаљином, југословенски комунисти су наводно раскидали и са совјетским и са својим „бирокупатским централизмом“. У општој кампањи против бирокупатизма, с ослањањем на радничку класу¹⁹, изгледало је да ће комунисти ојачати федерацију зарад јачања државног и друштвеног јединства. У том смислу се говорило да је Југославија „федеративна република“, а не „федерација република“ [Петрановић, 1988: 299]. Међутим, измене у организацији федерације које је донео Уставни закон од 1953. нису имале карактер суштинских промена [Dimitrov 1962: 474].

Уставни закон од 1953. напустио је одређивање надлежности федерације методом енумерације послова. Овај метод, примењен у Уставу од 1946, није наводно био задовољавајући с обзиром на то да су се „формално усредсређивали на једном месту послови који спадају у надлежност разних савезних органа“ [Нови устав 1953: 99]. Зато је у Уставном закону примењен „један оригиналан и дотада неуобичајен метод утврђивања савезне надлежности“. По томе методу, прво је направљена разлика између „права и дужности“ и надлежности органа федерације. Затим, под насловом „права и дужности федерације“, уопштено су наведене функције федерације: да „штити независност и територијалну целину савезне државе; организује оружане снаге и одбрану земље; штити друштвени и политички поредак; штити јединство и равноправност народа Југославије; одржава међународне односе и уређује односе земље с иностранством; обезбеђује јединство социјалистичког друштвеног поретка и правног система...“ (чл. 9).

¹⁹ Југословенски комунисти су „утврдили да је дегенерација совјетске револуције резултат деспотије управног апарата над друштвеном иницијативом трудбеника, да је резултат победе бирокупатизма над пролетерском револуцијом“. Такво стање у Совјетском Савезу је југословенске комунисте определило на „борбу против сличних опасности и тенденција на нашем тлу. Та је борба могла довести до победе само зато што су водеће социјалистичке снаге наше земље, с комунистичком партијом и другом Титом на челу, биле тесно повезане с радним масама и што су слушале њихов глас“ [Кардељ, 1953: 36, 37].

Пошто су функције федерације наведене у општим формулама, оне су затим разрађене „путем више или мање прецизне надлежности савезних органа власти“ [Нови устав 1953: 99]. Посебно место на списку надлежности Савезне народне скупштине (што је био нови назив за Народну скупштину ФНРЈ) имало је савезно законодавство, које се састојало из искључивог, основног и општег. У ствари, списак послова савезног законодавства из Уставног закона од 1953. направљен је према списку послова федерације из Устава од 1946, с тим што је основно законодавство проширено пребацивањем у његову област једног дела послова из „искључиве“ надлежности и неких послова из области општих законодавних начела. Опште законодавство из Уставног закона доносило се у „области организације власти, просвете и културе, народног здравља и социјалне политике, као и у другим областима кад је то од општег интереса за све народне републике“ (чл. 15, ал. 5в).

Уставним законом је одређен и обим републичког законодавства, с обзиром на различите врсте савезних закона. Тако су у области искључивог савезног законодавства републике могле „доносити законе само ако су и уколико су за то овлашћење савезним законом“. У случајевима постојања савезног основног закона, република је могла донети свој допунски закон. Најзад, у областима општег савезног законодавства, републике су доносиле своје законе „у сагласности с начелима општег закона“. Ако у областима савезног основног и општег законодавства није био донет закон, републике су могле самостално донети свој закон.

Према списку послова из надлежности Савезне народне скупштине, као уосталом и према обиму надлежности федерације из Устава од 1946, федерација југословенских комуниста изгледала је прилично јака. Међутим, списак послова предвиђених за државни центар не одређује сам по себи тип државног уређења. Неколико добрих примера за ово тврђење налази се баш у Уставном закону из 1953. године. Тако, у члану „о правима и дужностима федерације“ налази се одредба о томе да „савезне законе непосредно извршују народни одбори односно републички органи власти“ (чл. 9, ст. 3). Међутим, како су народни одбори били под надзором републичких органа власти, то је у ствари извршење свих савезних закона начелно било у надлежности републике. Овome ваља додати и одредбу о томе да „савезни органи непосредно извршују савезне законе и врше друге извршне послове само у области уставом утврђених искључивих права и дужности федерације“. Другим речима, федерација је имала законодавну и извршну власт само у области „искључивих права и дужности“.

Иако се појмови „искључивих права и дужности“ и „искључивих надлежности федерације“ помињу на више места, у Уставном закону нигде није одређен њихов садржај [Dimitrov 1953: 476]. Тако у погледу области

искључивог савезног законодавства стоји да се оно доноси „о питањима народне одбране, спољних односа и другим питањима из искључиве надлежности федерације“. Из овог навода се да закључити да су у искључиву надлежност федерације спадала питања народне одбране и спољних послова. Потпуније одређење искључиве надлежности налазило се пак у Кардељевом Експозеу, који је штампан као нека врста уводне студије за Уставни закон од 1953.²⁰ У том Експозеу стоји: „Савезни органи власти непосредно извршују савезне законе и врше друге извршне послове само у области Уставом утврђених искључивих права и дужности федерације (међународни односи, народна одбрана, заштита друштвеног и политичког поретка)...“ [Kardelj 1953: 64]. Кардељев уставноправни адлатус, проф. Јован Ђорђевић, као „искључива права федерације“ навео је „народну одбрану, спољне послове и државну безбедност“.²¹ Све у свему, федерација или савез држава (република) са заједничким спољним и војним пословима (и њима додатим пословима „државне безбедности“) припада је типу реалне уније. Структура парламента према Уставом закону од 1953. води ка истом закључку.

Савезна народна скупштина била је дводомна; чинили су је Савезно веће и Веће произвођача. Дакле, уместо Већа народа, Уставним законом уведено је Веће произвођача. На први поглед, изгледало је да се укидањем класичног федеративног дома одступа од самог федерализма. Међутим, за југословенске комунисте федерализам је био један од светих принципа њихове идеологије. По њима, шесточлана федерација представљала је једино исправно решење националног питања у Југославији.

У ствари, Уставним законом југословенски федерализам само је променио облик. Чак је и Веће народа задржано, али у облику „резервног дома парламента“. Наиме, Савезно веће чиниле су две врсте посланика: „народни посланици које бирају грађани у срезovima и градовима“ и посланици „које из реда својих чланова бирају републичка већа и покрајинско односно обласно веће“ (Војводине и Космета у Републици Србији). У Савезном већу је (1953) од 352 члана било 282 непосредно изабраних посланика и 70 посланика изабраних од републичких већа (у свакој републици по 10, и још шест у Војводини и четири на Космету). Ипак, 70 посланика изабраних као делегати република могли су бити „јачи“ од већине непосредно изабраних. Стога, чланови Савезног већа који су изабрани од представничких тела република решавали су одвојено, као Веће народа, у

²⁰ Реч је о Експозеу о предлогу Уставног закона на VI редовном заседању Народне скупштине 12. I 1953 [Kardelj 1953: 33].

²¹ И Кардељ и Ј. Ђорђевић су као посебан случај искључиве надлежности федерације навели случај „кад је извршење стављено у надлежност федерације законом и то под условом да тај закон преноси извршење у складу са уставом утврђеним правима и дужностима федерације“ [Нови устав 1953: 99].

случајевима промене Устава, доношења савезног друштвеног плана, као и у случајевима „кад се на дневном реду Савезног већа налази предлог закона или другог акта који се тиче уставом утврђених односа између народних република и федерације“. Тако је у случају да се Веће народа (у року од два месеца) не сагласи са савезним друштвеним планом, Савезно веће имало да се распусти. У случају да се Веће народа „не сложи с потребом доношења ког савезног општег закона, предлог тог закона не може се ставити на дневни ред Скупштине“ (чл. 48, ст. 2).

Веће произвођача установљено је као последица става да радничка класа треба да има свој политички орган којим се „накнађује“ њена „цифарска инфериорност“ и обезбеђује јој се „руководећа улога која јој припада као носиоцу друштвеног кретања ка социјализму“.²² Посланици Већа произвођача имали су да се бирају у својој произвођачкој групи: групи „индустрије, трговине и занатства“ и групи пољопривреде.²³ Број посланика који су давале ове произвођачке групе имао је да буде „сразмеран учешћу групе у укупном друштвеном производу Федеративне Народне Републике Југославије“. Међутим, без обзира на ову савезну сразмеру учешћа производне групе, изборне јединице за Веће произвођача биле су републике. Тако се у НР Србији бирало 44 посланика у групи индустрије, а 30 у групи пољопривреде; „у НР Хрватској у првој групи 35, а у другој 14; у НР Словенији у првој групи 18, а у другој групи 4“.²⁴ Веће произвођача веома је подсећало на покрајинска представништва привредних организација из Нацрта устава Хрватске заједнице.

„САМОУПРАВЉАЧКА“ РЕАЛНА УНИЈА

Уставом од 1963. уместо Већа произвођача уведена су Већа радних заједница: привредно, просветно-културно, социјално-здравствено, и организационо-политичко веће. До ове промене у структури Савезне скупштине дошло је наводно због тога што се самоуправљање, после сфере материјалне производње, проширило и на сферу тзв. ванпривред-

²² Преко Већа произвођача југословенски комунисти су давали „радничкој класи у једној небирократској, демократској форми руководећу улогу у друштву и то управо радничкој класи као целини, а не само њеној авангарди“ [Kardelj 1953: 29, 41].

²³ Ваља напоменути да су Уставним законом (чл. 29) биле предвиђене три произвођачке групе: „индустријска група обухвата раднике и службенике запослене у индустрији, рударству, шумарству, грађевинарству, транспорту, трговини, угоститељству и комуналној делатности. Пољопривредна група обухвата земљораднике који су чланови земљорадничких задруга и раднике и службенике пољопривредних добара. Занатска група обухвата трудбенике запослене у занатству“ [Нови устав, 1953: 20].

²⁴ У НР Босни и Херцеговини (1953) бирало се „у првој групи 25, а у другој 12; у НР Македонији, у првој групи 10, у другој 5, а у НР Црној Гори, у првој групи 3, а у другој групи 2 посланика“ [Đorđević 1954: 13, 14].

них делатности, па је свака од тих сфера – радних заједница морала да буде представљена у Савезном парламенту. У првом дому Парламента, Савезном већу, промене су извршене утолико што су уместо „срезава и градова“ изборне јединице постале општине („општинске скупштине и грађани непосредно“).

Као и по Уставном закону, за Савезно веће републичке Скупштине бирале су по 10 својих чланова, с тим да је „у републици која у свом саставу има аутономне покрајине“ бирано још по пет делегата. Дакле, према Уставу од 1963, Савезно веће било је „веће делегата грађана“.

Како су општине (као и „срезови и градови“) саме по себи биле републичке установе, то је Савезно веће било представништво република. Уз то, и према Уставу од 1963. постојало је Веће народа као „резервни дом“ с веома наглашеном улогом чувара права република. Веће народа је могло да предложи „да се предлог закона или другог акта измени, или да се закон или други акт не донесе, ако оцени да предлог закона или другог акта садржи повреду равноправности народа или република или других уставом утврђених права република“ (чл. 190, 191). У ствари, иако је Савезно веће било скуп републичких представника, Веће република било је додатни инструмент контроле заступања републичких интереса од стране општинских изабраника, односно целог Савезног већа.

Уставом од 1963, југословенска федерација се организационо приближила систему републичких делегација. Наиме, Савезна скупштина, као својеврсни главни дом Парламента, у зависности од области доносила је законе и друге акте у сагласности с једним од других домова (привредним, просветно-културним, социјално-здравственим или организационо-политичким већем). Савезно веће је одређене послове обављало самостално: оно је самостално имало да „претреса питања из области спољне политике, народне одбране и државне безбедности и питање опште унутрашње политике“, као и да „доноси законе и друге акте и ратификује међународне уговоре из области међународних политичких односа, народне одбране и државне безбедности“. Дакле, Савезно веће је имало самостално да решава оне послове који карактеришу реалну унију.

Устав од 1963. задржао је троеобу савезних закона, с тим што је искључиво законодавство преименовано у „потпуне законе“. Уз то, сужен је обим потпуних закона, а разлика између основних и општих закона је релативизована. Уставом је прописано да „федерација, у оквиру својих права и дужности, може доносити опште законе у области просвете и културе, здравства, социјалне заштите и у другим областима у којима овим Уставом није предвиђено да федерација доноси друге савезне законе“. Уз то, општи закони могли су се доносити „и у областима у којима је предвиђено да федерација доноси основне законе“.

У Уставу из 1963. наведен је подужи списак предмета о којима је требало да се доносе потпуни закони. У материју потпуних закона спадала је друштвена својина, својинска права, облигациони и „други основни имовинскоправни односи, новац и друга средства плаћања, кредитно и банкарско пословање, мере, патенти, жигови, узорци, ауторско право, лични статус грађана, бирачко право, кривично право, судски поступци, управни судови и општи управни поступак, заштита бораца и војних инвалида“ [Устав СФРЈ 1963: чл. 161]. Међутим, Уставом је прописано и да „у областима у којима федерација доноси потпуне законе, републике могу уређивати поједина питања ако нема савезног закона или ако су за то овлашћене савезним законом“. С обзиром на то да је Савезно веће било представништво република, републике су могле своју надлежност да шире на рачун савезне надлежности, односно на рачун материје која је предвиђена за регулисање потпуним савезним законима. Најзад, и дуги списак послова који су имали да буду регулисани основним законима могао је да буде сужен, јер Уставом је предвиђено да „општи закони могу се доносити и у областима у којима је предвиђено да федерација доноси основне законе“. На подручју општег законодавства пак република је имала највећу самосталност „јер се савезни општи закон није непосредно примењивао, него је представљао само смерницу (оквир) за републичког законодавца“ [Кристан 1988: 154].

У Уставу СФРЈ од 1963. наведени су послови у „искључивој“ надлежности југословенске федерације, чиме је ова готово изричито дефинисана као реална унија. „Федерација – каже се у чл. 115 Устава – непосредно одговара за обезбеђивање суверености, независности, територијалне целокупности, безбедности, и одбране Југославије и за њене међународне односе.“

Начелно, извршна власт остала је у надлежности република („Републике су одговорне за извршавање савезних закона и других савезних прописа на својим територијама“ – чл. 126, ст. 2). Уз то, Уставом од 1963. промењена је природа извршне власти федерације. Наиме, „у остваривању својих права и дужности федерација се ослања на сарадњу република...“ (чл. 113, ст. 4). „Ослањање на сарадњу“ значило је „замену принципа хијерархије принципом функционалне повезаности, као слабијом врстом везе“ [Кутлешић 2010: 357]. У ствари, извршна функција федерације сасвим је конфедерализована. Сличан конфедерални елеменат био је садржан у Нацрту устава Хрватске заједнице, у којем је стајало: „Сви органи државе, покрајина и самоуправних јединица обавезани су на међусобну помоћ у границама њихова законског дјелокруга“ [Нацрт Устава 1921: чл. 18].

ЈОСИПОВА КАО ЈОЗЕФОВА РЕАЛНА УНИЈА

Последње преобликовање југословенске комунистичке федерације изведено је амандманима 1971. Суштина овог преобликовања изражена је у Експозеу о амандманима, у коме је наведено да су функције федерације „битно смањене“ у односу на ранији период „етатизма“. Наиме, „кроз федерацију“ имала је да се остварује „одбрана и међународни односи“. Такође, за федерацију је предвиђено да „висина трошкова буџета која се утврђује договором република, не може се прекорачити и служи углавном само за покривање послова народне одбране и савезне управе“ [Петрановић, Зечевић 1987: II 423]. Дакле, Експозеом је предвиђено свођење функција југословенске „федерације“ на три функције реалне уније: на спољне послове, војне послове и финансије за њихово вршење. Концепт „федерализма“ из Експозеа је у основи пренет у Устав из 1974, и то с пренатрпаним формулацијама и преопширним детаљисањем непримереним уставном тексту. Тако је између осталог, прописано да федерација „обезбеђује независност и територијалну целокупност Социјалистичке Федеративне Републике Југославије и штити њен суверенитет у међународним односима; одлучује о рату и миру; обезбеђује систем социјалистичких самоуправних друштвено-економских односа и јединствене основе политичког система; уређује основна права радника у удруженом раду којима се обезбеђује њихов овим уставом утврђени положај у самоуправним и друштвено-економским односима и основна права и обавезе организација удруженог рада... уређује основе облигационих односа... основне својинско-правне односе; уређује и обезбеђује безбедност ваздушне пловидбе; уређује питања која се односе на пловне путеве на водама на којима важи међународни или међудржавни режим пловидбе... уређује заштиту и унапређење човекове средине који су од интереса за целу земљу и међународну заједницу... уређује и организује Југословенску народну армију и руководи и командује њоме... утврђује спољну политику СФРЈ и стара се о њеном спровођењу... унапређује и подстиче сарадњу са земљама у развоју...“ У ствари, надлежност федерације према Уставу од 1974. углавном се подударала с надлежностима савезног државног центра из Устава од 1963.²⁵ Преопширношћу и детаљисањем уставотворац од 1974. хтео је да се од бројних надлежности, као дрвећа, не види шума реалне уније.

Уставом од 1974. југословенска држава (СФРЈ) дефинисана је у духу конфедерације, као „државна заједница“ „социјалистичких република“. Социјалистичке републике дефинисане су као државе, и то идеолошки

²⁵ Устав од 1974. напустио је поделу савезних закона на потпуне, основне и опште, али је суштина поделе надлежности остала иста, с тим што је отворено ојачан положај република.

обојене: „Социјалистичка република је држава заснована на суверености народа и на власти и самоуправљању радничке класе и свих радних људи“. Речју, према Уставу од 1974, социјалистичка република је друштвена организација којој припада сва власт (законодавна, извршна и судска), а Југославија (СФРЈ) је заједница суверених држава које су на ову пренеле неке надлежности. Посебним чланом Устава којим је регулисано извршавање закона СФРЈ је изричито дефинисана као реална унија: „Кад савезни органи непосредно извршавају савезне законе... они савезним законом могу бити овлашћени да оснивају подручне органе и организационе јединице са задатком да врше одређене управне послове из надлежности савезних органа у области међународних односа, народне одбране, царина, девизне и тржишне инспекције, контроле промета робе и услуга преко државне границе, контроле мера и драгоцених метала, безбедности ваздушне пловидбе и радио-веза“.²⁶

Као и у претходним уставима, претпоставка надлежности за извршавање савезних закона била је у корист органа у републикама (и покрајинама): „Савезне законе и друге прописе и опште акте извршавају органи у републикама и аутономним покрајинама и они су одговорни за њихово извршавање, ако овим уставом није утврђено да те законе... непосредно извршавају и за њихово извршење одговарају савезни органи“. У случају да то не учине републички органи, „федерација је била немоћна да обезбеди извршавање савезних закона и других савезних прописа на целој територији Југославије“ [Марковић 2005: 164]. Уз то, федерација се финансирала по „начелу котизације“ [Кристан 1988: 159], што је значило да је буџет федерације зависио од доприноса република.²⁷ И у том погледу, Устав од 1974. представљао је својеврсну копију „федерализма“, односно реалне уније из Нацрта устава Хрватске заједнице.

Уставом од 1974. централни парламент – Скупштина СФРЈ – направљена је сасвим по моделу аустро-угарских делегација. Устав је садржавао и сам термин делегације. Скупштина СФРЈ је била дводомна; састојала се из Савезног већа и Већа република и покрајина. Савезно веће сачињавали су „делегати самоуправних организација и заједница и друштвено-политичких организација у републикама и аутономним покрајинама“. Веће република и покрајина чиниле су „делегације скуп-

²⁶ „... Кад је овим уставом утврђено да савезни органи уређују односе у области народне одбране, државне безбедности и међународних односа, савезни органи доносе прописе за извршавање савезних закона ако савезним законом није одређено да те прописе доносе органи у републикама односно аутономним покрајинама“ [Устав СФРЈ 1974: чл. 274].

²⁷ „Приходе федерације чине царине и други изворни приходи утврђени савезним законом и доприноси република и аутономних покрајина утврђени у складу са начелом равноправности и заједничком одговорношћу република и аутономних покрајина за финансирање функција федерације“ [Устав СФРЈ 1974: чл. 279].

штина република и скупштина аутономних покрајина“ [Устав СФРЈ од 1974, чл. 284]. Дакле, у оба дома савезног парламента биле су „искључиво представљене републике и покрајине, као једини субјект федерације“, што је само по себи било у супротности с класичном федерацијом у којој су у једном дому непосредно представљени грађани. У ствари, овде, као и у случају Нацрта устава Хрватске заједнице, није била реч о парламенту федерације, него о парламенту реалне уније.

Најзад, и Савезна влада – Савезно извршно веће – имало је карактер представништва република. Наиме, чланови Савезног извршног већа имали су да се бирају „водећи рачуна о националном саставу“, а председници републичких извршних већа били су по положају чланови Савезног извршног већа. Ова одредба је подсећала на пројектовану привремену владу према *Напућцима* у којој би посебно место имали седам секретара као представници појединих земаља. Све у свему, савезни органи били су „само места на којима су се окупљали изасланици република и покрајина ради цењкања и нагођења, или уставном терминологијом речено, ’усаглашавања ставова’“ [Марковић 2005: 164, 165]. Тако се у последњој фази трајања југословенске државе остварила представа о реалној унији с почетка (1921), као уговорној заједници између самосталних држава које „непрестано се између себе погађају, цењкају, парниче“ [Јовановић 1991: 398].

Уставом од 1974. и систем одбране је коначно обликован према аустроугарском моделу. Наиме, Уставом су предвиђене две врсте оружаних снага: Југословенска народна армија (ЈНА) и територијална одбрана. Савезна војска (ЈНА) била је у надлежности федерације, док је територијална одбрана представљала својеврсну републичку војску. Према идеолошки расплинutoј формулацији Устава „право и дужност општина, аутономних покрајина, република, односно других друштвено-политичких заједница је да, у складу са системом народне одбране, свака на својој територији уређује и организује народну одбрану и да руководи територијалном одбраном...“ (чл. 239).²⁸

Према Ј. Ђорђевићу, систем одбране СФРЈ „који ставља у покрет и подводи под одговорност федерацију и републике, у складу је истовремено са стањем и развојем федерализма“ [Ђорђевић 1976: 855]. Преведен на једноставан језик, овај став значи да су оружане снаге СФРЈ биле организоване према „федералном“ начелу, односно начелу реалне уније. Оно што су у Аустро-Угарској били заједничка војска и националне војске

²⁸ „Оружане снаге Социјалистичке Федеративне Републике Југославије чине јединствену целину и састоје се од Југословенске народне армије, као заједничке оружане силе свих народа и народности и свих радних људи и грађана, и од територијалне одбране ...“ [Устав СФРЈ од 1974: чл. 240].

(у Аустрији – Landwehr, у Мађарској – Honved), то је у СФРЈ била ЈНА и територијална одбрана.

Уставом од 1974. Уставни суд доведен је до модела Уставног суда према Нацрту устава Хрватске заједнице. За разлику од Уставног суда заједничара, који је био маскирано конфедералистички, Уставни суд СФРЈ отворено је био конфедералистички. Уставни суд Југославије чинили су по два члана из сваке републике и по један из аутономне покрајине.²⁹ М. Јовичић је примећивао да је образовање Уставног суда СФРЈ према паритетном начелу супротно логици „високих стручних и моралних квалитета које судије Уставног суда морају испуњавати. Заштита савезне уставности и законитости, која је првенствени задатак овог органа, императивно захтева од његових чланова превазилажење уских погледа и издизање изнад парцијалних интереса средине из које потичу. Кад то не би било тако, постојала би опасност да се и овај Суд претвори у арену сукобљавања републичких и покрајинских интереса“ [Јовичић 1988: 182].

Сличну мисао изнео је Л. Полић, уставописац заједничара, напоменувши да чланови Уставног суда треба да „истичу се познавањем јавнога права“, али се није задржао на томе. За писца Нацрта устава Хрватске заједнице било је још важније да „саставом Уставног Суда имало се зајамчити свим покрајинама размјерно судјеловање“ [Пolić 1921: 158]. Уставни суд ФНРЈ био је Уставни суд реалне уније који је у себе укључивао представнике држава чланица.

Такође, промена Устава прописана је по моделу Нацрта устава Хрватске заједнице. Устав СФРЈ од 1974. могао се променити само уз сагласност свих чланица: ако се променом устава уређују положај република и међусобни односи федерације и република, о промени одлучује „Савезно веће Скупштине СФРЈ уз сагласност скупштина свих република“.³⁰

Најзад, Уставом од 1974. и заједнички владар је обликован по аустро-угарском моделу. Наиме, Аустро-угарском нагодбом, Франц Јозеф, који је правно замишљен као владалац Аустрије и Угарске, постао је „стварно заједнички владалац уније“. Другим речима, он није био пуномоћник појединих држава, него орган који „дејствује потпуно самостално“. Он, „имајући учешћа у вршењу суверене власти у обемама државама“ „преображава те одвојене власти у једну јединствену власт уније, која сада

²⁹ Према Уставу од 1963. Уставни суд се састојао „од председника и десет судија“. Дакле, он није био дефинисан према републичком кључу. Међутим, у дискусији о нацрту овог устава било је ставова да бар „један део судија предлажу скупштине република“ [Лукић, 1962: 346].

³⁰ Према Уставу од 1963. за промену устава била је потребна двотрећинска већина „у савезном већу и Већу народа“. Тако је после више од две деценије васкрснула уставотворна већина из Напутака и „општа“ већина из Уставног нацрта Хрватске заједнице. На путу доношења првог устава југословенске државе показало се да је двотрећинска већина такорећи равна захтеву за једногласношћу.

стоји изнад власти сваке од посебних држава, уколико те власти показују средобежне тенденције“. Дакле, основна улога заједничког владара лежи у томе да „спречи све легалне покушаје слабљења или цепања уније“. Захваљујући личном и династијском ауторитету Франца Јозефа, правна самосталност (заснована на уговору) долазила је у други план, па су Аустрија и Угарска постојале као Хабзбуршка монархија [Владисављевић 1939: 513]. Слично је било с комунистичком Југославијом, у којој је по угледу на аустроугарског монарха, Франца Јозефа, установљен Јосип Броз, као заједнички монарх југословенске комунистичке реалне уније. У политичкој теорији Броз је сврстан у ред нових тоталитарних монарха.³¹ Уместо традиционалног династијског ореола (какав је имао Франц Јозеф), Брозов ауторитет заједничког владара произлазио је из култа личности [Јовановић 2006: 21, 223; Павловић 2005: 853, 875]. Као потврда тродеценијске реалности, Уставом од 1974. „омогућено“ је да се Јосип Броз Тито може изабрати за „Председника Републике без ограничења трајања мандата“. Тако је Јосип (Броз Тито) је постао Јозеф (Франц) југословенске шесточлане реалне уније.³² Разлика између реалних унија Франца Јозефа и Јосипа Броза била је понајпре у начину настанка. Аустро-Угарска је настала споразумом угарског легитимног представника с аустријским легитимним владарем, док је југословенска реална унија настала уставом ФНРЈ као једним квазиуговором између „федералних јединица“, у оквиру завођења комунистичке тираније.

Имајући за узор аустро-угарску реалну унију, хрватска интелигенција је у време стварања југословенске државе конципирала, а југословенски комунисти су остварили сложенију варијанту реалне уније. Реч је о томе да је почевши од Нацрта устава Хрватске заједнице, на који се наслањају југословенски комунистички уставни, био предвиђен шири круг послова за заједничке органе, али и већи број механизма за свођење заједничких послова на спољне и послове одбране, односно за обезбеђење суверености република (држава чланица). Уз то, у различитим уставима, тежиште реалне уније могло се померати с једног органа на други, али ефекат ограничавања класичних послова реалне уније за центар био је исти. Аустро-угарска и југословенска реална унија показале су да је за опстанак овог државног

³¹ „Не само људи као Стаљин, Хитлер, Мао, Тито, и Гомулка, него такође, Кемал Ататурк, Ејуб Кан, Насер, Нкрумах, а и у извесном смислу чак и Де Гол и неки доскорашњи латиноамерички диктатори, представљају нове монархе у оригиналном грчком значењу те речи. (...) Легитимитет ових владалаца (...) варира. У тоталитарним државама, легитимитет се заснива на партији и њеној идеологији; у другим државама, он лежи на војним достигнућима и војној подршци ... у свим овим земљама, овакве владавине су још легитимисане и подизањем стандарда живота и унапређењем економског развоја“ [International Encyclopedia 1972: 414].

³² Ваља приметити да су и Аустро-угарска и југословенска реална унија биле везане за личност заједничког владара. Обе су врло кратко надживеле своје творце и владаре.

облика потребан не само несумњиви ауторитет заједничког владара, него и да је реална унија везана за личност одређеног владара. С нестанком и Јозефа и Јосипа, нестале су и њихове државе. Прва је заједничког владара и свог творца надживела две, а југословенска десет година.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Антонијевић, Трајко (1940). *Хрватски уставни програми у држави Срба, Хрватиа и Словенаца*, Београд.
- Владисављевић, Милан (1939). Реална унија као стварна савезна држава, *Архив за правне и друштвене науке*, књ. XXXVIII (LV), бр. 5–6.
- Вујовић, Димитрије Димо (1981). *Црногорски федералисти 1919–1929*, ЦАНУ, Титоград.
- Гурвич и други (1951). *Општа историја државе и права*, II, Научна књига, Београд.
- Ђорђевић, Јован (1948). *Уставно право ФНРЈ*, други део, Београд.
- Живанчевић, Михаило М (1938). *Југославија и федерација*, Београд.
- Јовановић, Слободан (1991). *Из историје и књижевности*, I, Београд.
- Јовановић, Слободан (1932). *Политичке и правне расправе*, књига друга, Београд.
- Јовановић, Слободан (2006). *Поруке*, Београд.
- Јовичић, Миодраг (2006). *Савремени федерализам*, Београд.
- Кутлешкић, Владан (2010). Федерализам у Другој Југославији, *Два века српске уставности*, Зборник радова с научног скупа одржаног 11–12. марта 2010, Београд.
- Марковић, Ратко (2005). *Уставно право и политичке институције*, Београд.
- Нацрт Устава Народног Клуба*. 1921, Фонд Јована Јовановића, Архив Југославије.
- Нови Устав Федеративне Народне Републике Југославије* – Уставни закони од 13–I–1953 и Устав од 31–I–1946 (делови који нису укинати – с предговором проф. др Јована Ђорђевића, издање Службеног листа ФНРЈ 1953.
- Павловић, Марко (2012). Југословенска краљевина: прва европска регионална држава, *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, бр. 141 (4/2012).
- Павловић, Марко (2005). *Српска правна историја*, Крагујевац.
- Поповић, Ђура (1933). *О федерализму*, Београд.
- Рад уставног одбора Уставоотворне скупштине Срба, Хрватиа и Словенаца*, Стенографске белешке, Београд 1921.
- Стенографске белешке Уставоотворне скупштине Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца*. Београд 1921.
- Тасић, Ђорђе (1939). Општи поглед на Уредбу о бановини Хрватској, *Бранич*, бр. 9.
- Уставоотворни одбори савезне скупштине и скупштине народа*. Стенографске белешке, 10. децембар – 4. јануар 1946, Београд 1946.
- Устав ФНРЈ и уставни народних република*, издање „Службеног листа ФНРЈ“, Београд 1948.
- Устав Социјалистичке Федеративне Републике Југославије*, Издавачко предузеће „Рад“, Београд 1975.
- Чавошки, Коста (2011). *Устав као средство афирмације и пројекције*, Београд.
- Avramovski, Živko (1986). *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1931–1938), Beograd–Zagreb.
- Boban, Ljubo (1974). *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941*, knj. 1, Zagreb.
- Boban, Ljubo (1965). *Sporazum Cvetkovic – Maček*, Beograd.
- Dimitrov, Evgeni (1962). Odnosi između federacije i republika prema Prednacrtu ustava FSR Jugoslavije, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, br. 3–4.

- Dorđević, Jovan (1954). Analiza izbora za Saveznu narodnu skupštinu, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, br. 1.
- Dorđević, Jovan (1976). *Ustavno pravo*. Savremena administracija. Beograd.
- Janković, Dragoslav; Bogdan Krizman (1964). *Grada o stvaranju jugoslovenske države* (1. I–20. XII 1918), Beograd.
- Jovičić, Miodrag (1988). Primena načela pariteta u obrazovanju saveznih organa, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, knj. XLIV, br. 1–3.
- Kardelj, Edvard (1953). *O osnovama društvenog i političkog uređenja FNRJ*, Beograd.
- Krfska konferencija – beleške sa sednica vlade Srbije i predstavnika Jugoslovenskog odbora, držanih na Krfu 1917. godine, na kojima je donesena Krfska deklaracija, Beograd 1924.
- Kristan, Ivan (1988). Konceptija jugoslovenske federacije po Ustavu iz 1974. godine, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, knj. XLIV, br. 1–3.
- Lukić, Radomir (1962). Prednacrt ustava i problem „podele vlasti“, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, br. 3–4.
- Odabrani izvori iz Opšte istorije države i prava*, priredila Lj. Kandić, Beograd 1992.
- Petranović, Branko (1988). *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, knj. III, Beograd.
- Petranović, Branko; Momčilo Zečević (1987). *Jugoslovenski federalizam / ideje i stvarnost*, I, II, Beograd.
- Polić, Ladislav (1921). O nacrtima ustava, *Mjesečnik/glasilo pravničkoga društva*, broj 4 i 5, Zagreb, kolovoz i rujan.
- Pribičević, Svetozar (1953). *Diktatura kralja Aleksandra*, Beograd.
- Steed, Wickham H (1914). *A short History of Austria-Hungary and Poland*, London.
- Stojkov, Todor (1969). *Opozicija u vreme Šestojanuarske diktature 1929–1935*, Beograd.
- Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*: sa ustavnim amandmanima i ustavnim zakonima, Službeni list SFRJ, Beograd 1972.
- Čulinović, Ferdo (1961). *Jugoslavija između dva rata*, knj. I, II, JAZU, Zagreb.

ИНТЕРПЕТ ИЗБОРИ

Austria-Hungary, <http://en.wikipedia.org/wiki/Austria-Hungary>

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

THE ENTIRE LIFETIME OF YUGOSLAVIA IN TWO STATE FORMS

by

MARKO PAVLOVIĆ

University of Kragujevac, Faculty of Law

1 Jovan Cvijić Street, Kragujevac, Serbia

E-mail: mpavlovic@jura.kg.ac.rs; srbilica@gmail.com

SUMMARY: According to the generally accepted viewpoint, the Yugoslav state, for seven decades of its lifetime (1918–1991), has gone through around seven forms of government (centralization, dictatorship, deconcentration/decentralization, three or four forms of communist federation, monarchy and republic). This paper, however, shows that the entire life of the Yugoslav state passed in only two forms – the form of regional state (1921–1939) and the form of real union (1946–1991). By the Vidovdan (1921) and

September Constitution (1931), the Kingdom of Yugoslavia was organized as a regional state. During its lifetime as a competitive model, there was a project of a real union, shaped in the Constitution draft of „the Croatian Community“ (1921). It was preceded by the concepts of a real union from the „Geneva Agreement“ and „Zagreb Instructions“ (*Naputci*). It was followed by the constitutional programme of the Montenegrin federalists and the Croatian demands for the return to „the starting point“ (1918), which meant that „historical individualities“ had to decide on the transfer of some affairs to the state center. With the communist regime (1945), a real union was established and, changing a few forms („Soviets“, „producers“, „self-managers“, „delegates“), it lasted until the dissolution of the state in 1991. With the Constitution of 1974, the Yugoslav state was completely established as the Austro-Hungarian Empire, but instead of two it has six members with communist monarch.

KEYWORDS: real union, Austro-Hungarian model, Representation of the Republics, executive power, Constitutional Court

ДОНОШЕЊЕ ПРВОГ УСТАВА СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ 1931. ГОДИНЕ

ДРАГАН НОВАКОВИЋ

Канцеларија Владе Републике Србије за сарадњу с црквама и верским заједницама
Булевар Михајла Пупина 2, Београд, Србија
Е-адреса: dragan.novakovic@vere.gov.rs

САЖЕТАК: Анализиран је процес доношења Устава Српске православне цркве после уједињења и уздицања на ранг патријаршије. Током десетогодишњег рада било је потребно савладати и решити бројне и сложене проблеме, који су имали унутарцрквени карактер или су долазили из политичке сфере. Међу првима доминирала су различита теоријско-канонска становишта о телу с надлежностима да припреми текст Устава и органу с пуним легитимитетом за усвајање. Њима треба прикључити и незадовољство народа у Босни и Херцеговини неспремног да се лиши кроз историју стечених права да непосредно бира представнике у црквено-самоуправна тела и прихвати све израженија настојања о преношењу свих црквених послова на епископат. Друга врста проблема је у директној вези с актуелним политичким збивањима и њихов главни покретач била је неспремност владајуће српске елите да прихвати Устав из кога би произашла већа самосталност Цркве и елиминисање државних контролних механизма. После дугих усаглашавања усвојен је компромисан текст који је омогућио учвршћивање црквеног јединства, успостављање планиране организације и преузимање надлежности од свих тела и органа предвиђених Уставом, али и значајан утицај државе на неке важне сегменте црквеног живота.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Устав, Српска православна црква, држава, аутономна права, канонски приступ

Српска је држава током 19. века донела више закона о уређењу и организацији православне цркве. Наведени текстови представљају важан део наше законодавне традиције и омогућавају успостављање јединствене правне вертикале на чијем почетку је акт донет од аутономних власти под турском доминацијом и у условима потпуне потчињености Цркве држави, а на крају Устав израђен од стране надлежних црквених тела и потврђен од органа за тадашње прилике модерно уређене парламентарне државе. Сматрајући да би разумевање централне теме у одређеној мери

било отежано без тог дела, укратко је назначен и процес успостављања јединства Цркве и обнове Патријаршије. Предмет рада неће бити анализа одредаба Устава, јер је реч о обимном и сложеном акту, већ само процес доношења обележен дуготрајним преговорима, теоријским расправама и незадовољством народа с појединих подручја.

Издавањем султанског хатишерифа 1830. године решено је државно питање јер је Србија добила самоуправу и могућност да самостално уређује различите области унутрашњег живота. После више покушаја и усаглашавања црквених и државних органа усвојен је 1836. године први закон „Начертаније о духовним властима“, који је готово у целости посвећен црквеном судству. Променом династије успостављена је власт која је предузела одлучне мере да раскине с османским наслеђем, поништи негативне ефекте претходне владавине и српско конзервативно и статично друштво промени, реформише и усмери према Европи у којој је видела узор коме треба тежити. Сагласно новој политици о темељном преображају српског друштва, било је логично и очекивано да и Српска црква добије слободу уређивања својих послова, што су владар и Совјет омогућили усвајајући августа 1847. године „Устројеније духовних власти Књажевства српског“.

Повратак на власт старе династије подразумевао је поништавање највећег броја донетих закона за које је оцењено да представљају препреку успостављању власти према раније примењиваним обрасцима. Изван свеопштег система контроле нове династије није могла остати ни Српска црква, посебно ако се има у виду да је Закон из 1847. године био заснован на канонима и слободоуман за тадашње прилике. После неопходних усаглашавања 1862. године усвојен је Закон о црквеним властима православној вери, који је представљао драматично враћање уназад у односу на постигнуту еманципацију Цркве од контролних механизма државе.

Промена спољнополитичке оријентације државе и везивање за Аустрију довели су до смене митрополита, удаљавања с трона свих непослушних епископа и доношења новог црквеног законодавства 1882. године. Закон о изменама и допунама закона о црквеним властима из 1862. године садржао је бројне новине чији је основни циљ било потпуно подређивање Цркве држави и маргинализовање обавезујућих црквених канона. Архијерејски сабор сачињавали су, поред епископа, два архимандрита и по један протојереј из сваке епархије, које је на пет година указом постављао Краљ. Свеобухватним променама захваћен је и поступак избора новог врховног поглавара, кога је бирало посебно изборно тело у чији састав је укључен значајан број највиших државних функционера.

Смена владара и политичких снага које су успоставиле нередовно стање у Цркви омогућила је повратак смењеног митрополита и легал-

не јерархије и отпочињање сложеног процеса измене законодавства. Доношење закона пратиле су различите тешкоће јер се брзо показало да ни нове политичке групације не показују спремност за одрицање контроле над Црквом. Захваљујући постигнутом компромису, крајем априла 1890. године усвојен је нови Закон о црквеним властима, који је уз мање измене и допуне важио до почетка Првог светског рата. Држава је успела да задржи успостављене механизме контроле, што је посебно дошло до изражаја кроз састав изборног сабора у коме су поново доминирала световна лица.

УСПОСТАВЉАЊЕ ЦРКВЕНОГ ЈЕДИНСТВА И ОБНОВА ПАТРИЈАРШИЈЕ

Проглашењем Краљевине СХС и дефинисањем граница кроз више међународних уговора свих шест покрајинских цркава, које су окупљале српски народ, нашле су се у територијалном оквиру нове државе. Раније разрађивана стратегија о уједињењу и обнови Пећке патријаршије одмах је активирана, тако да је на иницијативу краљевске Владе 18. децембра 1918. године сазвана Прва конференција свих епископа обласних цркава у Сремским Карловцима. Учесници конференције били су једногласни у ставу да је потребно извршити уједињење, али у складу с канонима и вековним обичајима који владају у православној цркви. Размотрен је и прихваћен став митрополита из Босне и Херцеговине, који су 1. децембра 1918. године одлучили о сједињавању тамошњих епархија с Београдском митрополијом и примљена одлука Светог архијерејског синода Карловачке митрополије од 16. децембра 1918. године о уједињењу и поновном успостављању Српске патријаршије и враћању у канонски поредак две историјске епархије из састава Буковинско-далматинске митрополије [Петровић 1969: 362].

Доношењем позитивне одлуке Светог архијерејског сабора Цркве у Србији 27. фебруара 1919. године о уједињењу и давањем сагласности Цркве у Црној Гори на одлуке из Сремских Карловаца, стекли су се услови и заказана је Друга конференција епископа покрајинских цркава у Београду 24. маја 1919. године. Утврдивши једногласну вољу покрајинских цркава, конференција је 26. маја донела одлуку којом је утврђено духовно, морално и административно јединство Цркве у свим српским областима. Ради успешнијег решавања многобројних и сложених послова око уједињења изабрано је уже оперативно тело као извршни орган конференције под називом Средишњи архијерејски сабор уједињене Српске цркве у који су укључена четири архијереја с митрополитом црногорско-приморским на челу [Веселиновић 1971: 15–16].

Мешовита црквено-државна делегација отпочела је преговоре с буковинским митрополитом ради отпуста Далматинско-истарске и Боко-

которске митрополије и Васељенском патријаршијом за укључивање митрополија у Босни и Херцеговини, Македонији и на Косову и Метохији у састав уједињене Српске православне цркве. После успешно завршених разговора добијен је отпусни лист за приморске епархије, што је омогућило Светом архијерејском синоду Карловачке митрополије да 20. децембра 1919. године донесе одлуку о канонском пријему у свој састав. Краљевска влада водила је преговоре са Светим архијерејским синодом Васељенске патријаршије, који су 18. марта 1920. године успешно окончани. Сагласно споразуму, Свети архијерејски синод Васељенске патријаршије донео је 19. марта 1920. године одлуку о признавању Свете аутокефалне уједињене православне српске цркве. Уважавајући резултате преговора, престолонаследник Александар је у име краља Петра I посебним указом од 17. јуна 1920. године прогласио уједињење свих православних области у Краљевству Срба, Хрвата и Словенаца у једну аутокефалну уједињену Српску православну цркву [Гардашевић 1971: 42–43].

Успешно обавивши све планиране послове, поново сазвана конференција прогласила се Светим архијерејским сабором, који је 30. августа 1920. године у Сремским Карловцима донео Одлуку о подизању аутокефалне уједињене православне Српске цркве на ступањ патријаршије. Свечаном чину присуствовали су регент Александар, председник Владе, председник Народне скупштине и друге високе званице. Током свечаности министар вера прочитао је указ краља Петра I којим је потврђена одлука Светог архијерејског сабора о успостављању Патријаршије и одређена титула врховном поглавару „Српски патријарх Православне Цркве у Краљевини СХС“ [Указ краља Петра I 1971: 29]. Наведеним одлукама и избором српског митрополита Димитрија за патријарха завршена је прва фаза на успостављању јединства Цркве на целокупном државном простору.

ПРОЦЕС ДОНОШЕЊА УСТАВА

Успостављањем јединства СПЦ, избором првог патријарха, централизацијом управне и судске власти и уређењем делокруга рада Сабора и Синода завршена је прва фаза на стварању организационог јединства и елиминисања разлика које су постојале између појединих покрајинских цркава. Предстојало је доношење најважнијег акта – Устава СПЦ, али је решавање било отежано због потребе решавања спорних проблема: „1. У чију компетенцију спада израда нацрта Устава? и 2. на који начин да се тај Устав донесе и озакони? – пошто је у њему материја о чисто унутарњем уређењу цркве“ [Гардашевић 1971: 42–43, 50]. Неспреман на одуговлачење, Свети архијерејски сабор је на редовном заседању 1921. године размотрио тај проблем и задужио Архијерејски синод да сачини Нацрт устава. Детаљна упутства о садржају акта, односу према

држави и препоруке о консултовању стручњака при изради нису дали резултате јер Синод није успео да изврши поверени задатак. Процењујући да државни устав даје пуно право Цркви да донесе своје законодавство, Свети архијерејски сабор је већ наредне године обновио захтев и затражио од Архијерејског синода да припреми текст Устава. Настојећи да изврши задатак, Синод је поверио митрополиту дабро-босанском Евгенију израду Устава. Знајући да тако сложен задатак не може завршити један човек, митрополит скопски Варнава предложио је ангажовање професора Универзитета Живојина Перића и пензионисаног правника Димитрија Рошуа. Појачан с два правна стручњака, митрополит Евгеније релативно брзо је завршио посао и предао Архијерејском синоду *Нацрт уредбе о устројству православне српске црквене аутономије*, који је прослеђен на даљу надлежност Светом архијерејском сабору [Перић 1995: 27].

Незадовољни систематским искључивањем народа из црквених послова, представници српских православних епархијских управних и просвјетних савјета, црквених општина и свештенства Босне и Херцеговине на конференцији одржаној 3. децембра 1922. године донели су Резолуцију од шест тачака, од којих је четврта била посвећена црквеном уставу: „У смислу горњих тачака конференција захтијева, да Народни и Црквени Сабор, који има да се састоји од 2–3 свјетовњака и 1–3 свих других свештених лица донесе нацрт Устава о организацији и уређењу Уједињене Српске Православне Цркве“ [Љубибратић 1925: 41]. После конститутивне седнице 4. децембра 1922. године, Извршни одбор Конференције отпутовао је у Београд и највишим државним органима, укључујући и Архијерејски сабор, поднео представку у којој је одлучно тражено да се испуне оправдани захтеви народа Босне и Херцеговине и тако правовремено спрече негативне последице, које ће сасвим извесно произвести следеће: „Не смије се допустити ни то, да нам у слободи Црква постане окамењена реакционарно-клерикална установа и да се сав рад у њој сведе на само обављање обреда, него истом сада треба да се у ослобођеној, уједињеној и самосталној цркви развије у свим крајевима рад у разним правцима просвјетно-културног и религиозно-моралног подизања нашег народа“ [Љубибратић 1925: 41, 44].

Настојећи да амортизује народно незадовољство, Свети архијерејски сабор је после пријема представке донео одлуку да израду црквеног устава повери црногорско-приморском митрополиту др Гаврилу Дожићу и декану Богословског факултета Стеви Димитријевићу, уз обавезу да у рад укључе и једног представника Извршног одбора из Сарајева. После састанка патријарха Димитрија и чланова Синода с Извршним одбором, договорено је да народ БиХ у том сложенем и важном послу представља др Саво Љубибратић. Формирана комисија радила је у Београду, али је веома брзо

дошло и до значајних размимоилажења, јер је С. Љубибратић нагласио да у раду не учествује као стручњак већ представник српског народа у БиХ с јасним овлашћењима и обавезама. Незадовољан начином рада и својим положајем у комисији, С. Љубибратић је посетио поједине министре и народне посланике и отворено им указао да рад на изради устава не иде у добром смеру и да га мандат обавезује на поштовање ставова оних који су га делегирали. Приликом предаје текста устава Светом архијерејском синоду 15. марта 1923. године С. Љубибратић је јавно саопштио да се не слаже са ставовима комисије и да ће изнети одвојено мишљење. Текст комисије од 285 чланова Свети архијерејски синод усвојио је уз мање измене и проследио свим архијерејима, укључујући и професоре Живојина Перића и Слободана Јовановића, с молбом да евентуалне примедбе и сугестије доставе до 1. августа 1923. године.

Усагласивши предложена решења с Извршним одбором, С. Љубибратић је 22. августа 1923. године предао Светом архијерејском синоду текст устава састављен од 293 члана. Устројство унутрашње духовне и јерархијско-црквене управе у обе верзије готово је идентично, али значајне разлике постоје око организације и надлежности црквене самоуправе. Према понуђеном тексту С. Љубибратића, темељ црквене самоуправе представља Црквена општина чији су органи збор свих бирача, Црквена скупштина и Црквени одбор као њен извршни орган. Црквени збор, који сачињавају сви општинари с навршеном 21 годином живота, састаје се једном у пет година и јавним гласањем бира Скупштину у коју се, зависно од броја бирача, укључује између 24 и 60 чланова. Скупштина на првој седници бира Црквени одбор на пет година, који поред председника, потпредседника и перовође има 6–12 чланова. Парохијски свештеници су по положају чланови свих наведених тела, а могу бити бирани и на председничка места. Епархијски органи су Епархијска скупштина и Епархијски управни савет. Епархијску скупштину сачињавају епископ као председник, један настојатељ манастира, девет свештеника мирског рада и 18 световњака бираних по срезовима. Скупштина се састаје једном годишње и тада из реда световњака бира потпредседника, редовне чланове и њихове заменике за Епархијски управни савет и једно свештено и четири световна лица у састав Народног црквеног сабора. Епархијски управни савет је извршни и надзорни орган за сва спољна материјална питања и чине га епископ, потпредседник Епархијске скупштине, три редовна члана из реда свештеника од којих један мора бити монах, шест световњака као редовни чланови и шест заменика (два свештеника и четири световњака) и секретар изабран на основу конкурса. Наведени извршни орган састаје се једном годишње у пуном саставу, док је за редовне седнице потребно присуство председника, потпредседника, секретара, једног свештеника и два световњака.

Патријаршијски органи су Народни црквени сабор као највише црквено самоуправно представништво у свим пословима спољашње црквене управе и Велики управни савет као извршни орган Сабора и главна управна и контролна власт над црквеном имовином и нижим црквено-самоуправним органима. Народни црквени сабор сачињавају по достојанству патријарх и сви епископи, а по избору саборски посланици које бирају епархијске скупштине (једно свештено лице и четири световна), по један представник православних богословских факултета, духовних академија и монашких школа и два представника православних манастира. Председник Сабора је патријарх, а потпредседник световњак кога бира Сабор. Уколико је патријаршијски престо упражњен, дужност председника врши администратор или најстарији по посвећењу члан Архијерејског сабора. Велики управни сабор у свој састав укључује патријарха, потпредседника, четири члана Синода, четири свештена лица од којих једно треба да буде из реда монаха и 16 световњака. Састаје се једном годишње у пуну седницу, док је за редовне неопходно присуство председника, потпредседника, два епископа, два свештена лица и четири световњака. Анализа два текста јасно показује основне разлике: „У нашем Нацрту свукуда је наведено основно начело изборни систем, по којему јерархија и вјерни посредно или непосредно бирају све органе и функционере у црквеној самоуправи. Као што је напред наведено свештеника бира Црквена Скупштина дотичне парохије, окружног проту Епархијска Скупштина на основу расписаног натјечаја од Епархијског Духовног Суда. Двојицу кандидата за архијереја на упражњену епархију бира Епархијска Скупштина из каталога оних лица, који води Архијерејски Сабор и предлаже их Св. Архијерејском сабору, који бира једнога од њих за епархијског архијереја“ [Љубибратић 1925: 41, 44, 59–60].

Јесење заседање 1923. године Свети архијерејски сабор посветио је готово у целости разматрању текста Устава које су припремили Комисија и, независно, С. Љубибратић. Извештај о предлогу комисије поднео је члан митрополит црногорско-приморски др Гаврило Дожић, док је алтернативни заступао епископ будимски Георгије Зубковић. Усвојивши верзију израђену од Комисије, Свети архијерејски сабор доставио је текст Устава Министарском савету, који га с примедбама враћа подносиоцу. Суочивши се с одбијањем текста у који је уложен велики труд, Свети архијерејски сабор задужио је епископа вршачког Митрофана и др Јордана Илића да прегледају примедбе Министарског савета, припреме коначну верзију и доставе је епископима на мишљење. С обзиром на то да је реч о важном питању за функционисање и организацију Цркве, наведена верзија је публикована, чиме је и најширој јавности омогућено упознавање с основним црквеним актом [*Весник српске цркве* 1924: 247–274].

Стални протести у Босни и Херцеговини и појединим местима Карловачке митрополије утицали су на Свети архијерејски сабор да 22. априла 1924. године текст Устава достави на мишљење Великог управног савету у Сремске Карловце. Примивши текст, Велики управни савет изабрао је из свог састава посебну комисију (епископ Митрофан, протојереј Радослав Марковић, др Алекса Станишић, др Саво Вукановић и Јово Тута) за задатком да прегледа Устав и, после консултације стручних лица, заузме став. Између маја 1924. и јуна 1925. године одржано је седам седница ВУС-а на којима је разматрано питање Устава, али се решење није могло постићи због појаве спорних питања о субјекту који би с пуним правним легитимитетом донео Устав и начину доношења највишег акта. Одговарајући на ту дилему, ВУС је заузео следеће становиште: „Велики Управни Савет сматра да би при изради Нацрта Устава Српске Православне Цркве имао да сарађује и Велики Управни Савет, тако да тај Устав буде заједничко дело оба у цркви фактора, јерархије и самоуправног тела. На друго питање пак, како да се донесе и озакони овај Устав, донесена је ова одлука: 'Најправичнији пут и начин био би, кад би се претходно устројио и сазвао Црквено-Народни Сабор пред којег би се изнео израђени Нацрт Устава да га расправи и донесе'" [Љубибратић 1925: 41, 44, 59–60, 77]. Будући да у већем делу Цркве нису постојала самоуправна тела, предложено је да Свети архијерејски сабор и Велики управни савет сачине коначну верзију Устава о којој би се изјаснило свештенство и монаштво у оквиру Удружења, а верници преко народних посланика и епархијских скупштина тамо где постоје.

Комисија формирана од Великог управног савета размотрила је текст и поднела више примедба чија суштина се сводила на потребу прецизнијег разграничавања јерархијских и црквено-самоуправних тела. Прихватајући извештај Комисије, Велики управни савет је закључио: „Нацрт устава СПЦ, како га је установио и овамо представио споменути одбор ВУС-а прихваћа се у целости и има се саопштити Светом архијерејском сабору, Светом архијерејском синоду, Министарству вера“ [Перић 1995: 27, 34]. Примедбе с образложењем достављене су и Министарском савету, Народној скупштини и министру вера. Велики труд комисије и целог Великог управног савета био је узалудан јер се органи којима су достављене примедбе нису огласили, што је значило одсуство расположења о укључивању највишег самоуправног тела у поступак израде Устава као акта од посебне важности за нормално функционисање уједињене Српске цркве.

Доношењем Закона о Српској православној цркви 8. новембра 1929. године стекли су се услови за усвајање Устава јер је у члану 24. прецизирано да „Црквени устав о целокупном уређењу СПЦ и свију црквених самоуправних власти донеће Архијерејски Сабор и предложити Мини-

стру правде, који ће га, пошто га усвоји, поднети Краљу на озакоњење“ [Закон о Српској православној цркви 1932: 12]. Интензивирању процеса на решавању овог питања допринела је и смена на патријаршијском престолу, јер је нови патријарх Варнава наступио одлучно захтевајући од свих структура Цркве додатно ангажовање ради дефинитивног успостављања унутрашње организације СПЦ. Захваљујући његовом интересу, Свети архијерејски сабор израдио је и 1930. године усвојио нацрт Устава, који је епископ нишки Доситеј предао министру правде 16. новембра 1930. године. Примајући текст, министар је обећао да неће вршити веће измене и да ће мишљење доставити у што краћем року. Обећање дато епископу нишком министар није испунио јер су његови изасланици (Васа Петровић, Сократ Петровић и Љубисав Поповић) после осам дана саопштили 18 примедба, које су суштински мењале смисао неких одредаба усвојених од Архијерејског сабора.

После неколико дана већања и усвојених пет примедба, дискусију је прекинуо патријарх, инсистирајући на ставу да је даље попуштање немогуће и да Црква не сме доћи у позицију да одступи од канонског поретка. Наведено опредељење Сабора министру су пренели епископи нишки Доситеј и темишварски Георгије, али приликом пријема нису наишли на очекивано одобравање јер је представник Владе од спорних 13 тачака прихватио само три. Дајући подршку патријарху Варнави, Сабор је закључио да ће и даље инсистирати на заштити канонског поретка Цркве и да заседање неће бити прекинуто док се не добије одговор министра о неусаглашеним спорним тачкама. Порука министра правде била је више него јасна јер Влада није била спремна да прихвати седам тачака. Одговарајући на поруку министра, Сабор је закључио: „У питањима која се тичу канонског поретка нема никаквог попуштања и уступака. Сабор уз то одобрава предлог патријарха Варнаве, да он лично иде у аудијенцију код Краља“ [Перић 1995: 27, 34, 38].

Настојећи да се што пре донесе Устав, патријарх Варнава је посетио више државних функционера убеђујући их у неопходност да краљ потврди текст понуђен од Архијерејског сабора. Увидевши да постоји отпор, који је у тој фази немогуће савладати, патријарх је дозволио наставак заседања Сабора на коме је прихваћен извештај врховног поглавара и констатована неспремност Владе на компромис. Усвојена је одлука о закључењу заседања и овлашћен Свети архијерејски синод да настави преговоре с Владом око спорних тачака, али под условом да прихваћена решења буду сагласна с канонима. Учвршћујући став, Сабор је прецизно навео тачке око којих с краљевском Владом није могуће водити разговоре у циљу постизања компромиса. Овлашћен је Свети архијерејски синод да сазове Сабор у заседање уколико буде потребно. Архијерејима је забрањено

да о Уставу и његовим решењима преговарају без изричитог одобрења патријарха и Синода [Перић 1995: 27, 34, 38, 39].

Очекујући наредно заседање Архијерејског сабора заказано за септембар 1931. године, патријарх Варнава је више пута тражио од министра правде, Владе и краља хитно решавање спорног питања Устава СПЦ. Заседање Сабора започело је без најаве решења, али до одређених промена дошло је током девете седнице, када је нови министар правде др Драгутин Којић чврсто обећао да ће Влада предузети све мере како би доношењем Устава Српска црква почела да решава нагомилане проблеме. Оптимизам архијереја био је преурањен јер ни нови министар правде није показао спремност на компромис око спорних питања. Заседање Сабора завршено је без резултата и доношењем неуобичајено оштрог саопштења: „Али ни сада се није изашло у сусрет оправданим жељама и животним потребама Српске православне цркве из узрока који су Светом архијерејском сабору остали непознати“. Ово саопштење садржи у себи много једа и горчине. Сабор је донео одлуку: 'Торе изложено саопштење примити и овластити Свети архијерејски синод да га обелодани кад нађе за сходно'“ [Перић 2006: 252–253]. Наведено саопштење због оштрине није јавно публиковано, али је с његовим садржајем упознат министар правде [Перић 1995: 27, 34, 38, 39, 41].

Неизвесност и ћутање који су наступили после закључења заседања Сабора прекинуо је краљ потписујући 16. новембра 1931. године, без консултација с патријархом и Синодом, указ о потврђивању Устава Српске православне цркве. Истога дана министар правде доставио је Светом архијерејском синоду проглашени текст, који је садржао 280 чланова. Патријарх и Црква као целина нису били задовољни неусаглашеним члановима, али отворено противљење после потписивања указа није показивано [Устав Српске православне цркве 1933: 19–123]¹.

¹ Устав Српске православне цркве подељен је на I Основне одредбе (од 1. до 45. члана); II Устројство власти, тела и органа Српске православне цркве (од 46. до 207. члана); III Црквене кривице и казне (од 208. до 220. члана); IV Црквена просвета (од 221. до 229. члана); V Црквена имовина (од 230. до 264. члана) и VI Прелазна наређења и завршне одредбе (од 265. до 280. члана). Поглавље I Основне одредбе јединствено је и није подељено на посебне тачке. Устројство власти, тела и органа Српске православне цркве, као II поглавље, садржи следеће тачке: 1. Патријарх (од 46. до 49. члана), 2. Свети архијерејски сабор и Свети архијерејски синод (од 50. до 64. члана) са подтачкама: а) Опште заједничке одредбе (од 50. до 62. члана), б) Делокруг рада Светог архијерејског сабора (63. члан), в) Делокруг рада Светог архијерејског синода (члан 64.), 3. Велики црквени суд (од 65. до 75. члана), 4. Патријаршијски савет (од 76. до 85. члана), 5. Патријаршијски управни одбор (од 86. до 94. члана), 6. Епархијски архијереј (од 95. до 108. члана), 7. Епархијски црквени суд (од 109. до 130. члана), 8. Епархијски савет (од 131. до 136. члана), 9. Епархијски управни одбор (од 137. до 150. члана), 10. Епархијски намесник (од 151. до 155. члана), 11. Парох (од 156. до 171. члана), 12. Црквено-општински збор (172. члан), 13. Црквено-општински савет и управни одбор (од 173. до 200. члана) са подтачкама: а) Црквено-општински савет (од 173. до 186. члана), б) Црквено-општински управни одбор (од 187. до 195. члана), в) Заједничке одредбе за црквено-

СТАВОВИ КАНОНИЧАРА

Положај Српске православне цркве у Краљевини СХС/Југославији црквени историчари нису озбиљније истраживали, тако да не постоје књиге, студије и чланци у којима су детаљније анализиране друштвено-политичке околности од значаја за доношење црквеног устава, као ни утицај уграђених одредаба на учвршћивање организације и складно функционисање Цркве као целине. Осврти на Устав по правилу су кратки, сегментарни и директно везани за поглавља у којима се представља историјат Цркве у том периоду или указује на проблеме законодавства. Настојећи да каноничаре у односу према овом питању што прецизније одредимо с великом поузданошћу, може се констатовати њихов опрез, и то као да се ставови крећу у распону од неутралних, преко опредељења да је Црква тим актом пуно добила, до заступника становишта да уграђене одредбе значе враћање уназад и подређивање Цркве држави као јачем партнеру. Опрезно анализирајући донети Устав, познати црквени историчар Ђ. Слијепчевић посебно указује на надлежности црквених општина, које нису постојале у Србији и Црној Гори, обавезу чланова црквених надлештава да полажу заклетву верности краљу, потврду избора епископа и патријарха, право краља да поставља световњаке у Патријаршијски управни савет и значајне привилегије патријарха, које су значиле његово везивање за државу: „Овај упадљиво повлашћени положај патријархов одраз је старе традиције српске државе у којој је патријарх био прва личност до краља и уживао нарочито поштовање“ [Слијепчевић 1963: 623]. Задржавајући се искључиво на кратком представљању одредаба Устава, П. Пузовић указује на патријарха у чије време је донет и износи неке чињенице: „За време патријарха Варнаве уређено је доста, пре свега на законодавству Српске Православне Цркве. Донет је 3. септембра 1931. године дуго припремани Црквени Устав. На снагу је ступио 24. новембра 1931. године објављивањем у ‘Службеним новинама’ Краљевине Југославије“ [Пузовић 2000: 96–97]. Чинећи искорак напред, Р. Веселиновић констатује да је Устав омогућио решавање неких отворених питања: „За време управе патријарха Варнаве донет је Устав српске православне цркве (1931) којим је изједначено црквено законодавство, сређено је брачно законодавство и донета су разна правила неопходна за правилан развитак црквеног живота“ [Веселиновић 1966: 204–205]. Полазећи од многобројних тешкоћа које је требало савладати, Б. Гардашевић долази до закључка да је реч о

општински савет и црквено-општински управни одбор (од 196. до 200. члана), 14. Настојатељ манастира (од 201. до 206. члана). Поглавља III Црквене кривице и казне, IV Црквено просвета, V Црквена имовина и VI Прелазна наређења и завршне одредбе исказана су јединствено и не садрже посебне тачке.

акту којим је црква много добила: „И то је био заиста велики догађај у животу Српске цркве, јер је овим својим Уставом добила већу слободу у раду, управљању и организацији, него ли је све то имала по ранијим прописима“ [Гардашевић 1971: 50, 51]. Настојећи да искаже вредносни суд, а да у исто време остане што неутралнији, Б. Цисарж закључује: „Дакле православној цркви није признато право да се сама организује, већ је то чинила држава, водећи рачуна да се њени закони не противе догматском учењу“ [Цисарж 1970: 194]. Најдаље у критици понуђених решења отишао је Д. Перић отворено указујући на суштину проблема: „Бенефиција у погледу материјалних трошкова је, ипак, исувише мала у односу на оно што је Српска православна црква изгубила, а то је – *слобода у раду*“ [Перић 2006: 252–253, 213].

* * *

Доношење Устава Српске православне цркве треба посматрати у контексту укупне политике коју је нова држава водила према црквама и верским заједницама, несналажења епископата на нове услове и губљења повлашћеног положаја, који је произлазио из државног статуса у Србији и Црној Гори. Мукотрпна усаглашавања верске политике, обележена компромисима и започета на Крфу још током трајања Првог светског рата, институционално су утемељена у Видовданском уставу, који није прихватио модерно европско начело о одвојености већ неку врсту средњег решења, поверавајући црквама и верским заједницама део јавних надлежности и вршећи њихову поделу на усвојене и признате. Активно учествујући у свим процесима, који су пратили уједињење и њено поновно уздизање на ранг Патријаршије, српска политичка елита у новој држави јасно је показала да за Српску православну цркву важе нека посебна правила и да ће процес еманципације од државне контроле бити тежак и повезан с решавањем бројних проблема. Правилно процењујући однос снага и намере политичких представника Срба, црквени органи рано су покренули поступак доношења Устава израђујући самостално, или у сарадњи са стручњацима, различите верзије. Текстови су достављани државним органима, који су добијено одбацивали или неодговарањем слали јасну поруку о незадовољству уграђеним одредбама. Комплетан процес доношења текста праћен је и канонско-теоријским дилемама о органу надлежном да изради и после усаглашавања и усвоји коначну верзију. Ситуацију су усложњавали и протести у Босни и Херцеговини и деловима Карловачке митрополије чији представници нису могли да прихвате преовлађујуће становиште о маргинализовању црквеносамоуправних тела и преношењу комплетне власти на епископат. Промене до којих је дошло после извршеног државног удара 1929. године и доношења посебног Закона о Српској

православној цркви омогућиле су доминантним полтичким снагама да прогласе верзију неусаглашену до краја с највишим црквеним органима. Патријарх и епископат правилно су проценили да се у тим околностима није могло више постићи и да би евентуално одбијање понуђеног и даље пролонгирање водили у институционалну кризу у којој би Црква, као слабији партнер у том сложенем односу, изашла као поражена страна. Доношење Устава зауставило је непотребно расипање снаге, смирило страсти, прекинуло дуготрајне стручне и емоцијама мотивисане расправе и омогућило усмеравање комплетне енергије на успостављање организационог јединства и формирање и преузимање надлежности од органа основаних највишим правним актом.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Веселиновић, Рајко (1966). *Историја Српске православне цркве са народном историјом*, књига II (1766–1945), Свети архијерејски синод СПЦ, Београд.
- Веселиновић, Рајко (1971). Уједињење покрајинских цркава и васпостављање Српске Патријаршије, у: *Српска православна црква 1920–1970, сјоменица о 50-годишњици васпосијављања Српске Патријаршије*, издање Светог архијерејског синода СПЦ, Београд, 13–35.
- Весник Српске цркве*, јун 1924, Београд.
- Гардашевић, Благота (1971). Организационо устројство и законодавство православне цркве између два светска рата, у: *Српска православна црква 1920–1970, сјоменица о 50-годишњици васпосијављања Српске Патријаршије*, издање Светог архијерејског синода СПЦ, Београд, 37–64.
- Закон о Српској православној цркви (1929). *Службене новине Краљевине Југославије*, број 269/1929.
- Љубибратић, Саво (1925). *Нацрт Устава и самоуправно уређење Српске православне цркве*, Извршни одбор за уређење Српске православне цркве, штампарија „Обод“, Сарајево.
- Перић, Димшо (1995). *Законодавство Српске православне цркве од стварања Југославије до новије времена – прилози проучавању односа цркве и државе*, Српска православна епархија канадска, Торонто.
- Перић, Димшо (2006). *Црквено право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд.
- Петровић, Душан (1969). Уједињење Српске цркве и обнова Патријаршије, у: *Српска православна црква 1219–1969, сјоменица о 750-годишњици аутокефалности*, издање Светог архијерејског синода СПЦ, Београд, 361–368.
- Пузовић, Предраг (2000). *Крајња историја Српске Православне Цркве (1219–2000)*, Каленић, Крагујевац.
- Слијепчевић, Ђоко (1966). *Историја Српске православне цркве*, друга књига, Искра, Минхен.
- Указ краља Петра I (1903–1921) од 30. августа (12. септембра) 1920. којим се потврђује одлука Светог архијерејског сабора о подизању аутокефалне уједињене православне српске цркве на ступањ Патријаршије, прилог уз чланак, Р. Веселиновић, Уједињење покрајинских цркава и васпостављање Српске Патријаршије, у: *Српска православна црква 1920–1970, сјоменица о 50-годишњици васпосијављања Српске Патријаршије*, издање Светог архијерејског синода СПЦ, Београд 1971: 29.

Устав Српске православне цркве, Црквено законодавство Српске православне цркве (1933). Књига трећа, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд.
 Цисарж, Бранко (1970). *Црквено право I*, (општи део и организација цркве), Свети архијерејски синод СПЦ, Београд.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

THE ADOPTION OF THE FIRST CONSTITUTION OF THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH IN 1931

by

DRAGAN NOVAKOVIĆ
 Republic of Serbia Government
 Office for Cooperation with Churches and Religious Communities
 11 Nemanjina Street, Belgrade, Serbia
 E-mail: dragan.novakovic@vere.gov.rs

SUMMARY: The process of adoption of the Constitution of the Serbian Orthodox Church, after its unification and elevation to the rank of Patriarchate, has been analyzed. During ten years of work it was necessary to overcome and solve numerous and complex problems that had the internal church character or came from the political sphere. Among the first to dominate were different theoretical and canonical standpoints about the body with power to prepare the text of the Constitution and the institution with the full legitimate authority for its adoption. There was also a dissatisfaction of the people in Bosnia and Herzegovina unwilling to relinquish historically acquired rights to directly elect representatives of the ecclesiastical self-governing bodies and accept increasingly emphasized efforts to transfer all church affairs to the Episcopate. Other issue was directly related to the current political events and its main driver was the unwillingness of the ruling Serbian elite to accept the Constitution which would result in a greater autonomy of the Church and elimination of state control mechanisms. After a lengthy discussion a text was adopted as a compromise, which enabled the consolidation of church unity, the establishment of the planned organization and the assumption of jurisdiction from all the bodies and institutions envisaged in the Constitution, but also gave the state a significant influence on some important areas of church life.

KEYWORDS: Constitution, Serbian Orthodox Church, state, autonomous rights, canonical approach

СРБИ У ЦРНОЈ ГОРИ ПОСЛЕ РАЗДВАЈАЊА СРБИЈЕ И ЦРНЕ ГОРЕ 2006. ГОДИНЕ*

ЗОРАН ЛУТОВАЦ

Институт друштвених наука
Краљице Наталије 45, Београд, Србија
Е-адреса: zoran.lutovac@gmail.com

САЖЕТАК: Овај рад бави се положајем и статусом, политичком и друштвеном организованошћу Срба у Црној Гори од раздвајања Србије и Црне Горе 2006. године. Питање националног идентитета православног становништва Црне Горе и даље остаје у сфери политике, а не статистике и представља један од основних друштвених расцепа савремене Црне Горе. Срби у Црној Гори с разлогом нису задовољни начином на који се ово питање до сада политички третирало, а од тога како ће ово питање бити решавано убудуће, зависи у доброј мери карактер државе Црне Горе и српског народа у оквиру ње. Да ли ће Срби бити уважавани као аутохтон и равноправан народ, зависиће, пре свега, од самих Срба у Црној Гори, али у доброј мери и од ставова и понашања државе Србије, а потом и од спремности владајућих политичких елита Црне Горе да их стварно, а не само деклараторно, прихвати као равноправну националну заједницу.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Срби у Црној Гори, идентитет, положај, статус

ПОЛОЖАЈ И СТАТУС СРБА У ЦРНОЈ ГОРИ

Република Србија не прави разлику међу Србима у региону у односу на њихов статус који имају у појединим државама.¹ Срби су у Босни и Херцеговини статус народа политички и правно дефинисали, Срби у Црној

---

* Рад је настао као део пројекта „Друштвене трансформације у процесу европских интеграција – мултидисциплинарни приступ“ који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, број 47010.

¹ „израз *Срби у региону* означава припаднике српског народа који живе у Републици Словенији, Републици Хрватској, Босни и Херцеговини, Црној Гори, Републици Македонији, Румунији, Републици Албанији и Републици Мађарској“, Закон о дијаспори и Србима у региону, чл. 2, став 2, *Службени гласник РС*, број 88/09.

Гори тај статус подразумевају и политички се боре за његову афирмацију, док у другим државама региона Срби углавном имају правно дефинисан или фактички статус националне мањине.

Устав Црне Горе одређује Црну Гору као грађанску државу и не дефинише ко су националне мањине.² Ни Закон о националним мањинама не наводи таксативно ко су националне мањине у Црној Гори.³ Изборни закон посредно утврђује да су то припадници народа који чине мање од 15% становника Црне Горе⁴, а с обзиром на то да Срби чине готово 29% становника према попису из 2011. године, они се ни посредно не могу свести на националну мањину.

Институционални оквир заштите мањина у Црној Гори, дакле, у случају Срба, није релевантан за проучавање нормативног положаја и статуса Срба у Црној Гори.⁵ Политичке странке и друге релевантне организације Срба за своја права боре се у оквиру институционалног оквира предвиђеног за грађане који се не одређују нити самоодређују као националне мањине и који Црну Гору политички и емотивно доживљавају као своју матичну државу, без обзира на то колико били привржени Србији. Став релевантних политичких представника Срба у Црној Гори је да Срби нису национална мањина и да би се заштита њихових права и очувања идентитета морала остваривати путем равноправности с грађанима који се изјашњавају као Црногорци. Нико од званичника у Црној Гори не спори да су Срби аутохтони у Црној Гори, али својом идентитетском политиком Влада у Подгорици фактички је настојала и настоји да путем различитих облика асимилације грађане српског идентитета преведе у новоцрногорски национални идентитет.

Од осамостаљења Црне Горе 2006. године дискриминација⁶ је једна од сталних политичких тема представника Срба у Црној Гори, а нарочито

² У Уставу Црне Горе од 19. октобра 2007. године, у преамбули, између осталог стоји: „Полазећи од... одлучности да смо као слободни и равноправни грађани, припадници народа и националних мањина који живе у Црној Гори: Црногорци, Срби, Бошњаци, Албанци, Муслимани, Хрвати и други, привржени демократској и грађанској Црној Гори“.

³ „Мањински народи и друге мањинске националне заједнице, у смислу овог закона, је свака група држављана Црне Горе, бројчано мања од осталог преовлађујућег становништва, која има заједничке етничке, вјерске или језичке карактеристике, различите од осталог становништва, историјски је везана за Црну Гору и мотивисана је жељом за исказивањем и очувањем националног, етничког, културног, језичког и вјерског идентитета“, Закон о мањинским правима и слободама, *Службени лист Републике Црне Горе*, број 31/2006 од 12. 5. 2006.

⁴ Закон о измјенама и допунама Закона о избору одборника и посланика. *Службени лист Црне Горе*, број 46/2011. од 16. 9. 2011.

⁵ Према званично објављеним резултатима пописа становништва у Црној Гори спроведеног 2011. године, од укупно 620.029 становника као Црногорци изјаснило се 44,98% становништва, а 28,73% као Срби. Поред њих, у Црној Гори живи 8,65% Бошњака, Албанаца је 4,91%, Муслимана 3,31%, а Хрвата 0,97%. Рома је 1,01%, 2,57% Остали, а 4,87% грађана није хтело да се изјасни о националности.

⁶ У члану 2 Закона о забрани дискриминације Црне Горе (*Службени лист Црне Горе*, број 46/2010. од 6. 8. 2010. год.) каже се да је забрањен сваки облик дискриминације, по било ком основу.

после доношења Устава Црне Горе 2007. од када се српски језик своди на мањински језик, иако је српским језиком према тада важећем попису говорило готово две трећине грађана Црне Горе. Српски језик, према релевантним тумачима Устава Црне Горе, више није био службени језик и поред преузете обавезе Црне Горе према Савету Европе *да се ниво достийиууиих љрава неће смањиваиуи* у односу на Повељу о људским и мањинским правима која је била део Уставне повеље државне заједнице Србија и Црна Гора.⁷ Уместо да се достигнути ниво права сачува и унапреди, он је и у овом конкретном случају умањен за грађане Црне Горе чији је језик био српски, а они су били двотрећинска већина када је до те деградације дошло. На мала врата преко формулације *језик у службеној уиоуиреби* српски језик се сврстао, према релевантним политичким тумачима, а потом и тумачењу Уставног суда Црне Горе, у мањинске језике. Такав однос према грађанима који чине језичку већину у Црној Гори релевантне опозиционе странке означиле су нарушавањем уставног принципа равноправности, односно дискриминацијом, баш као и већина грађана који свој језик још увек назива српским именом.⁸

Запошљавање

У пракси, политика усмерена ка јачању новоцрногорског идентитета на уштрб традиционалног (српског) довела је до тога да се за запошљавање увео *неформални крииеријум националне љодобности* захваљујући којем у државним службама и јавним предузећима у просеку има знатно мање Срба него што их је у структури становништва. Међу запосленима врло

„Дискриминација је свако неоправдано, правно или фактичко, непосредно или посредно прављење разлике или неједнако поступање, односно пропуштање поступања према једном лицу, односно групи лица у односу на друга лица, као и искључивање, ограничавање или давање првенства неком лицу у односу на друга лица, које се заснива на раси, боји коже, националној припадности, друштвеном или етничком поријеклу, вези с неким мањинским народом или мањинском националном заједницом, језику, вјери или увјерењу, политичком или другом мишљењу, полу, родном идентитету, сексуалној оријентацији, здравственом стању, инвалидитету, старосној доби, имовном стању, брачном или породичном стању, припадности групи или претпоставци о припадности групи, политичкој партији или другој организацији, као и другим личним својствима.“

⁷ Скупштина Црне Горе 7. фебруара усвојила је Декларацију којом прихвата да се у Устав угради седам минималних принципа које је предложио Савет Европе, између осталих и принцип да ће нови Устав предвидети исти ниво заштите људских права и основних слобода као што је онај предвиђен Повељом о људским и мањинским правима Србије и Црне Горе. Видети: Савет Европе, Стразбур, 20. децембар 2007. године, *Мишљење бр. 392-2006 CDL-AD (2007) 047 Оп. енгл.*; Европска комисија за демократију путем права (Венецијанска комисија) *Мишљење о Устави Црне Горе, Усвојено на 73. пленарној седници*, Венеција, 14–15. децембар 2007.

⁸ Чак је и лидер Покрета за промјене (ПЗП) који је дао подршку увођењу црногорског језика у Устав од 2007. године у више наврата напоменуо да подршка његове странке увођењу црногорског језика није била усмерена ка нарушавању равноправности српског језика, напротив, да је став ПЗП-а да српски језик треба да буде равноправан са црногорским језиком.

су ретки и Црногорци српског идентитета, као и сви они за које се зна да су били или још увек јесу за заједничку државу са Србијом. Такође, врло ретки су у органима власти и они на највишим функцијама (попут министра здравља Радуновића) који се изјашњавају као Срби.

О томе сведоче релевантни налази Омбудсмана и Министарства за људска и мањинска права. *Информација о заступљености мањинских народа и других мањинских националних заједница у јавним службама, органима државне власти и локалне самоуправе*, издата у јуну 2011. у Министарству за људска и мањинска права, показује да су чак у 16 јавних служби, органа државне власти и локалних самоуправа стопроцентно заступљени Црногорци.⁹

Поред ових 16 јавних служби, у којима су заступљени само Црногорци, у држави у којој Црногорци чине тек око 45% становништва и која се уставно дефинише као грађанска, видно је да је највећи степен негативне диспропорције у броју запослених у односу на број у структури становништва изражен управо према Србима који су после Црногораца најбројнија национална групација с око 29% укупне популације.¹⁰

У Управи полиције од 4.223 запослена само су 262 припадника српског народа, а чак 3.568 Црногораца. Тако је било и у тадашњем Министарству просвете и науке, од 75 запослених 64 изјашњавало се као Црногорци, док је у Министарству рада и социјалног старања од 85 запослених 70 припадника црногорске нације.¹¹ Црногорци су већина и у Министарству културе, 35 од 39 запослених, у Министарству здравља, 42 од 52, у При-

⁹ У Дирекцији за заштиту тајних података, Државном протоколу, Генералном секретаријату Председника ЦГ, Комисији за спречавање сукоба интереса, Секретаријату за законодавство, Управи за младе и спорт, Управном суду, Већу за прекршаје, Заводу за збрињавање избеглица, као и код Основних тужилаца у Берамама, Плевљима и Цетињу; подручним органима за прекршаје у Херцег Новом, Мојковцу, Жабљаку и Колашину запослени су само Црногорци и нема ниједног припадника других националних заједница.

¹⁰ Чак у 23 јавне службе нема ниједног запосленог Србина/Српкиње, док су припадници других народа заступљени у недовољном проценту. Статистика је јасна – у 39 јавних служби, органа државне власти и локалних самоуправа спроведена је потпуна дискриминација према српском народу. Дирекција јавних радова, Дирекција за јавне набавке, Фонд за обештећење, Генерални секретаријат Владе ЦГ, Министарство за информационо друштво, Министарство за људска и мањинска права, Управа за антикорупцијску иницијативу, Управа за спречавање прања новца, Управа за воде, Заштитник људских права и слобода, Завод за међународну научну, просветно-културну и техничку сарадњу само су неке од институција у којима нема запослених Срба према наведеном Извештају.

¹¹ Заступљеност *Срба до 2%* је у Агенцији за националну безбедност, где је од 295 запослених чак 275 Црногораца, у Министарству вањских послова и европских интеграција од 128 запослених 116 је Црногораца. У Министарству унутрашњих послова од 487 запослених 401 су Црногорци. Дугачка је листа државних институција у којима је слична пракса – Агенција за заштиту животне средине, Државна ревизорска институција, Министарство туризма, Управа за имовину, Врховни суд итд. *До 5% Срба* ради у Апелационом суду, где је од 28 запослених 24 Црногораца, а у Министарству финансија од 80 чак 76 су Црногорци. Исто је и у Министарству Правде, Служби

вредном суду у Подгорици, 53 од 58 запослених, у Управи за заштиту од конкуренције, 9 од 11, Заводу за интелектуалну својину, 21 од 24, Заводу за извршење кривичних санкција, 223 од 271, као и у Дирекцији за саобраћај, општинама у Бару, Никшићу и Даниловграду и Основним судовима у Колашину, Подгорици и Жабљаку.

У Управном суду запослени су само Црногорци, а у Врховном суду од 57 запослених чак је 51 црногорске националности. У Апелационом суду од 28 само четворо запослених није се изјаснила као Црногорци. У Уставном суду од 24 чак је 21 запослени Црногорац, док је у Врховном државном тужилаштву од 30 запослених само један Србин.¹²

Диспропорција између учешћа Срба у структури становништва и структури запослених¹³ није мања ни на нивоу *локалних самоуправа*. На пример, у градској Општини Голубовци Црногорци су заступљени са 93%. У Општини Бар је 199 запослених Црногораца, а само 25 Срба, док је у Општини Даниловград запослено 106 Црногораца и осам Срба. Недовољна заступљеност Срба је и у Општинама Никшић, 24 запослена и 334 Црногорца, Подгорица – од 656 запослених 579 је Црногораца и 35 Срба, а слично стање је и у Тивту.

Када се све сабере – *државна управа, локална самоуправа и правосуђе*, може се рећи да је заступљеност српског народа у Црној Гори, према наведеном Извештају, драматично испод њихове заступљености у структури становништва – од укупног броја запослених, 13.900, Црногорци чине 10.985, а Срби свега 1.194.

Дакле, када су запошљавања у државним органима и јавним установама у питању, могао би се извући на основу података из наведене Информације погрешан закључак да је Црна Гора готово национално хомогена, а не вишенационална држава која је Уставом дефинисана као грађанска.

Скупштине ЦГ, Управи царина, Управи за кадрове, Уставном суду, Врховном државном тужилаштву, Заводу за статистику...

¹² Слично је и у Основним судовима у Беранама, Даниловграду, Херцег Новом, Котору, Жабљаку, Подгорици (122 Црногорца и 10 Срба), као и код Основних тужилаца у Бару, Цетињу, Котору, Никшићу, Пљевљима, и у Подручним органима за прекршаје у Бару, Беранама, Цетињу, Херцег Новом, Мојковцу, Жабљаку и Подгорици (74 Црногорца и четворо Срба). *Информација о заступљености мањинских народа и других мањинских националних заједница у јавним службама, органима државне власти и локалне самоуправе*, Министарство за људска и мањинска права, јун 2011.

¹³ У Агенцији за дуван од пет запослених четири је Црногорца, један је Србин, а у Дирекцији за железнице од осам запослених такође је један Србин. У Државном архиву од 105 запослених има 76 Црногораца и 20 Срба, у Хидрометеоролошком заводу од 84 запослена су 62 Црногорца и 14 Срба. У Министарству одбране запослено је 286 грађана од чега је 225 Црногораца и 37 Срба. У Пореској управи запослено је 583 грађана од чега су 431 Црногорци, а 85 Срби, док је у Управи за некретнине од 296 запослених 220 Црногораца и 40 Срба. У Заводу за метеорологију од 38 запослених 31 је Црногорац а четворо Срба, а у Заводу за статистику од 129 запослених 100 Црногораца и седам Срба.

Заступљеност у Скупштини Црне Горе и у локалним скупштинама

Политичка репрезентација Срба у парламенту фактички постоји, али не путем представника који би институционално представљали српски ентитет у Црној Гори путем афирмативне акције, него посредством представника одређених политичких странака које су посланичка места обезбедиле путем редовног учешћа на општим парламентарним изборима.

У Скупштини Црне Горе, коју чини 81 посланик, Срби су после парламентарних избора 2012. године представљени са осам посланика Нове (Нове српске демократије, која је конституент најјаче опозиционе политичке групације Демократског фронта) и с девет посланика у грађански профилисаног Социјалистичкој народној партији (СНП), као и с неколико независних посланика у оквиру идеолошки и национално хетерогеног Демократског фронта (три бивша функционера СНП-а, посланик из редова Странке демократског јединства и синдикалног лидера Јанка Вучинића). Ниједна од политичких опција која се залаже за равноправан статус и положај Срба у Црној Гори не припада владајућој већини, док су на локалном нивоу на власти у Пљевљима, Плужинама и Херцег Новом и веома озбиљна опозиција у огромној већини осталих црногорских општина.

ПОЛИТИКА ПОТИСКИВАЊА СРПСКОГ ИДЕНТИТЕТА

Кључни проблем за положај Срба је тај што се континуирано од краја 90-их, а посебно после стицања независности Црне Горе, систематски ради на потискивању српског идентитета¹⁴ и реинтерпретацији историје, а што за последицу има стварање уставноправног оквира који избегава да уважи историјски и духовни значај српског идентитета у Црној Гори¹⁵ и да на

¹⁴ Франсоа Ајнар (Francios Hainard) даје резиме једног концепта идентитета који је аналитички подобан и за овај предмет истраживања: идентитет је истовремено и индивидуални и колективни феномен, одређен је како припадањем, тако и поседовањем извесних одлика, које могу бити територијалне и/или социокултурне, могу се међусобно оснаживати или поништавати. Такође, идентитет је истовремено процес и систем, будући да је динамичан и да истовремено тежи уравнотежености, мења своје саставне делове и опстаје захваљујући тој способности. Више о томе: Бранимир Стојковић, *Европски културни идентитети*, Просвета, Ниш/ Завод за проучавање културног развика, Београд, 1993, стр. 24–25.

¹⁵ На првом попису у Црној Гори који је урађен по верској припадности и матерњем језику 1909. године било је 94,38% православних хришћана, а 95% оних којима је српски језик био матерњи. Српски идентитет Црногораца сведочи и химна *Онамо, 'намо*, култ Милоша Обилића, прослава Светог Саве у школама, школски програми у којима се изучава српска историја, у Земљопису је записано „Сви људи, који живе у нашој домовини, јесу Срби, већином православне вјере, а има их мало римокатоличке и мухамеданске“ (*Земљопис Краљевине Црне Горе за ученике трећега разреда основних школа*, написали Ђуро Поповић и Јован Рогановић, четврто издање, Цетиње, Кр. Ц. штампарија, 1911. године; репринт 2008. у издању Друштва српских књижевника Црне Горе и Херцеговине, Српски Југ). У првом броју *Гласа Црногорца*, недељног листа за политику

разне начине оспори равноправност Срба и елемената српског идентитета (пре свега преко неприхватања српског језика као равноправног, иако је то језик већине грађана Црне Горе).

Посебан проблем је то што се такво политичко опредељење претаче у дискриминаторски однос у свакодневном животу. Истицање разлика у односу на Србе и српски идентитет¹⁶ постало је самоподразумевајуће правило политичке подобности дефинисано кроз политику владајуће коалиције Демократске партије социјалиста и Социјалдемократске партије (ДПС–СДП). Овај критеријум додатни је оптерећујући неписани, али подразумевајући критеријум за све који баштине српски идентитет уз онај, примарни, о политичкој подобности у ширем смислу која подразумева припадност владајућим партијама, као кључни критеријум подобности.

Однос према српском језику

Политички пројекат одвајања „црногорства“ од српског идентитета сву своју контрадикторност показао је на примеру стварања црногорског језика. За разлику од једног дела суверениста који је сматрао да би политичком одлуком само требало преименовати српски у црногорски језик, владајућа елита је стала иза пројекта стандардизације црногорског језика који би се разликовао од српског. Скупштина Црне Горе је 27. јула 2010. гласовима посланика владајућих партија усвојила измене Закона о општем образовању, којима се у школе уводи црногорски језик. Наведеним изменама предвиђено је да ће настава у приватним и државним образовним установама у Црној Гори бити извођена на црногорском језику. У владајућој коалицији наведену одлуку правдали су чињеницом да је на овај начин Закон о општем образовању усклађен с одредбама Устава Црне Горе.¹⁷ С друге стране, увођење црногорског језика у школе опозиција, а ни грађани који говоре српским језиком, не доживљавају као усклађивање закона с Уставом, већ сматрају да је реч о дискриминацији и насиљу над српским језиком. Основа за став да је свођење језика већине грађана на мањински

и књижевност, од 21. априла 1873. било је записано: „Црногорац (*Глас Црногорца*, прим. аут.) је имао задаћу да буде тумач осјећања и жеља свега Српства“. У Његошево време штампани су *Српски буквар* и *Српска грамашица*, *Горски вијенац* посвећен је „праху оца Србије“ Карађорђу, Речи Петра Првог Петровића – Светог Петра Цетињског записане су у *Грлици*, календару црногорском за 1835. годину; „Црногорци су Славено-Српског кољена као и Херцеговци и Бошњаци, и прозвали су се тијем именом као и ови од мјеста у коему живе“.

¹⁶ Однос према другоме саставни је елемент идентитета, односно схватање да се тек у односу према другоме може доћи до свести о себи самоме и да то вреди и за народе и државе. О томе у: Hans Georg Gadamer, *Das Erbe Europas*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1989.

¹⁷ У члану 13 Устава Црне Горе каже се у ставу 1: „Службени језик у Црној Гори је црногорски језик“, у ставу 2: „Ћирилично и латинично писмо су равноправни“, а у ставу 3: „У службеној употреби су и српски, босански, албански и хрватски језик“.

језик пример дискриминације има не само у чињеници да се игнорише већина грађана Црне Горе која је дефинисана као грађанска држава, него и у чињеници да се о тако важном питању одлучивало против воље оних који су тиме погођени.

Српски језик је изгубио статус службеног језика, односно рестриктивним тумачењем Устава сврстан је у исти ранг с албанским, бошњачким и хрватским, док је за службени језик проглашен искључиво новоименовани црногорски језик и то у време док још није постојала ни граматика, нити правопис овог језика.

Закон којим се прописује да се настава изводи на црногорском језику, а пре тога и Устав 2007. који га дефинише као званични, а српски као језик у званичној употреби, донет је у тренутку, дакле, када тај језик није био ни кодификован и упркос томе што је званични пописни податак који је важио у том тренутку (попис из 2003) говорио да је мање од 1/5 становника говорило тим језиком. С друге стране, српски језик, којим се према попису из 2003. изјаснило да говори готово 2/3 становника и који је током историје Црне Горе увек био службени језик, тим законом се своди на ранг мањинског језика, односно његова примена упућује се на процедуру предвиђену за припаднике националних мањина. Да парадокс буде већи, велики број Црногораца који се изјаснио да говори српским језиком на овај начин се третира као припадник националне мањине. Тиме се врши дискриминација Црногораца који говоре српским језиком у односу на Црногорце који говоре новоименованим црногорским језиком. Овакво понашање недвосмислено је указивало на асимилаторску политику власти чија је основна порука да су пожељни одговори на попису за 2011. годину: Црногорац и црногорски језик.

Под утицајем такве политике попис из 2011. године показује бројчани пораст оних који су се изјаснили да говоре црногорским језиком (36,97%) и пад них који су се изјаснили да говоре српским језиком са 64% на 42,88%. Ипак, и поред такве политике и њеног учинка српски језик је још увек језик релативне већине грађана Црне Горе. Према попису из 2011. године босанским језиком говори 5,33% становништва, 5,27% албанским, 2,03% српско-хрватским, а 0,45% хрватским. Готово 4% (3,99%) грађана није желело да се изјасни по том питању.

Од доношења Устава Црне Горе статус српског језика изазива велико незадовољство Срба и осталих који говоре српским језиком у Црној Гори, а на нарочито оштро противљење наишла је одредба Закона о општем образовању и васпитању из 2010. године по којој се у свим образовним установама настава изводи на црногорском језику. Срби у Црној Гори сматрају да се таквим законским решењем дискриминише српски језик и наставља политика подела у Црној Гори. Међутим, Уставни суд Црне

Горе одбацио је иницијативу Нове српске демократије (Нова) да се прогласе неуставним одредбе Општег закона о образовању и васпитању према којима се настава изводи на црногорском језику, јер су супротне члану 8 Устава Црне Горе о забрани дискриминације. Ову одлуку Уставног суда Срби у Црној Гори и њихови представници означили су политичком, донету под притиском владајуће већине, посебно указујући на чињеницу да је донета уочи самог пописа спроведеног у првој половини априла 2011. с намером да се и на тај начин утиче на изјашњавање грађана на попису.

Образлажући одлуку Уставног суда, судија известилац Десанка Лопичић рекла је да је Општи закон о образовању и васпитању у сагласности с највишим правним актом Црне Горе, односно да не садржи дискриминаторске одредбе. Као аргументе навела је да је црногорски језик Уставом одређен као службени, што неспорно значи да се настава одвија на том језику, као и да се на тај начин не ускраћује право „мањинским народима“ на школовање на њиховом језику.

На овај начин, посредно преко институције Уставног суда, на мала врата импутирао се статус мањинског народа за Србе у Црној Гори, иако то не чини ни Устав, нити је тако иједна релевантна политичка странка Србе експлицитно означила. Овом одлуком Срби се посредно одређују као мањински народ што нема утемељења у Уставу Црне Горе који не набраја таксативно мањинске народе и пренебрегава се принцип да се националне заједнице самоодређују као националне мањине, што су сви осим Срба и Црногораца и учинили. Овом одлуком Уставног суда српски језик се противно уставном одређењу Црне Горе као грађанске државе уочи пописа становништва означава као мањински језик, иако у тренутку доношења те одлуке према тада важећем званичном попису у Црној Гори (од 2003. године) српским језиком говори готово 2/3 становништва Црне Горе.

Полазећи с те позиције, представници опозиционих странака (СНП; НОВА; ПзП) ушли су у преговоре с Владом, односно тадашњим премијером Лукшићем, који су у септембру 2011. резултирали изменом спорног члана Закона, а који након измена гласи „настава у школама се изводи на црногорском језику, а имајући у виду исту лингвистичну основу и на српском, као језику у службеној употреби. Поштујући права мањинских народа, настава се изводи и босанском, албанском и хрватском језику, као језицима у службеној употреби“ (Скупштина Црне Горе је 2. септембра 2011. у складу с тим усвојила измене Закона о општем образовању).

После даљих преговора постигнут је договор и о називу наставног предмета у образовном систему – наставни предмет у школама зове се „Црногорски-српски, босански, хрватски језик и књижевност“. Опредељујући фактор да власт у Црној Гори прихвати део предлога опозиције у вези са српским језиком у школама и називом наставног пред-

лога било је јединство опозиције да гласа за Изборни закон, чије је усвајање, иначе, Европска комисија поставила као услов за даље напредовање Црне Горе ка чланству у ЕУ.

Међутим, *договор о језику није у њој уношени операционализован*, односно потпуна имплементација одредбе Закона наилази на „тиху опструкцију“, док се рад Комисије за израду програма за наставни предмет црногорски-српски, босански, хрватски језик одуговлачи, што представници српске стране у Комисији оцењују планским задржавањем *statusa quo* „како се у школама ништа не би мењало и деца наставила да уче искључиво на црногорском језику“, односно како би се заобишао принцип равноправности језика.¹⁸

Уставни суд који би требало да штити уставност Црне Горе код грађана српског идентитета није уливао поверење јер је игнорисао грађански карактер црногорског Устава и подржавао привилегован положај новоцрногорског идентитета и тиме дубоко нагризао интегритет ове институције појачавајући перцепцију политичког јавног мњења, али и обичних грађана, да је под јаким политичким утицајем. Том утиску свакако је допринела чињеница да у овој институцији раде некадашњи високи функционери владајућих политичких партија.¹⁹

Провладини медији и образовни систем у функцији изградње новог идентитета

Приступ владајућих елита у Црној Гори изградњи идентитета црногорске државе и црногорског народа на диференцијацији од српства резултира, с једне стране, политичким стварањем новог, црногорског језика и с

¹⁸ Поред тога, чланица владајуће коалиције СДП пред Уставним судом покренула је иницијативу за оцену уставности односног члана Закона о образовању с образложењем да је, противно уставним решењима, српски језик изједначен са црногорским, док су остали језици који се користе у службеној употреби доведени у неравноправан положај са српским, иако у Уставу имају исти положај. Опозиција је упозоравала да је на овај начин владајућа коалиција настојала да добије неопходну подршку опозиције за усвајање Изборног закона, с идејом да се потом споразум изигра тако што ће га Уставни суд прогласити неуставним.

¹⁹ Формално правно гледајући, Уставни суд Црне Горе је државни орган *sui generis*, издвојен од законодавне, извршне, али и судске власти. Он би требало да штити уставност и законитост, односно уставноправни поредак, људска права и слободе зајемчене Уставом, међутим у пракси он је према оцени опозиције, али и доброг дела јавног мњења, пре свега, институција која се бави заштитом интереса владајуће већине. Одлука о томе да је само црногорски језик службени језик јер је, између осталог, „одраз државног суверенитета“ како рече председник Уставног суда Милан Марковић, иако њиме у тренутку одлуке говори једва нешто преко 1/5 становника Црне Горе, а да језик којим говори 2/3 становника уставом грађански дефинисане државе не би требало да буде равноправан с мањинским црногорским језиком јер то није у складу с Уставом, иде у прилог критичарима ове институције, баш као и чињеница да су чланови Уставног суда некадашњи високи функционери владајућих странака попут Мираша Радовића (бившег Министра правде и члана ДПС-а) или Миодрага Иличковића (високог функционера СДП-а).

друге стране, покушајима прекрајања до скоро официјелних историјских чињеница и писањем нових школских програма, нарочито у уџбеницима историје и књижевности за основну и средњу школу.²⁰ Појавни облици овакве политике присутни су и у штампаним и електронским медијима, нарочито провладиним.

Идентитетско двојство и политизација питања језика онемогућавају давање конкретног одговора на питање о информисању на српском језику. Фактички, језик је остао какав је и био и поред покушаја да се стандардизује на новим основама, а разлике постоје само у уређивачкој (политичкој) оријентацији медија. Као и у случају удружења, мањи број медија, слабијег тиража и по правилу под окриљем СПЦ, декларише се као „српски“ (радио и часопис *Светишора*), а практично једини дневни лист просрпске оријентације је *Дан*. Осим њега релевантан је интернет портал ИН4С (<http://www.in4s.net/>) који има респектабилан број читалаца у Црној Гори. Комплетан остали медијски простор покривају гласила под контролом Владе или тзв. „суверенистички“ независни медији, у којима се језик, до скоро српски, сада назива „црногорски“, а уређивачка политика, по самој природи ствари, такође је новоцрногорска. Готово потпуну затвореност медијске сцене за српске садржаје донекле амортизује широка присутност штампаних и електронских медија из Србије.

Српски национални савет²¹ почео је с издавањем часописа *Српске новине* и с емитовањем Српске РТВ. Међутим, власти у Црној Гори у комуникацији с међународним организацијама и институцијама управо помињу Савет и његове новине и ТВ као пример уважавања „мањинских права“ за Србе, којим се оповргавају приговори политичких представника Срба и српских НВО да се врши дискриминација над Србима. Релевантни политички представници Срба у Црној Гори управо стога нису подржали Савет и његове активности.²²

Дакле, поред чињенице да се српски језик, иако већински у Црној Гори, не третира равноправно с новоуспостављеним црногорским језиком, и други главни проблеми Срба у Црној Гори произлазе из политике јачања новоцрногорског идентитета. Та политика усмерена је на стварање таквог

²⁰ Више о томе у: Веселин Матовић, *Ноћ гуњих маказа*, Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, Подгорица 2012.

²¹ Српски национални савет основан је по Закону о националним мањинама Црне Горе, због чега није добио широку подршку Срба у Црној Гори нити подршку релевантних политичких представника Срба у Црној Гори.

²² Неки од њих били су у томе директни означавајући га као штетан по интересе Срба (Нова), док су неки сматрали да би требало да се ограниче на културу и шири идентитетска питања и не баве се директно политиком (СНП). Сами представници СНВ више пута су истакли да Срби нису мањина у Црној Гори (иако се сами финансирају по Закону о националним мањинама), а да они користе правне могућности које постоје да би финансирали културне садржаје из буџета Црне Горе.

медијског и образовног система који подупиरे јачање новоцрногорског идентитета и даље потискивање традиционалног српског идентитета. Посебан дуготрајни проблем јесте јавни притисак на грађане српског идентитета, дискретан или отворен, у погледу запошљавања и третмана у провладиним медијима и другим јавним и државним институцијама.²³ То подразумева и даље притиске на Српску православну цркву (СПЦ) и, у том циљу, даљу политичку подршку неканонској, тзв. Црногорској православној цркви (ЦПЦ).

Однос према СПЦ

ДПС као најјача странка у оквиру владајуће већине залаже се, и поред принципа одвојености цркве од државе записаног у Уставу, за обједињавање православца у Црној Гори тако што би се легална и легитимна Православна црква у Црној Гори (СПЦ) ујединила с неканонском тзв. Црногорском православном црквом (ЦПЦ) или тако што би се СПЦ „национализовала“. Држава се према исламској и римокатоличкој верској заједници односи с уважавањем и поштовањем њихове независности, док се у случају православне заједнице (СПЦ) намеће као арбитар, па чак и више од тога – као пристрасни учесник који врши притисак да се ванканонски реорганизује. Влада Црне Горе направила је споразум с Ватиканом о регулисању положаја римокатоличке цркве у Црној Гори, али још увек избегава да направи споразум са СПЦ или да донесе закон о верским организацијама који би уредио положај и статус верских заједница.

УДРУЖЕЊА И ОРГАНИЗАЦИЈЕ У ЦРНОЈ ГОРИ

Дихотомија у идентитету Срба и Црногораца одражава се и присутна је још увек у неким организацијама и удружењима у Црној Гори. Тако је, на пример, идентитетско двојство присутно у самом бићу одавно регистрованих удружења као што је Удружење књижевника Црне Горе, које је српско, у мери у којој је и црногорско. Постоји један број тзв. српских удружења, која то својство вуку из дуге традиције, када је искључиво постојало српство као идентитетско одређење (на пример, Српско певачко друштво, основано пре више од 170 година у Котору), односно из своје блиске повезаности с Митрополијом Црногорско-приморском Српске православне цркве (на пример, Коло српских сестара). С друге стране, последњих петнаестак година формирају се нова друштва и институције

²³ Притисци у домену научних институција најбоље су видљиви у погледу третмана Црногорске академије наука и умјетности (ЦАНУ) на коју се врши притисак и из саме Владе Црне Горе да се као легална научна институција интегрише с идеолошки подобном Дукљанском академијом наука, политички створеном да подупиरे „новоцрногорски идентитет“.

с искључиво новоцрногорском платформом деловања, као на пример Дукљанска академија наука и уметности, црногорски ПЕН центар итд.

Под патронатом актуелне власти подстиче се организовање Срба као класичне националне мањине преко институције Српског националног савета, основане по Закону о мањинским правима. Основни мотив подршке Савету није заштита и унапређење српског идентитета, него политизовање те институције како би се српство и Срби почели третирати као страном тело у Црној Гори, односно као национална мањина којој Црна Гора није матична држава. А управо је то оно што не желе сами Срби у Црној Гори, нити им било ко може то наметнути. Отуда идеја да то Срби сами учине. Међутим, управо из тих разлога Савет није добио подршку политичких представника Срба, нити грађана српског идентитета, који га доживљавају као механизам којим се вештачки „гурају“ у мањински статус.

У контексту организовања и деловања српског народа важно је напоменути да је Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори основана новембра 2010. са циљем давања доприноса бољим односима две земље, као и афирмацији српске културе у Црној Гори и да се веома брзо у сарадњи с амбасадом Србије у Подгорици и одговарајућим државним институцијама у Србији наметнула као кључна институција културе државе Србије у Црној Гори. Матица је реализовала више од 100 програма за мање од две године, што је ојачало углед и саме Матице, али и показало да је држава Србија изразито заинтересована за све који баштине српски идентитет, али и за све грађане Црне Горе, с обзиром на то да су културни програми били такви да су привлачили све који држе до квалитета и нису жртве политичке и идеолошке страсти. То, међутим, још увек није лако остварити у Црној Гори јер је култура под доминантним утицајем идеологије. Таква оцена односи се, у првом реду, на званичну културну политику, али, већим делом, и на алтернативне културне институције, установе и појединце.

На Филозофском факултету у Никшићу постоји Студијски програм за српски језик и књижевност, с којим веома успешно сарађују амбасада Србије у Црној Гори и Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори.

ОДНОС СРБИЈЕ ПРЕМА БОРБИ ЗА РАВНОПРАВНОСТ СРПског КУЛТУРНОГ ИДЕНТИТЕТА

Питање односа Срба из Црне Горе према Србији, и обрнуто, у свој својој комплексности било је у центру пажње односа две државе од раздвајања 2006. године, а отворено је на посебан начин у Србији 2009. године, доношењем новог Закона о дијаспори и Србима у региону и организовањем састанака председника Републике Србије с представи-

цима Срба из региона, укључујући и оних из Црне Горе, како се тврдило, први пут од стварања Краљевине СХС.

Након што је Влада Републике Србије 21. јануара 2011. усвојила Стратегију очувања и јачања односа матичне државе и дијаспоре и матичне државе и Срба у региону, Влада Црне Горе је упутила оштар протест, наводећи да је реч о документу који је у потпуној супротности с темељним принципима добросуседских односа, као и да се ради о мешању у унутрашње ствари једне суверене и независне државе. Наведене критике биле су у дневнополитичкој функцији за унутрашње потребе вођења кампање у корист црногорског идентитета уочи пописа становништва, а односиле су се на део Стратегије којим се предвиђа да Србија треба као циљ свог настојања да постави признање политичке конститутивности српског народа у Црној Гори. Влада Републике Србије је 3. марта 2011. донела одлуку о изменама Стратегије, тако што је уклоњен спорни део, а српски званичници су изјављивали да Влада Србије настоји да унапреди добросуседске односе, посебно с Црном Гором, с којом има вишевековне, историјске и цивилизацијске везе.

Равноправност грађана који се изјашњавају као Срби и оних који баштине српски идентитет легитимни је циљ политичких партија, НВО и појединаца у Црној Гори, а Република Србија је настојала да их подржава у томе у складу с међународним стандардима полазећи од достигнутих стандарда у области људских права. Матица српска – Удружење чланова у Црној Гори утемељила се као главни партнер за промовисање оног највреднијег из културе Србије у Црној Гори и као институција која у перспективи може бити примарни заједнички партнер Србије и Црне Горе за унапређење културне сарадње. У билатералним односима Матица је постала незаобилазна адреса за све високе државне функционере Републике Србије који посећују Црну Гору.²⁴

Може се рећи да је Матица у сарадњи с министарствима и институцијама културе у Србији и уз подршку амбасаде у Подгорици постала водећа институција српске културе у Црној Гори и да има општу подршку свих релевантних политичких и културних представника Срба у Црној Гори. Она се доживљава као место креативности и репрезентативне

²⁴ Током 2012. године отворена је књижара Матице српске – Друштва чланова у Црној Гори у Подгорици. Књижара је постала место окупљања интелектуалне елите просрпске оријентације, али све више постаје место где долазе и људи другог идентитета зашта је заслужан добар избор књига, али и веома квалитетни културни програми. Матица издаје неколико престижних часописа из области културе и штампа дела значајних српских аутора из Црне Горе и Србије. Преко Матице се додељују и стипендије за студенте с Филозофског факултета у Никшићу, највећим делом онима који похађају српски језик и књижевност. У сарадњи с Матицом организују се и посете професора и студената културним институцијама и манифестацијама у Србији, попут посете Министарству просвете, Патријаршији и Сајму књига у Београду.

културе Србије, а не као пропагандни пункт суседне државе, што доприноси јачању њеног угледа међу Србима и свим грађанима Црне Горе.

* * *

Истраживање положаја и статуса, политичког и друштвеног организовања Срба у Црној Гори од раздвајања Србије и Црне Горе 2006. године показује да је положај и статус Срба знатно испод стандарда који би подразумевао њихову равноправност као припадника националне заједнице у грађански дефинисаној Црној Гори.

Политичке странке и друге релевантне организације Срба за своја права боре се у оквиру институционалног оквира предвиђеног за грађане који се не одређују нити самоодређују као националне мањине и који Црну Гору политички и емотивно доживљавају као своју матичну државу, без обзира на то колико били привржени Србији. Став релевантних политичких представника Срба у Црној Гори је да Срби нису национална мањина и да би се заштита њихових права и очувања идентитета морала остваривати путем равноправности с грађанима који се изјашњавају као Црногорци. Нико од званичника у Црној Гори не спори да су Срби аутохтони у Црној Гори, али својом идентитетском политиком Влада у Подгорици фактички је настојала и настоји да путем различитих облика асимилације грађане српског идентитета преведе у „новоцрногорски национални идентитет“.

Питање националног идентитета православног становништва Црне Горе и даље остаје у сфери политике а не статистике, и представља један од основних друштвених расцепа савремене Црне Горе. Начином на који се ово питање до сада политички третирало Срби у Црној Гори с разлогом нису задовољни, а од тога како ће ово питање бити решавано убудуће, у доброј мери зависи карактер државе Црне Горе и српског народа у оквиру ње. Да ли ће Срби бити уважавани као аутохтон и равноправан народ, зависиће, пре свега, од самих Срба у Црној Гори, али у доброј мери и од ставова и понашања државе Србије, а потом и од спремности владајућих политичких елита Црне Горе да их стварно, а не само деклараторно, прихвати као равноправну националну заједницу.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Европска комисија за демократију путем права (Венецијанска комисија) *Мишљење о Уставу Црне Горе, Усвојено на 73. пленарној седници*, Венеција, 14–15. децембар 2007.
- Закон о измјенама и допунама Закона о избору одборника и посланика. *Службени лист Црне Горе*, број 46/2011 од 16. 9. 2011.
- Закон о мањинским правима и слободама, *Службени лист Републике Црне Горе*, број 31/2006 од 12. 5. 2006.

- Закон о дијаспори и Србима у региону, *Службени гласник РС*, број 88/09.
- Закон о забрани дискриминације Црне Горе, *Службени лист Црне Горе*, број 46/2010 од 6. 8. 2010.
- Информација о заступљености мањинских народа и других мањинских националних заједница у јавним службама, органима државне власти и локалне самоуправе, *Министарство за људска и мањинска права Црне Горе*, јун 2011.
- Матовић, Веселин (2012), *Ноћ дујих маказа*, Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, Подгорица.
- Савет Европе, Стразбур, 20 децембар 2007. године, *Мишљење*, бр. 392, 2006 [ЦДЛ-АД (2007) 047 Ор.енгл.]
- Стојковић, Бранимир (1993). *Европски културни идентитет*, Просвета, Ниш/ Завод за проучавање културног развоја, Београд.
- Стратегија очувања и јачања односа матичне државе и дијаспоре и матичне државе и Срба у региону, Влада Републике Србије, 21. јануара 2011. године, *Службени гласник РС*, бр. 4/2011, 14/2011.
- Устав Црне Горе од 2007. године, *Службени лист Црне Горе*, број 1/2007. од 25. 10. 2007.
- Устав Републике Србије од 2006. године, *Службени гласник РС*, бр. 98/2006.
- Gadamer, Hans Georg (1989), *Das Erbe Europas*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.

L'ARTICLE ORIGINAL SCIENTIFIQUE

LES SERBES AU MONTÉNÉGRO APRÈS LA SÉPARATION EN 2006

ZORAN LUTOVAC

Institut des sciences sociales
Kraljice Natalije 45, Belgrade, Serbie
E-mail: zoran.lutovac@gmail.com

RÉSUMÉ: Ce traité examine le problème de la position et du statut des Serbes au Monténégro, ainsi que leur organisation politique et sociale depuis la séparation de la Serbie et du Monténégro en 2006. La question de l'identité nationale de la population chrétienne orthodoxe du Monténégro reste encore dans la sphère de la politique et non pas de la statistique et représente une des scissions sociales principales du Monténégro contemporain. Les Serbes ne sont pas satisfaits, et cela à juste raison, de la manière dont on a traité cette question jusqu'à présent et juste le moyen dont on se servira désormais pour résoudre cette question définira considérablement le caractère du Monténégro en tant qu'État et le peuple Serbe dans cet État. La réponse à la question si les Serbes seront reconnus comme un peuple autochtone et égal dépendra, avant tout, des Serbes au Monténégro eux-mêmes, mais aussi, elle dépendra considérablement de l'attitude et de la position que prendra la Serbie par rapport à cette question et ensuite de la capacité des élites politiques monténégrines au pouvoir de les accepter, non seulement en théorie mais aussi en pratique, comme une communauté nationale égale.

MOTS CLÉS: Serbes au Monténégro, identité, position, statut

ПРОМЕНЕ У ДРУШТВЕНОЈ СТРУКТУРИ И УЛОГА СЕЉАШТВА*

СРЂАН ШЉУКИЋ

Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
Др Зорана Ђинђића 2, Нови Сад, Србија
Е-адреса: ssljukic@yahoo.com

САЖЕТАК: Модернизацијски процеси у руралним подручјима нису довели само до раздвајања сељачког (традиционалног) и сеоског, услед деаграризације и промене културних и политичких образаца, већ и до потпунијег укључивања пољопривреде у друштвену поделу рада. Пољопривреда као привредна грана престаје да буде везана, у друштвеном смислу, искључиво за рурална подручја, што омогућује разликовање између социологије пољопривреде и социологије села. У овом раду описују се и објашњавају промене које су се у класно/слојној структури пољопривреде одиграле у последње две деценије, да би се затим учинио покушај да се новонастала структура разуме у (ширем) контексту структуре српског друштва и њене репродукције, имајући при томе у виду једно од постојећих гледишта (Јазић – Цвејић). Аутор посебно наглашава свој критички став поводом једног броја спорних питања.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: класно/слојна структура, пољопривреда, промене друштвене структуре, сељаштво, српско друштво

Као што је социолозима добро познато, сама социологија као наука „одувек“ има проблем са сопственим идентитом и препознатљивошћу. Овај проблем може се сагледавати у две равни: прво, као питање препознатљивости социологије као науке, различите од здраворазумског тумачења друштвеног света, с којим пречесто бива изједначавана, и друго, као питање препознатљивости социологије међу осталим друштвеним наукама, с којима дели предмет сазнања. Уколико имамо у виду другу споменуту раван, јасно је да предмет социологије непрестано „угрожавају“ друге друштвене науке, па се чини као да се социологија стално бори да

---

* Овај прилог је резултат рада на пројекту „Промене у друштвеној структури и покретљивости као чиниоци европских интеграција Републике Србије, са посебним освртом на АП Војводину“ (бр. 179053), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

докаже и своју предметну посебност, без које би се њен разлог постојања могао озбиљно довести у питање.

Ипак, постоји једно подручје друштвеног света које је готово „ексклузивно“ социолошко, тј. „резервисано“ за проучавања која врше социолози, а то је питање друштвених неједнакости, или, прецизније, структуре друштвене неједнакости. Заиста, нема те друштвене науке чији би се представници „усудили“ да социолозима оспоре „главну улогу“ у овој области. Подела друштва на класе или слојеве, који су хијерархијски ранжирани према богатству, угледу и моћи, јесте истакнута и готово универзална особина друштвене структуре која је одувек привлачила пажњу теоретичара друштва и филозофа [Bottomore 1978: 11].

Међу бројним терминима који се користе при опису и објашњењу структуре друштвене неједнакости најистакнутије место свакако припада термину „класа“, које С. Антонић назива „омиљеним оруђем социолога“ [Антонић 2008: 147]. Бројни социолошки речници убедљиво потврђују ову чињеницу јер у њима налазимо велики број одредница које се тичу појма класе. Илустрације ради, наводимо један страни речник социологије из 2005. године, на чијим корицама су троугао и ромб, уз термине *conflict class, proletariat, upper class, middle class, working class* и *underclass*. Чак 14 страница у овом речнику [Jary and Jary 2005: 73–86] посвећено је класи и изведеним појмовима: *class, class awareness, class boundaries, class capacity, class cleavage, class conflict, class consciousness, class dealignment, class-divided society, class domination, class formation, class fraction, class identity, class-in-itself and class-for-itself, class interest, class imagery, class location, class polarization, class situation, class society, class, status and party, class structure* и *class struggle* (укупно 23 одреднице!).

Није реч само о проблему који побуђује велико интересовање социолога и има велики теоријски и практичан значај, него и о проблему који је предмет многобројних спорова и готово бескрајних дискусија. Чим се крочи на ово подручје, искрсавају бројна неслагања поводом темељних појмова, различити аналитички концепти и теоријски приступи; ту су приступи који се позивају на Маркса, затим они који се руководе Веберовим идејама, па онда функционалистички, као и неки други, уз бројна оспоравања употребљивости појма класе у социологији [Антонић 2008; Lazić 2011; Шљукић 2010a].

Следствено томе истраживања класно/слојне структуре друштва могу се сматрати делом „главног тока“ социологије, а бављење тим истраживањима посебним изазовом за социологе. То је један од разлога због којег смо се и сами усудили да се окушамо на овом подручју, тачније у оном његовом сегменту за који мислимо да га познајемо боље од осталих [Шљукић 2004, 2006, 2009]. У овом чланку најпре ћемо укратко поновити

нашу основну идеју, како бисмо након тога покушали да је „уклопимо“ у једно од схватања друштвене структуре. Коначно, изнећемо свој критички став поводом неких спорних питања о улози сељаштва и будућности пољопривреде у српском друштву (аспект друштвених актера).

УЗРОЦИ, ТОК И ПОСЛЕДИЦЕ ПРОМЕНЕ ДРУШТВЕНЕ СТРУКТУРЕ У ПОЉОПРИВРЕДИ

Након првих неколико турбулентних година (1945–1953), у којима је владао обавезан откуп пољопривредних производа (укинут 1952) и када је дошло до (неуспелог) покушаја колективизације пољопривреде (1948–1953), друштвена структура у пољопривреди Југославије (па тако и Србије) се стабилизовала и као таква потрајала све до слома социјалистичког система на самом крају осамдесетих и почетком деведесетих година 20. века. Та је друштвена структура била дуална. С једне су стране били сељаци, власници преко 80% обрадивих површина, али с поседима ограниченим на 10 (у равничарским) до 15 (у брдско-планинским областима) хектара; на другој страни, на друштвеним (државним) пољопривредним добрима имали смо структуру која је пресликавала структуру у другим деловима социјалистичке привреде, а о којој Младен Лазић пише у књизи *У сусрећ зативореном друштву* [Lazić 1987], с класом колективних власника, посредном и радничком класом. Од краја претпоследње деценије прошлог века неколико догађаја је утицало на то да се ова структура, током петнаест до двадесет година које су уследиле, битно измени.

Као прво, укинут је претходно већ поменути аграрни максимум од 10 односно 15 хектара, што је утицало на интензификацију тржишта обрадивог земљишта, до тада успаваног. Очекивано, овај је процес довео до диференцирања међу сељацима, до тада присилно (административним мерама) „осредњаченим“ [Митровић 1998]. Сељаци с више економског, али и културног и социјалног капитала, почели су да повећавају своје поседе, други део сељаштва је стагнирао, а трећи сиромашео.

Од укидања аграрног максимума профитирао је и један део припадника класе колективних власника, међу којима су били поједини државни и партијски функционери, као и менаџери у државним пољопривредним предузећима. Свој социјални капитал они су настојали да претворе у економски куповином обрадивог земљишта, углавном од остарелих и осиромашених сељака. То је био момент у којем се зачео процес настанка великих (приватних) имања у северним деловима Србије, а која су у средиште пажње јавности дошла 2005. године.

Друго, у Србији је дошло до делимичне реституције земљишне својине, која се односила на поседе одузете због неизвршавања обавеза из обавезног откупа пољопривредних производа и у време друге послератне

аграрне реформе (1953). Ова мера није, узета сама по себи, у великој мери повећала поједине поседе, али је на тржиште „бацила“ додатне количине обрадивог земљишта и пружила, кроз сâм процес повраћаја, још једну прилику богатијим сељацима и власницима социјалног капитала за куповину нових обрадивих површина.

За убрзани раст великих имања пресудну је улогу имао Закон о приватизацији (2001), који је предвиђао да друштвена предузећа, укључујући ту и пољопривредна, буду продата као целине на аукцијама или путем тендера. Изабрани модел приватизације значајно је утицао на промене друштвене структуре у пољопривреди. Осим што су (углавном) већ постојећа велика имања енормно повећавана кроз процес приватизације друштвених пољопривредних предузећа, ваља истаћи и чињеницу да је цена земље стечене приватизацијом била знатно нижа од цене на слободном тржишту и да је нови власник истовремено наслеђивао и привилегију да земљу у власништву државе обрађује без икакве накнаде све до друге половине прве 21. века.¹

Као резултат претходно наведених момената и процеса, у Србији се појавила нова друштвена структура у пољопривреди, која је обухватала следеће друштвене слојеве:

1. „Прави сељаци“; њихова је производња окренута превасходно задовољавању потреба сопствених породица, док на тржишту учествују само маргинално; углавном су сиромашни и (или) стари и имају проблема с обрадом земље коју поседују.

2. Фармери (модерни пољопривредници); поседују и (или) узимају у закуп веће површине обрадивог земљишта; имају пољопривредну механизацију и производе већином за тржиште, уз примену савремених метода пољопривредне производње.

3. Власници великих пољопривредних имања; названи још и „нови велепоседници“ и „нови латифундисти“; своја имања од више хиљада хектара обрађују на капиталистички начин, тј. коришћењем најамне радне снаге.

4. Пољопривредни радници; раде на туђим имањима, регрутују се из редова некадашњих индустријских радника, радника приватизованих друштвених пољопривредних предузећа, лица без сталног запослења, сиромашних сељака с недовољно земље и слично.

Управо описани друштвени слојеви постоје не само у пољопривреди Србије, него и у пољопривредама како других бивших социјалистичких друштава тако и западних друштава, али је њихов међусобни однос другачији [Шљукић 2009].

---

¹ Земљиште у државној својини, за разлику од друштвеног земљишта, није било предмет приватизације. Ова два облика земљишта раздвојена су законом 1992. године.

ДРУШТВЕНА СТРУКТУРА И ПОЉОПРИВРЕДА

Можда најважнија разлика између предмодерних и модерних друштава јесте степен друштвене интеграције који у њима постоји. Тачније, степен унутрашње интеграције ових других знатно је виши. Модерна друштва једноставно „не трпе“ постојање било каквих посебних друштава у оквирима која сматрају својим и настоје да их, путем одређених институционалних и организацијских аранжмана (тржиште; институција држављанина-грађанина, припадника нације; укључивање у средишњи вредносни систем итд.), учине делом друштва као целине. Управо се ово дешава с традиционалним сељачким друштвима. Модернизацијски процеси у руралним подручјима нису довели само до раздвајања сељачког (традиционалног) и сеоског, услед дезаграризације и промене културних и политичких образаца, већ и до потпунијег укључивања пољопривреде у друштвену поделу рада. Пољопривреда као привредна грана престаје да буде везана, у друштвеном смислу, искључиво за рурална подручја, што омогућује разликовање између социологије пољопривреде и социологије села.

Укључивање пољопривреде у друштвену поделу рада подразумева и да друштвена структура у пољопривреди постаје део структуре друштва виђеног као целина. Стога је неопходно, зарад што потпунијег, а тиме и исправнијег разумевања и објашњења, у претходном поглављу скициране друштвене слојеве „уклопити“ у једно од постојећих схватања друштвене структуре.

Истраживања Младена Лазића чине се посебно погодним за ову сврху из више разлога, од којих је један део општег карактера (односи се на одређене карактеристике његовог социолошког приступа друштвеној структури), а један посебног (тиче се друштвеног слоја сељака-пољопривредника). Ваља истаћи да Лазић у својим проучавањима доследно користи добро промишљен и утемељен теоријски оквир, док истовремено прати друштвене промене путем увођења нових појмова и нових начина анализе (као што, на пример, чини с појмом елите деведесетих година). Наредна одлика коју желимо овде да поменемо јесте повезивање теорије с емпиријом, тј. чињеница да теоријско-хипотетички оквир претходи озбиљном и опсежном емпиријском захвату, чиме се избегава приговор „лебдеће“ теорије, која нема додира с искуством.

За наш предмет у овом раду посебан значај има став о „нераздвојивости друштвених и историјских студија“, као и тврдња да су „социологија и историографија у ширем смислу једна наука“ [Lazić 2011: 54]. С Лазићевим промишљањима не морамо се сложити, али његово настојање да свој научни рад историјски утемељи треба свакако поздравити. Суштина је заправо у чињеници да су структурна и историјска анализа нужно повезане јер

се структура не може објаснити без сопствене историје, док без структуралистичког увида историја остаје на нивоу низа појединачних догађаја.

Иако се класна подељеност на глобалном плану јавља у облику супротстављености две основне класе, неки начин производње у својој историјској егзистенцији не може бити „чист“ јер садржи елементе прошлих, али и потенцијалних (алтернативних) начина производње. Та чињеница, сматра Лазић, заједно са чињеницама да међу економском, политичком и културном доминацијом не постоји идентитет него само системска повезаност и да се у свом конкретном испољавању облици доминације појављују као парцијални, чини да се двокласни модел у датим историјским околностима разлаже на вишекласни, док се класе показују као састављене од више слојева/подгрупа [Lazić 2011: 28]. Овај нам став омогућава да друштвене слојеве у српској пољопривреди (набројали смо их четири), један по један, „уклопимо“ у Лазићево схватање друштвене (класне) структуре српског друштва.

Операционализујући теоријско-хипотетички оквир, чију основу чине владајућа класа, радничка класа и средња класа, Лазић конструише „седмочлану релационо/хијерархијску схему“ [Lazić 2011: 132]:

- 1 Ситни пољопривредници,
- 2 Неквалификовани не/мануелни радници,
- 3 Квалификовани мануелни радници,
- 4 Службеници са средњом стручном спремом и samozапослени (са средњим образовањем),
- 5 Стручњаци и samozапослени с високом стручном спремом,
- 6 Нижи руководиоци и ситни предузетници,
- 7 Директори, политичари и средњи и крупни предузетници.

Нова владајућа класа (седми члан горње схеме) састоји се од два слоја, који се као економска и политичка елита формирају током деведесетих година и постепено конституишу као посебни слојеви јединствене владајуће класе [Lazić 2011: 164–165]. Нови велепоседници, власници великих имања на северу Србије, свакако су део нове владајуће класе и то њеног економског слоја.

Данашњи велепоседници (слој број три у схеми из претходног поглавља), чија су имена добро позната јавности и могу се на прсте набројати, свој су економски капитал почињали стицати деведесетих година, с тиме да је један број њих већ тада заузимао место у економској елити, док су други почели као самостални предузетници. И за једне и за друге, међутим, карактеристичне су тесне везе с политичком елитом, које су им, као облик социјалног капитала, пресудно помогле да уопште стекну огроман економски капитал и поседе који се мере хиљадама хектара обрадивог земљишта. Свима им је заједничко и то да су присутни и

у другим гранама привреде: индустрији, трговини, банкарству, осигурању итд. Земљу обрађују на капиталистички начин (коришћењем најамне радне снаге) и уз употребу најсавременије механизације и метода производње; производе искључиво за тржиште, како домаће тако и инострано. Неки од њих инвестирају свој економски капитал и у иностранству [Шљукић 2010b].

Наличје капиталистичког велепоседа јесу пољопривредни радници (слој број четири – види претходно поглавље), стално или привремено запослени на великим пољопривредним имањима, а који долазе понајвише из редова некадашњих упосленика бивших друштвених пољопривредних предузећа, затим из редова индустријских радника који су отпуштени из приватизованих друштвених индустријских предузећа као „технолошки вишак“, као и из редова оних који немају сталан посао, изразито сиромашних сељака с недовољно земље (за „голо“ преживљавање). Пољопривредни радници, осим, донекле, оних који поседују и сопствена мала имања, спадају у радничку класу, тј. у слојеве два и три Лазићеве класно/слојне схеме (НКВ и КВ радници).

На овом месту у нашој схеми постоји и једна празнина. Наиме, међу запосленима на великим пољопривредним имањима не налазе се искључиво пољопривредни радници већ и, нужно, службеници са средњом стручном спремом – прелазна групација између радничке и средње класе [Lazić 2011: 133], стручњаци и нижи руководиоци (слојеви пет и шест према Лазићевој схеми, припадници средње класе).

Слојеви велепоседника и пољопривредних радника одличан су показатељ чињенице да су се пољопривреда и село у доброј мери раздвојили јер ни један ни други слој нису нужно везани за село и сељаштво. Нарочито је то случај с велепоседницима, који се ни на који начин не могу довести у везу са сеоским (и сељачким) начином живота. Ово је последица чињенице да је пољопривреда постала саставни део друштвене поделе рада, укључена у њу путем институције тржишта и руковођена принципима индустријске производње.

С друге стране, слојеви један и два из претходног поглавља („прави“ сељаци и фармери – модерни пољопривредници) остају везани за село. Где њих треба сврстати када је о структури друштва реч? У својој класно/слојној схеми [Lazić 2011: 132] Лазић оставља место само за „ситне пољопривреднике“, али не и за онај слој који смо назвали слојем фармера (модерних пољопривредника). Још у Предговору [Lazić 2011: 12] он напомиње да у књизи изоставља пољопривреднике из анализе појединачних група и да о њима говори само тамо где се приказују упоредне промене свих класа. Као разлог наводи се чињеница да су пољопривредници група која се налази у повлачењу с историјске сцене, како структурном тако и демографском.

Оваква оцена судбине „ситних пољопривредника“ у многоме је тачна. Наиме, у социологији села добро је позната анализа француског социолога Анрија Мендраса [Mendras 1986] у којој он тврди да традиционално (европско) сељаштво убрзано нестаје од друге половине прошлог века: његов већи део бива дезаграризован (дезаграризацију често прати и миграција село—град), а мањи повећава своје поседе и окреће се у потпуности тржишту (али и политици и култури модерног друштва), претварајући се тако у друштвени слој модерних пољопривредника (фармера), интегрисаних у друштвену целину (што није одлика традиционалног сељаштва); ситно сељаштво, које производи претежно за потрошњу у оквиру породице, постаје маргинална, малтене неприметна категорија. Сам Мендрас тврдио је да је ту реч о „крају сељаштва“.

Премда је Мендрас превасходно имао на уму западноевропско сељаштво, знамо да је дезаграризација у другој половини 20. века жестоко „ударила“ и по традиционалном сељаштву у другим деловима Европе, тј. оном које је живело у друштвима која су се називала социјалистичким. Међутим, сељаштво је ту преживело у већем броју, било у облику колхозника-сељака (прикривени вид), било у облику ситног сељаштва с ограниченим поседима (отворени вид), већ према томе да ли је у датом друштву колективизација пољопривреде била успешна или није. Та чињеница, као и чињеница да је период постсоцијалистичке трансформације донео са собом и дезиндустријализацију (чије је наличје била извесна реаграризација), повећава значај ситног сељаштва у бившим социјалистичким друштвима Европе, па тако и у српском. Не треба заборавити да и тешка, кризна времена, кроз која наше друштво стално пролази, воде оживљавању традиционалних сељачких образаца који су, углавном, обрасци преживљавања у оскудици [Митровић 1998: 388–390]. Све ово не мења друштвени положај ситног сељаштва (оно остаје приковано за дно друштвене лествице по количини друштвене моћи коју поседује), нити његову бесперспективност као слоја. Отворено је, међутим, питање да ли и у којој мери Лазић у слој „ситних пољопривредника“ сврстава не само газдинства окренута претежно производњи за сопствену потрошњу, већ и она друга, друштвено витална газдинства која, иако с невеликим поседима, производе углавном за тржиште. Ова последња могла би бити сматрана прелазним слојем између „правих сељака“ и фармера.

Остаје нам нерешено питање „смештања“ слоја фармера (модерних пољопривредника), који се никако не би могао сматрати групом која би била у структурном и демографском повлачењу, напротив [Van der Ploeg 2008]. Такав друштвени слој одавно је део модерних друштава Запада (Мендрас), у којима и као колективни актер има одређену улогу. Српски фармери, као и њихове колеге на Западу, „покривају“ како знатан део уну-

трашњег тржишта пољопривредних производа тако и добар део извоза (Србија је познати извозник пољопривредних производа); повремено, блокадама путева врше притисак на прерађиваче, трговце и (пре свих) државу, доспевајући у средиште пажње јавности. Лазић у делу *Чекајући кайишализам* не говори директно о овој групацији, али се ње дотиче на индиректан начин, кроз приказ промена везаних за место и улогу средње класе. Објашњавајући да су нижи руководиоци и стручњаци чинили два основна слоја средње класе у социјализму, он напомиње да је, због специфичности југословенског социјализма (дозвољавање постојања ограничене приватне својине у области пољопривреде, занатства и услуга), изван доминантног класног односа конституисана групација ситних предузетника, хетероген подслој с обележјима средње класе. У време социјализма маргинална ван-системска група ситних предузетника постаје у доба постсоцијалистичке трансформације један од делова средње класе, уз стручњаке и ниже руководиоце. Операционализујући даље своје схватање, Лазић одређује „ситне предузетнике“ као „поседнике економског капитала који имају високо образовање и/или запошљавају од три до десет запослених“ [Lazić 2011: 235–238].

Фармери (модерни пољопривредници) у Србији несумњиво поседују економски капитал (обрадиво земљиште, крупна механизација, економски објекти и слично), док се истовремено међусобно разликују по нивоу образовања: има ту и оних с факултетском дипломом, али и оних са средњом или само основном школом. С обзиром на то да ниједан фармер (модерни пољопривредник) не ради сам, него, најчешће, заједно са члановима своје породице и/или најамним радницима, поготово у сезонама пољопривредних радова, можемо сматрати да ова групација чини подслој ситних предузетника, а тиме и део средње класе.

Потврду за овакво тумачење налазимо код Лазићевог блиског сарадника, Слободана Цвејића. Констатујући да су истраживања друштвене структуре у Југославији у првој половини деведесетих година [Lazić / prig./ 1994] показала да су, насупрот стандардним стратификацијским схемама, пољопривредници имали бољи економски положај него радници, он у операционализацији друштвених класа и слојева у време постсоцијалистичке трансформације пољопривредницима приступа диференцирано (што до тада није био случај), разликујући „крупне“ и „остале“ пољопривреднике. У „крупне“ пољопривреднике Цвејић сврстава оне који имају више од десет хектара земље и бољу техничку и инфраструктурну опремљеност газдинства, истичући да се овим разликовањем, у складу с промењеним историјским околностима, издваја „предузетнији и управљачки захтевнији карактер рада крупних пољопривредника/фармера, као и њихов виши материјални положај“ [Cvejić 2006: 33–36].

Овај аутор издваја као посебан и (под)слој „полутана“, који се формира од КВ, ПКВ и НКВ радника и службеника с nižом стручном спремом и који на својим (малим) пољопривредним имањима остварује додатне приходе. Док „полутане“ смешта у „виши раднички слој“, заједно с КВ и ВКВ мануелним радницима, пољопривредне раднике (дакле, још једну особену групу) сврстава у „нижи раднички слој“, с НКВ и ПКВ мануелним радницима и немануелним радницима без средње стручне спреме. „Крупне пољопривреднике“, који нас овде највише занимају, Цвејић сматра делом „средњег предузетничког слоја“, уз ситне предузетнике (су/власнике најмање 20% капитала у приватним фирмама с до десет запослених) и samozапослене с ВСС. „Остали пољопривредници“ чине посебан, пољопривреднички слој [Cвејић 2006: 36–38].

Диференциран приступ пољопривредницима Цвејић има и у једном од својих најновијих радова [Cвејић 2012: 146], у којем „крупне пољопривреднике“ сврстава у други друштвени слој седмочлане схеме, заједно с малим и микро предузетницима и нижим директорима; ову групацију карактерише средњи економски и/или организациони капитал. „Ситни приватни пољопривредници“ и на овом месту чине засебан, седми слој, са занемарљивим економским капиталом, а без организационог и културног капитала.

Видимо да смо сва четири слоја из претходног поглавља негде „сместили“: велепоседнике у владајућу, пољопривредне раднике у радничку, фармере (модерне пољопривреднике) у средњу класу; „праве сељаке“ препознајемо у ситним пољопривредницима, на друштвеној маргини. Тиме се, у суштинском смислу, враћамо на почетак овог поглавља, тј. на став да су пољопривредни произвођачи (у најширем смислу) укључени у друштвену поделу рада, те да је, стога, друштвену структуру у пољопривреди потребно посматрати и као неодвојиви део структуре друштва као целине.

УЛОГА СЕЉАШТВА И БУДУЋНОСТ ПОЉОПРИВРЕДЕ

На крају, желимо да се (критички) осврнемо и на један број Лазићевих ставова о улози сељаштва у српској историји и данашњем српском друштву, с обзиром на то да те ставове сматрамо дискутабилним и у сваком случају социолошки мање вредним од његовог поимања друштвене структуре.

Наиме, на више места у својој последњој књизи, он говори о „зачараном антимодернизацијском кругу“, у којем је држава (политичка елита), од 19. века па све до Другог светског рата, законима и другим мерама (Закон о окућју итд.) штитила преткапиталистичке односе и на њима засноване групе, углавном сељаштво, чиме је спречаван развој капиталистичких односа на селу, у којем би долазило до концентрације земљишних поседа и, истовремено, преласка сељака-беземљаша у најамне раднике у

пољопривреди и индустрији. Заузврат, сељаци су пружали политичку подршку политичкој елити. Оваквом је заштитом сељаштва од пауперизације заправо „интенционално заочена модернизација“ [Lazić 2011: 107, 111, 115]. Уколико покушамо да замислимо друштвену ситуацију у којој би такве мере у првој половини 19. века изостале, тешко да би новопечени сеоски беземљаши могли да нађу посао у индустријским предузећима, с обзиром на чињеницу да је у то време индустрије у Србији једва и било. Да ли би формирање некакве домаће акумулације која би затим могла бити (и да ли би била?) уложена у индустрију ишло довољно брзо да се предупреди (оčekивана) друштвена нестабилност чији би резултат био неизвештан? Да ли би, дестабилизовани, српско друштво и држава били кадри да се суоче с огромним искушењима која су их чекала, нарочито онима из првих деценија 20. века? Тешко да се ова ситуација може поредити с енглеским „ограђивањем“ и „крвавим законодавством“, а могући губитак државе, као најмоћније друштвене организације, учинио би бесмисленом сваку расправу о пољопривреди, индустрији, модернизацији и слично.

Лазихеву оцену српске/југословенске политичке елите као „непросвећене (или егоистичне)“ [Lazić 2011: 107–108], којом се сугерише да је овакав карактер политичке елите узрок формирања „зачараног антимодернизацијског круга“, сматрамо претераном и непотребном, јер се може наћи велики број примера у којима је политичка елита штитила неки друштвени слој (слојеве, класе), рачунајући на његову подршку. На пример, политичке елите западних друштава су, пре само неколико година, финансијском интервенцијом државе спречиле пропаст знатног дела банкарског система и једног броја гигантских фирми из области аутоиндустрије. Да ли то значи да су и те елите „непросвећене“ и „егоистичне“?

Када говори о промени вредносних оријентација друштвених слојева, укључујући и сељаштво, он с једне стране ставља „либералне и демократске“ вредности, а с друге „традиционализам, егалитаризам и национализам“, сматрајући ове групе супротстављеним [Lazić 2011: 185–187]. Овакав став није усамљен у српској социологији, али тиме није мање погрешан; он своје заступнике поставља пред нерешиве проблеме, уколико се желе прихватити научна сазнања из ове области. Истичемо да апсолутно супротстављање либералних и демократских вредности национализму није смислено јер је национализам осећање, покрет и идеологија која савршено може да функционише унутар либералног обрасца, као и унутар других идеолошких образаца. Либерални национализам често је био ослобађајућа снага, снага која се супротставља страног доминацији, као и снага која тежи демократском политичком поретку [Hejvud 2005: 178–179]. Исто тако, повезивање национализма с искључиво с традиционализмом противречи једном од најважнијих налаза практично свих теорија

о национализму: нација и национализам су, у сваком случају, друштвене и културне творевине које настају (и упорно опстају) у модерним друштвима, а не у традиционалним [Smith 1999; Katunarić 2003; Hejvud 2005].²

Међутим, његова оцена о „закоченој модернизацији“, када је реч о сељаштву, има смисла у времену социјалистичког система. Лазић мисли супротно, тј. да се прекид „зачараног круга закочене модернизације“ догодио управо у оквирима социјалистичког команднопланског друштвеног поретка, када је сељацима понуђена перспектива „материјално и статусно стимулисане дезаграризације и индустријализације (при чему је, наравно, ситан сељачки посед још једном био – изнуђено! – заштићен)“ [Lazić 2011: 126]. Иако је први део овог става смислен из угла неопходности индустријализације, део другог, који говори о „заштићеном ситном сељачком поседу“, сматрамо спорним. Познато је да је сељачки посед био ограничен (након неуспелог покушаја колективизације пољопривреде на 10–15 хектара), што је спречавало диференцијацију тим путем „осредњаченог“ сељаштва. Заиста, на сељачки посед нису могли атаковати ни други сељаци, ни непољопривредници. Али је зато на њега атаковала држава, која се, одустајући од колективизације пољопривреде, није одрекла намере да сељаке укључи у социјалистички систем „подруштвљавањем пољопривреде“ кроз такозвану „социјалистичку кооперацију“. Држава је, истовремено, административним путем ометала производну модернизацију сељачких поседа, на пример, забраном куповине (нове) крупне механизације (омогућено тек 1967), „маказама цена“ на штету пољопривреде, успостављањем монопола који је омогућавао систематско закидање на квалитету и тежини, спречавањем удруживања (осим строго контролисаног) итд. Ни то није било довољно, већ је сељачки слој дуго био без пензијског и здравственог осигурања, без могућности да од државе добија станове, повољне стамбене кредите и слично. Укупно гледано, оно што је било „закочено“ јесте модернизација сељачке пољопривреде, услед идеолошке подозривости комунистичке елите према сељаштву као друштвеном слоју.

Напослетку, споменимо и Лазићево упозорење да светска економска криза можда води другачијим интерпретацијама резултата истраживања које се односе на вредносне оријентације. Неолиберална идеологија свемоћи тржишта је у паду, док се државна регулација економије (државна интервенција) намеће као једини начин да се превлада економска криза. То може упутити на закључак да је вредносна оријентација која инсистира на већој улози државе у привреди више у складу с „најновијим регулацијским

---

² Истовремено, то не значи да нација не може имати своје (културне) корене у традиционалним друштвеним структурама [Smith 1999].

обртом у капиталистичкој економији“ [Lazić, 2011: 249, 253].³ С овим у вези вреди споменути да је сфера пољопривреде у западним друштвима, а посебно у ЕУ, већ десетинама година сфера сталне и веома детаљне државне интервенције и регулације. Појединачне државе и ЕУ као целина доносе и спроводе одређене мере које се тичу земљишних поседа, знатан део свог буџета одвајају за разне врсте субвенција пољопривредницима, граде и унапређују инфраструктуру неопходну за пољопривредну производњу, спроводе едукацијске програме, уопште, интервенишу на бројне начине. Зато су они који се у овим друштвима баве пољопривредном производњом били они фармери или крупни капиталистички произвођачи већ доста дуго окренути не само тржишту него и држави (политичкој елити). Треба ли нешто друго очекивати од српских фармера?

Очигледно је да су развијена западна друштва још како водила и воде рачуна о својим пољопривредницима, али и о селу уопште; то је основни смисао и Заједничке пољопривредне политике Европске Уније. Треба ли Србија да препусти пољопривреднике и руралне ресурсе уопште стихији „слободног“ тржишта и тако настави да „сече грану на којој седи“? Евентуално даље оштро диференцирање међу пољопривредницима и концентрација земљишних поседа у малом броју руку, да би ти исти велики поседи у блиској будућности били продати страном капиталу, знатно би поједноставили друштвену структуру српске пољопривреде, можда и до мере да би само једна страна, страна рада, али не и страна власништва и управљања, могла бити названа српском.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Антонић, Слободан. (2008). Расправа о класи у савременој социологији. *Социолошки преглед*, год. XLII, број 2, стр. 149–169.
- Митровић, Милован (1998). *Социологија села*. Београд: Социолошко друштво Србије.
- Шљукић, Срђан (2009). *Селак и задрга у равници*. Нови Сад: Mediterran Publishing.
- Шљукић, Срђан (2010а). Истраживања класне/слојне структуре друштва као део „матичног тока“ социологије. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, год. XXXV, број 1, стр. 65–74.
- Шљукић, Срђан (2010б). Социолошки профил нових српских велепоседника. *Национални интерес*, год. IX, број 3, стр. 351–366.
- Шљукић, Срђан. (2004). Друштвена структура у бившим социјалистичким земљама: транзиција или трансформација. *Социолошки преглед*, год. XXXVIII, број 1–2, стр. 267–279.

Bottomore, Thomas (1978). *Classes in Modern Society*. London: George A. and Unwin Ltd.

³ Да ли то значи да до промене вредносне оријентације може доћи и у политичкој сфери, а не само у економској?

- Cvejić, Slobodan (2006). *Korak u mestu*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Cvejić, Slobodan (2012). Novi trendovi u klasno-slojnoj pokretljivosti u Srbiji. у: *Промене у групној структури и покретливости*, уредили Душан Маринковић и Срђан Шљукић. Нови Сад: Филозофски факултет, стр. 143–157.
- Hejvud, Endrju (2005). *Političke ideologije. Uvod*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Jary, David and Julia Jary (eds.) (2005). *Collins dictionary of Sociology*. Glasgow: HarperCollins Publishers.
- Katunarić, Vjeran (2003). *Sporna zajednica. Novije teorije o naciji i nacionalizmu*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- Lazić, Mladen (1987). *U susret zatvorenom društvu*. Zagreb: Naprijed.
- Lazić, Mladen (2011). *Čekajući kapitalizam*. Beograd: Službeni Glasnik.
- Lazić, Mladen (prir.) (1994). *Razaranje društva*. Beograd: Filip Višnjić.
- Mendras, Henri (1986). *Seljačka društva*. Zagreb: Globus.
- Smith, Anthony D. (1999). *Myths and Memories of the Nation*. New York: Oxford University Press.
- Šljukić, Srđan (2006). Agriculture and the Changes of the Social Structure: The Case of Serbia. *Sociology*, Vol. XLVIII, No. 2, pp. 137–148.
- Van der Ploeg, Jan Douwe (2008). *The New Peasantries. Struggles for Autonomy and Sustainability in an Era of Empire and Globalization*. London: Earthscan.

SCIENTIFIC REVIEW PAPER

CHANGES IN SOCIAL STRUCTURE AND THE ROLE OF THE PEASANTRY

by

SRĐAN ŠLJUKIĆ

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy
 2 Dr Zoran Đinđić Street, Novi Sad, Serbia
 E-mail: ssljukic@yahoo.com

SUMMARY: Modernization processes in rural areas not only lead to the separation of peasant (traditional) and rural, due to the deagrarization and changes of cultural and political patterns, but also to full integration of agriculture into the social division of labor. As a part of economy, agriculture, in a social sense, ceased to be linked exclusively to rural areas, which enables the distinction between sociology of agriculture and rural sociology. In this paper, the changes in class/strata structure of agriculture that took place during the last two decades in the Serbian society are described and explained. After that, an attempt was made to explain this new structure in the context of a broader structure of Serbian society and its reproduction, taking into the consideration the existing views (Lazić/Cvejić). The author especially emphasises his critical views on some disputable issues.

KEYWORDS: agriculture, changes in social structure, class/strata structure, peasantry, Serbian society

ЦАРЕД ДАЈМОНД И ПИТЕР ТУРЧИН: ДВЕ САВРЕМЕНЕ ТЕОРИЈЕ ДРУШТВЕНОГ КОЛАПСА *

АЛЕКСАНДАР САША ГАЛИЋ

Институт за европске студије
Трг Николе Пашића 11, Београд, Србија
Е-адреса: romero@eunet.rs

САЖЕТАК: Теорије о друштвеном колапсу нису само карактеристични погледи који одликују друштва захваћена дубоком кризом, већ пре свега израз нестанка уверења у напредак и централни значај цивилизације у којој се живи. Ове теорије прате процес пропадања људских друштава, опадања цивилизацијских моћи и губљења културних вредности, који се завршава њиховим потпуним нестанком. У раду се дефинише предмет изучавања и даје преглед историје ових теорија и њихових савремених врста, узимајући за критеријум главне узроке колапса око којих се граде теоријска објашњења. Након осврта на савремене мултифакторске анализе, пре свега у оквиру науке о комплексним системима, прелази се на две атипичне а веома плодотворне савремене теорије друштвеног колапса које се детаљно обрађују: теорију Цареда Дајмонда која у односу на енвајроменталистичке проблеме као централне посматра и друге варијабле које могу да доведу до друштвеног слома, те на теорију Питера Турчина која, ревитализујући савременим научним достигнућима класичну теорију Ибн Халдуна о „асабији“ (групном осећању, духу заједништва), друштвене колапсе види као крајњу последицу слабљења кохезије коју даје асабија. Завршни део рада даје критички осврт на ове теорије, њихов однос према класичним теоријама друштвеног слома (пре свега, оне Тојнбијеве) и указује на њихову међусобну плодотворну комплементарност.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: друштвени колапс, цикличне теорије цивилизације, Арнолд Тојнби, Царед Дајмонд, еколошке катастрофе, Питер Турчин, асабија

Цикличне теорије о расту, стагнирању и пропадању људских друштава, па и читавих цивилизација, нису само карактеристични погледи који се јављају у друштвима захваћеним дубоком кризом [Carr 1961: 37]; у њима

---

* Рад је настао у оквиру пројекта бр. 179.014 који финансира Министарство за науку и просвету Републике Србије.

има и подоста од фасцинације пролазношћу свега постојећег, крхог и непостојаног, или, како указују Ортега и Гасет: „могућност да цивилизација може умрети удвостручује нашу властиту смртност“ [Mazzarino 1966: 171]. Предвиђања да до судбоносног колапса може доћи важна су једнако као и утврђивање њихових могућих узрока (нуклеарни сукоб, исцрпљење ресурса, еколошке катастрофе, социополитички суноврат) на које указују многи савремени мислиоци које ова питања забрињавају. Па, ипак чини се да је најважније стање које претходи оваквим бригама – нестанак неупитног уверења у светлу будућност, у квалитативни напредак и централни значај цивилизације у којој се живи [Dawson 1956: 54]. Шта, заправо, подразумева та узнемирујућа кованица „друштвени колапс“?

Феномен друштвеног колапса може се дефинисати у ширем и ужем смислу. У ширем смислу, он се односи како на нагло пропадање људских друштава тако и на дуготрајно опадање цивилизацијске моћи, укључујући ту и постепени нестанак културних вредности, који се завршавају њеним потпуним нестанком. Шири приступ, дакле, подразумева укупни процес друштвеног, институционалног, политичког и културног колапса чије праћење подједнако интересује антропологију, историју, политикологију и социологију. У ужем пак смислу – колапс се одређује као политички процес у коме посматрано друштво „показује брз, значајан губитак утврђеног нивоа социополитичке комплексности... који се манифестује у појавама као што су: слабији ступањ стратификације и друштвене диференцијације; слабија економска и професионална специјализација појединаца, група и територија; мање централизована контрола, односно, слабија регулација различитих привредних и политичких групација коју проводе елите; слабија контрола понашања и дисциплине; смањена улагања у епифеномене комплексности, односно, елементе који дефинишу појам „цивилизације“ – монументалну архитектуру, уметничка и књижевна достигнућа и слично; слабији проток информација међу појединцима, политичким и привредним групацијама, те између средишта и периферије; смањено алоцирање, трговање и редистрибуција ресурса; слабија целокупна координација и организација појединаца и група; мања територија ограничена унутар само једне политичке јединице“ [Tainter 2007: 18–19]. Овај ужи, пре свега политичко-институционални и функционални приступ, карактеристичан је за савремену науку о комплексним системима.

Саме теорије о друштвеним колапсима и цивилизацијским катастрофама старе су готово као и само човечанство: већ староегипатски списи о пропасти Старог царства и месопотамске повести о паду Саргона Акадског и треће династије из Ура покушавали су да узроке колапса пронађу у моралном опадању и/или безбожности владара због чега следи „божја казна“ у виду унутрашњих нереда и ратова, или инвазија варварских

хорди, новопридошлих завојевача-пљачкаша. Атински филозоф Платон узроке опадања видео је у фаталистичкој смени епоха којом руководи мистичка нумерологија – где се стварност подудара или пак одудара од својих савршених идејних праузора. Полибију, грчком историчару римског империјалног тријумфа, који је, уједно, значио и колапс свих његових медитеранских супарника, биле су ближе биолошке аналогije раста, зрелости и опадања с оним цивилизацијским. Рим је, према Полибију, победио Картагину зато што је он био у успону, а северноафричка таласократска империја у силазној фази животног циклуса, што је судбина која неминовно чека и сам Рим [Полибије 1988: 310]. Исту тезу касније заступају и позноримски многобожачки историчар Амијан Марцелин [Марцелин 1998], као и његови савременици, хришћански епископи Амброзије Милански и Вегеције [Mazzarino 1966: 53–55]. Тек ће Аурелије Августин у својој *Држави божјој* [Августин 1996] биолошке аналогije заменити хришћанским духовно-моралним виђењем о „два града“, небеском и земаљском, који су смешани у историјској стварности – и где један води прочишћењу, опстанку и побољшању, а други, везан пре за световне ствари него за духовне врлине, води – кроз опадање – ка (само)уништењу. Петрарка ће у позном средњем веку хришћанско становиште свести на учење о колапсу као последици нестанка великих људи. Флавио Бондо, аутор историје Рима од 5. века па све до последње деценије Византије, уочи њеног освајања од стране Турака, разрађује прву систематичну студију о успону и паду једне империје, где узроке овом другом налази у слабљењу моралног живота и, последично, у владавини инфериорних типова људи. Макијавели следи овај пут, али сужава моралност у оквире *virtu*-а, јуначке мужевности и одважне способности, чијим обиљем у *Расправама о првих десет књига Тиша Ливија* [Machiavelli 1985] објашњава успон републиканског Рима, а због чијег опадања следи пропаст позног Царства. Ретикус и Жан Боден представљају прво рано модерно одступање од морално-врлинске традиције објашњења пропасти људских друштава: први је узроке пада проналазио у астрономским законитостима везаним за орбите Земље и Сунца, док је Боден сматрао да су успон и пад моћних држава подложни нумеролошком детерминизму савршеног броја 496 [Mazzarino 1966: 90].

Познато Монтескјево дело о успону и паду Рима аргументовано обнавља теорију о врлини и њеном опадању, односно о „моралној путањи“ сваке цивилизације. Романтичар Хердер био је ближи Полибијевом фатализму као узроку неумитне пропасти услед старења цивилизације, уз акцентовање моралних, демографских, статусних и виталистичких фактора („витална енергија“ становништва) [Herder 1968: 250]. Хегел је, у својој *Филозофији историје* [Хегел 2006], дијалектику опадања везивао за антитезу идејних основа, виших циљева друштва који се изворно

очитују у подударности приватних интереса с општедржавним. Томас Малтус је основни узрок друштвеног колапса [Malthus 1798: VII, 6] видео у диспропорцији између раста пољопривредне производње (која се одвија аритметичком прогресијом) и раста становништва (које тече геометријском прогресијом). Оливер фон Сек теорију колапса објашњавао је погибијама најбољег дела становништва, а Јаков Буркхард старењем популације и свеопштим пропадањем; теоретичари расе, почев од Артура де Гобиноа па све до Џорџа Хансена и Тенија Франка [Mazzarino 1966: 124–130], сматрали су „расно мешање“ или пак генетску дегенерацију главним узроком цивилизацијског колапса. На почетку 20. века Елиот Милс „предвидео је пропаст Британског царства због превласти урбаног живота који узрокује пропадање пољопривреде, књижевног и драмског укуса, као и интелектуалног и религиозног живота“ [Tainter 2007: 134].

Криза европоцентричног модела у свету после Првог светског рата дала је мноштво теорија „кризеолошког деклинизма“ [више у: Гајић 2011: 46–48]. Међу њима се, својом волуминозном, вишеслојном и систематичном, издвајају Шпенглера *Пројаси зајача* и *Истраживања историје* Арнолда Тојнбија. Утицајна филозофија историје Освалда Шпенглера с песничком интуицијом повлачила је заносне аналогije како између описаних „културних морфологија“ и њихових почетних идејних перспектива тако и њихову заједничку подударност у расту, процвату и умирању виђену у натуралистичком кључу. За Шпенглера, културе су сублимиране животне бити које расту с истом супериорном бесциљношћу као и цвеће на пољу [Шпенглер 1990: 17]. У том развоју, етапа у којој култура потпуно пређе у цивилизацију – у крајње оспољену вештачку фазу у којој доминира интелект – означава фазу опадања, где се „историјски процеси састоје од све већег исцрпљења облика који су постали неоргански или мртви“ [Шпенглер 1990: 19, 25]. Тојнбијева пак историјска истраживања [Тојнби 2002] следила су, кроз обимну анализу историјских факата, приступ по коме цивилизације пролазе фазе настанка, раста, времена пометње, универзалне државе и дезинтеграције, које су тек једним делом аналогне натуралистичким процесима. Сматрајући, за разлику од Шпенглера, цивилизације динамичким покретом који носи смисао, Тојнби је у средишту ове динамике видео „изазове и одговоре“. Друштво се суочава с низом проблема, од којих сваки представља изазов с којим се треба суочити. Успешним надвладавањем изазова цивилизација наставља да се развија, а неуспешним реаговањем, коме узроци леже у губитку креативне снаге и недостатку виталности, и то онда када елита, као „креативна мањина“, постане само „доминантна мањина“, долази до њеног колапса. За Тојнбија, колапс не наступа услед губитка контроле над природним окружењем нити над друштвеном структуром, као ни услед спољних напада – већ услед

унутрашњег одсуства креативног одговора на све ове изазове. За то је најодговорнија елита – уместо креативног одговора на изазове, услед гордог обожавања „некадашњег себе“ пропушта да адекватно реагује. „Ултимативни критеријум и темељни узрок слома цивилизације је избијање унутрашње неслоге због које она прокоцка могућност самоодређења“ [Тојнби 2002: 5, 17]. Ово доводи до унутрашњих ломова и супротстављања између три главне културноисторијске, позне цивилизацијске групације: „доминантне мањине“, „унутрашњег пролетеријата“ и „спољног пролетеријата“ (варварских завојевача). Њихови ће сукоби докрајчити живот цивилизације.

Савремене теорије друштвеног колапса, разрађујући своје теоријске претече, углавном се у својој студиозности окрећу мултифакторској анализи његових узрока, истичући при томе мање или више пресудан утицај неког/неких од њих, био он економски, енвайронменталистички, друштвени или културни. Потом се посматра међусобни однос узрока, заједнички ефекат који је у стању да цео друштвени систем избаци из равнотеже. Неки међу истраживачима везују своја проучавања за уже одређене факторе, као што су на пример, малтусовска пренасељеност или исцрпљеност ресурса. Тако се – бар што се тиче колапса везаног за популациона кретања, односно оних колапса везаних за укључивање постојећих друштава у динамичније и комплексније, шире распрострањеније друштвене структуре које их апсорбују, хитро уништавајући њихове пређашње облике комплексне друштвене градње – издвајају погледи усредсређени на симплификацију, односно на пад адаптивних капацитета услед промена у броју становништва што се, последично, одсликава на комплексност друштва. Неке од теорија, држећи се било монофакторске било мултифакторске каузалности које воде пут колапса, окрећу сву своју пажњу на то у којим се облицима претежно манифестује процес распада друштва – да ли се он одвија кроз друштвену дестратификацију, децентрализацију, деструктуризацију, деспецијализацију или на неке друге начине.

Најприхваћенија међу савременим поделама теорија друштвеног колапса ипак је она Тејнтерова која их разврстава по критеријуму шта оне узимају за његов главни узрок. Тако се све досадашње теорије могу сврстати у 11 група које узрок колапсу проналазе у: 1. *исцрпљењу или несигурној дојми неког виталног ресурса или ресурса од којеј друштво зависи*, 2. *уској стављању нове базе ресурса*, 3. *појави неке несвакидашње катастрофе*, 4. *неадекватном одговору на околности*, 5. *развоју грубих комплексних друштава*, 6. *појави освајача*, 7. *класном сукобу, друштвеним противуречностима, елитима које лоше управљају или се лоше понашају*, 8. *друштвеној дисфункцији*, 9. *мисличним факторима*, 10. *случајном следу догађаја*, и 11. *економским факторима* [Tainter 2007: 80–81].

Између теорија које припадају разним групама свакако има и доста делимичног преклапања (па се одређени конкретни теоретичари могу сврстати у више група), као што се и у истим групама могу пронаћи мање или више изражене подгрупе, већ у зависности од подударности у приступима у тумачењу одређеног главног узрока. Такође, свакој групи теорија могу се наћи недостаци и упутити значајне збирне примедбе. Тејнтер ће тако, у својим оценама, свакој групи у својој класификацији као главне примедбе изрећи следеће: 1. *исцрпљење ресурса* – анализе друштва морају се усредсредити на обележја друштва која су спречила појаву адекватног одговора, а не само на обележја исцрпљења ресурса, 2. *нова база ресурса* – употреба је примењива на једноставнија друштва и за перспективу теорије интеграције, али не и објашњења везана за теорију друштвеног конфликта, 3. *катастрофе* – у већини случајева важнија су обележја друштава од саме катастрофе, 4. *неадекватан одговор на околности* – слично као у 1. и 3. то јест – ако друштва покажу такве одлике, ваља их објаснити 5. *група комплексна друштва* – многи случајеви колапса не могу се објаснити овим приступом. Сукоби међу државама чешће доводе до циклуса експанзије или територијалног смањења него до колапса, 6. *освајачи* – примери освајања захтевају тумачења, а многе ситуације колапса немају археолошке потврде освајања, 7. *конфликти/прошлост/лоша управа* – изостају тумачења узрока због којих до тога долази, шта их изазива. Лоше управљање најчешће не доводи до колапса, већ до погоршања општег стања, а нижи слојеви се ретко буне осим у случају велике отуђености, а и тада то најчешће не доводи до колапса, 8. *друштвена дисфункција* – ове теорије не нуде ни узроке нити каузалне механизме за објективну анализу, 9. *мистична тумачења* – не успевају научно поткрепити своје тезе, што додатно отежавају биолошке аналогije, вредносне оцене и тумачења која су научно непоткрепљива и необјашњива, 10. *низ случајних догађаја* – теорија не нуди темеље за научно уопштавање, па се тако колапс не може објаснити позивањем на случајне чиниоце, 11. *економска тумачења* – економски модели често инхерентно пате од уласка у подручје политичких и друштвених тумачења, они нису успели развити оквири за тумачење које би било глобално примењиво [Tainter 2007: 153–155].

Тејнтерова теорија, гледана у својој сржи, представља покушај примене Тојнбијеве кључне тезе о „изазовима и одговорима“ у оквиру науке о комплексним системима. За Тејнтера друштвена се комплексност огледа у бројним диференцираним и специјализованим друштвеним и економским улогама и механизмима кроз које се ове улоге координирају. Пошто су друштва: „1. организације намењене решавању проблема, 2. социополитички системи којима је потребна енергија како би се одржали, 3. а

повећање комплексности подразумева и пораст трошкова по глави становника, и 4. инвестирање у социополитичку комплексност као инстанцу за решавање проблема често долази до тачке на којој опада гранични принос“ [Tainter 2007: 309]. Тејнтер анализира бројне примере широког друштвеног колапса како би, у оквиру теорије и методологије науке о комплексним системима, објаснио ток и исходе овог процеса. „Друштво које је доспело до те тачке да не може више једноставно почивати на својим дотадашњим постигнућима, односно задржати свој гранични принос на постојећој разини, а да не дође до даљег пропадања... Како се проблеми нужно јављају, морају се развити и нова организациона и економска решења, али обично по већу цену и уз пад граничног приноса“ [Tainter 2007: 313]. Тада се јављају два фактора која доприносе колапсу. Као прво, услед пада граничног приноса друштво је принуђено да све више улаже у стратегију која му доноси све мање добити, што, као друго, доводи до тога да делови тог друштва, који се осећају запостављеним, почињу да воде политику отцепљења или бар активног и пасивног отпора, руковођени својим ужим, непосредним интересима. „На одређеној тачки кривуље пада граничног приноса, друштво долази у стадијум када корист од једне разине улагања више није већа од оне на другој, нижој разини. На том стадијуму комплексност дефинитивно не доноси никакву корист, а друштво је у озбиљној претњи од колапса услед раздора или спољашње претње“ [Tainter 2007: 312].

Поред раније поменутих група и појединачних савремених теорија о друштвеном колапсу, најзначајније су две, оне Цареда Дајмонда и Питера Турчина, које се не само да се не могу лако сврстати ни у једну од постојећих категоризација и њених група, већ својим значајним теоријским доприносом отварају нове синтетичке хоризонте у проучавању феномена колапса.

СЛОМ: КАКО СЕ ДРУШТВА ОДЛУЧУЈУ ЗА ПРОПАСТ ИЛИ УСПЕХ ЦАРЕДА ДАЈМОНДА

Познати географ и физиолог са Калифорнијског универзитета у Лос Анђелосу, Царед Дајмонд, применио је исти компаративни метод који је раније користио како би објаснио различите стадијуме изграђености и успешности људских друштава од неолита до данашњих дана – у чувеној књизи *Микроби, њушке, и челик: судбина људских друштава* [Царед 2004], али овога пута на супротни проблем: на феномен друштвеног колапса с нагласком на енвайронменталистичке узроке. Дајмонд проучава низ некадашњих и садашњих друштава с различитим проблемима у односу на „улазне“ варијабле које утичу на њихову стабилност. Како се излазне варијабле очитују као друштвени колапс или опстанак, он посматра однос

улазних и излазних варијаби како би утврдио врсту и величину утицаја могућих улазних варијабли на друштвени колапс.

Дајмонд уочава пет улазних варијабли које могу да доведу до колапса: климатске проблеме, непријатељско окружење, колапс важних трговачких партнера, проблеми са животном средином, као и неуспех у прилагођавању еколошким проблемима, при чему су еколошки проблеми стављени на централно место. Већ на самом почетку студије Дајмонд сматра да су многе од пропалих цивилизација ову судбину доживеле због еколошких проблема – најчешће јер су људи били ти који су немарно уништили природна богатства од којих су зависила та друштва, те да су њихови сломови махом варијације на исту тему коју потврђују савремена археолошка, климатолошка, историјска, палеонтолошка и палинолошка открића у последњим деценијама [Дајмонд 2008: 18]. Такође, Дајмонд утврђује 12 типова савремених еколошких проблема, од којих је осам неспорно допринело историјски и археолошки добро проученим друштвеним колапсима. То су: 1) дефорестација и уништавање животне средине, 2) проблеми с тлом (ерозија, салинизација, губитак плодности), 3) проблеми с коришћењем водних ресурса, 4. преобимни лов, 5) преобимни риболов, 6) утицај од стране човека донесених врста на постојеће домаће врсте, 7) пренасељеност, 8) повећани *per-capita* утицај на становништво, 9) климатске промене узроковане људским фактором, 10) повећање токсина у животној средини, 11) недостаци енергије, 12) најшира људска експлоатација постојећих земљиних капацитета за фотосинтезу. Тек из другог плана, Царед Дајмонд укључује у посматрање и културне факторе, односно утицај људске културе на однос према природи, тј. животној средини.

У посматрању феномена друштвеног колапса, „слома“ како га он назива, Царед Дајмонд уочава ограничења која ометају разумевање феномена, међу којима за главно ограничење сматра отпор идеји да су народи у прошлости неким својим поступцима допринели властитој пропасти. Наравно, Дајмонд не сматра да су сва друштва осуђена на слом зато што наносе штету животној средини: „нека пропала друштва су била осуђена на слом, друга нису; право питање гласи зашто су се само нека друштва показала рањивима и по чему се друштва која су се сломила разликују од оних која нису“ [Дајмонд 2008: 23], при чему треба узети у обзир све важне чиниоце који утичу на друштва. „Четири скупине чинилаца – наношење штете средини, климатске промене, непријатељски расположени суседи и пројатељски расположени трговински партнери – могу и не морају да се покажу важним за конкретно друштво. Пета скупина чиниоца – реакција друштва на еколошке проблеме – увек се покаже важном“ [Дајмонд 2008: 24]. Нарушавање животне средине чине људи, а размере њеног оштећења и

начини ублажавања тих последица делимично зависе од човека, а делимично од својстава природног окружења – од његове крхкости или отпорности. Климатске промене могу побољшати или погоршати услове сваког конкретног друштва; могу једном друштву погодovati, а другом нашкодiti. Друштво, које је црпело ресурсе из средине, могло је апсорбовати губитке док је клима била погодна; оно корача пут слома када клима постане неповољнија. Да друштво није делимично исцрпело природне ресурсе, можда би преживело промену климе. И обрнуто: могло је преживети самонаметнуто исцрпљивање ресурса све док промена климе није наступила. Кобним се показује не само један засебан чинилац, већ спој људског учинка на природно окружење у комбинацији с променом климе. Трећа околност, спољни непријатељи, нешто је са чиме се сва историјска друштва суочавају. Друштво одолева непријатељима док је јако, а подлеже им када ослаби из било ког разлога, међу којима је и нашошење штете животној средини. У том случају, непосредан узрок слома биће војно освајање, али темељни узрок – чинилац због чије је промене наступио слом – биће онај који је ослабио друштво, био он еколошки или неки други. Четврта околност је, заправо, обрнуто постављена трећа: сва друштва имају суседе чије се понашање креће у распону од пријатељског до непријатељског. Друштва зависе до неке мере од увоза трговачких добара својих пријатељских суседа. Када трговински партнер ослаби из било ког разлога и не може да настави дотадашње снабдевање добрима, и посматрано друштво може ослабити до нивоа да, у комбинацији с другим чиниоцима, крене пут колапса. Пета, најважнија околност везана је за реакцију друштва на своје нарасле проблеме, били они еколошки или не. Различита друштва реагују на различите проблеме, од којих нека разрађују успешне методе њиховог решавања, а нека не – те се зато сламају [Дајмонд 2008: 24–30].

У прва три дела своје обимне студије Дајмонд посматра нека од савремених или бивших друштава суочених са четири дефинисана главна проблема, посматрајући затим, у сваком конкретном случају, и адекватност реакције друштава на дате проблеме. Први део књиге посматра проблем животне средине у савременој америчкој савезној држави Монтанти, усредсређујући се на животе неколико конкретних појединаца како би се увела и „људска димензија“ у посматрање односа друштва и животне средине. У другом делу књиге, Дајмонд, из поглавља у поглавље, детаљно проучава низ некадашњих друштава која су доживела колапс кроз призму пет наведених чинилаца: викиншку колонију на Гренланду (где је слом уследио услед комбинованог дејства климатских промена, нанете штете околини, губитка трговинских партнера, ирационалног културног обичаја који је спречио да се Европљани окрену прехрани рибом, затим непријатељства с Ескимима, као и потпуног одсуства жеље за адаптацијом и проналажењем

стратегије да се предупреди колапс); Полинежане на Ускршњим острвима (колапс услед неконтролисане сече шума); Полинежане на Питкерн оточима (слом услед климатских промена у комбинацији с нанетом штетом природној средини); Индијанце Анасази на југозападу Северне Америке (слом услед климатских промена у комбинацији са штетом нанетом природној средини); Маје у Средњој Америци (климатске промене и штета нанета средини, као и непријатељске најезде). Дајмонд потом анализира три друштва која су изнашла успешне стратегије да превазиђу еколошке проблеме и избегну колапс: становнике пацифичког острва Тикопија, Нове Гвинеје (успешно прилагођавање пољопривредних метода постојећој животној средини) и Јапана у епохи Токугава шогуната (успешно централно-планско пошумљавање јапанског оточја). Трећи део Дајмондове књиге проучава низ савремених друштава с озбиљним проблемима: Руанду (где је геноцид великим делом био изазван и пренасељеношћу), економски колапс Хаитија (насупротив успеху суседне Доминиканске Републике), проблеме Кине са загађењем услед убрзаног индустријског развоја, као и савремене еколошке проблеме високоразвијене Аустралије.

Завршни, четврти део књиге намењен је практичним поукама, закључцима изведеним из анализе низа студија случајева, а везаним за пети чинилац – за стратегију друштвеног одговора на нарасле проблеме. „Зашто нека друштва доносе катастрофалне одлуке?“ – пита се Дајмонд и износи типологију разлога који до њих доводе. Као прво, може се догодити да друштво не предвиди проблем пре него што се он и појави. Друго, када се проблем и појави, могуће је да га друштво не уочи. Треће, када је проблем уочен, може се десити да га друштво ни не покуша решити, најчешће услед сукоба интереса међу слојевима, односно припадницима самог друштва или пак услед ирационалног понашања. И као четврто, ако друштво и покуша решити уочени проблем, може се десити да у томе не успе. Разлози за неуспех могу бити различити: може се догодити да је проблем већ толико велик, да се с постојећим капацитетима не може решити; да можда постоји решење – али је тако скупо, да је готово неизводиво; или, да се улаже премало труда, да се примењују погрешне стратегије услед коришћења погрешних аналогича или да се, чак и ако се напokon и изабере успешна стратегија, то почне чинити прекасно [Дајмонд 2008: 478–496]. Због тога четврти део књиге закључује поглавље које се бави питањима односа савременог бизниса и глобализације, све како би се „практичне лекције“ из претходних поглавља књиге примениле на садашњицу, при чему се нагласак ставља на „модел полдера“ у савременој Холандији као примера комбинованог *top-down* и, што је још важније, *bottom-up* приступа у решавању постојећих еколошких проблема у правцу одрживог курса,

односно избегавања „12 проблема неодрживости“ везаних за животну средину који се провлаче кроз целу књигу.

РАТ И МИР И РАТ: ЖИВОТНИ ЦИКЛУСИ ИМПЕРИЈАЛИСТИЧКИХ НАЦИЈА

Питер Турчин, син познатог совјетског дисидента Валентина Турчина, професор је екологије и математике на Универзитету у Конектикату и, истовремено, један од најцитиранијих светских научника на пољу еволутивне биологије. Овај истакнути природњак је, са својим новијим истраживањима, и зачетник нове научне дисциплине – клиодинамике (од Клио – име музе историје и динамике – „пручавања процеса који се мењају у времену“) која почива на укрштању историјске макросоциологије и математичког моделовања социјалних процеса, те политичке историје и еволуционог приступа у посматрању људских друштава. Турчин своје истраживање историје, у којем обилно позајмљује методе природних наука, усредсређује на групе, а не појединце. Слично као у статичкој механици, с разликом у томе што Турчин не приступа (као на пример, при мерењу температуре или притиска) утврђивању својства целине израчунавањем кретања безброј честица, већ је ближи становиштима нелинеарне динамике која „људске агрегате“ посматра као скупине различитих личности са својим особинама и слободном вољом у међусобној интеракцији, где постоји и повратна динамичка спрега. „Промена у стању једне компоненте система утиче на другу, али промена у другој може да се повратно одрази на прву, односно да између две компоненте постоји повратна спрега. Када један динамички систем садржи у себи такву циркуларну нелинеарну повратну спрегу, он постаје веома подложен осцилирању“ [Турчин 2006: 11]. Цикличност друштвене историје нема правилне периоде као физички феномени, већ, услед своје сложености, неправилне, у којима поједини фактори у различитим тренуцима могу да имају и различите утицаје, док су спољни узроци који делују на друштвене системе такође битни – на пример, климатске промене, катаклизме, болести – али ипак другоразредни у односу на кључне правилности које Турчин тежи назначити.

У књизи *Рат и мир и рат* Турчин развија теорију селекције културних група којима покушава објаснити развој, успон и пад друштава кроз политичку историју. У том подухвату Турчин се пре свега усредсређује на успоне и падове империја, и због њиховог већег историјског значаја у односу на друга, мања друштва, и због веће очигледности и парадигматичности тенденција које у историјској динамици тежи да „ухвати“. За одлучујући фактор у својој теорији културне групне селекције Турчин ипак види алтруистичку моћ солидарности која, у контексту свих друштвених стратификација и сукоба, у највећој мери утиче на успоне и

пропадања људских друштава. Вертикална интеграција – одсуство радикалних баријера између управљачких елита и народа – јесте одлика успешних и експанзивних друштава, укључујући она с империјалним „полетом“; но, то не чини суштину, већ форму дубље социјалне кохезије. Турчинова теза је да кооперација унутар друштва ствара основу његове квалитативне друштвене динамике. Ова кооперативна унутарсоцијабилност почива на два начела „адаптације“: 1. сарађуј када довољно чланова групе такође сарађује и 2. казни оне који не сарађују. „Група која је имала довољно моралиста да претегну (њено колективно понашање) на кооперативном тасу теразија, избацила је из трке, или чак истребила групе које су то пропустиле да учине. Друга адаптација, људска способност да користе симболичке маркере у сврху одређивања кооперативних група, дозволила је еволуцији социјализације да превазиђе ограничења која намеће интеракција ‘лицем у лице’“ [Турчин 2006: 7], чиме је омогућена самоидентификација код сложених друштава с вишемилионским припадништвом чији би припадници, у одсуству ових маркера, културних идентификатора и симболичких вредности, један за другог остали странци. Неке од најмоћнијих и најразвијених друштава и цивилизација управо су почивали на оваквим темељима и књига *Раић и мир и раић* убедљиво показују њихов развојни пут.

Усмеравајући се, дакле, на алтруистичку силу пожртвовања као темељ интерперсоналне и друштвене кохезије, Турчин, у савременом контексту и са савременом аргументацијом, оживљава класичну социолошку теорију средњовековног арапског мислиоца Ибн Халдуна. Овај Магребљанин, који је живео у 14. веку, сматрао је да успешност политичких заједница и друштва уопште зависи од степена њене асабије. Асабија (арапски: „групно осећање“ „дух заједнице“) представља способност друштвене групе да усклађено делује; она је и њен капацитет за колективно дејствовање и диспозиција сарадње унутар друштва, као и спремност да се заштити или такмичи с другим, спољним групама и другим друштвима. Асабија је динамичка величина, која с временом може јачати или опадати. Друштва и народи се развијају и јачају када им је асабија јака, а стагнирају, опадају и, на крају, доживљавају колапс када она слаби.

Ибн Халдун [Ибн Халдун 1982] је у размерама своје епохе уочио цикличност понављања политичке динамике која је у корелацији са степеном асабије. Када држава, односно култура и друштвени живот, подлегне унутрашњим поделама и сукобима, она постаје подложна спољним завојевачима, пустињским номадима. Око једне од тих бедуинских дружина, с јаком психолошком везом, асабијом, оформиће се племенски савез који ће освојити цивилизовано друштво запало у унутрашње размирице и декаденцију, те установити своју државу. Из оснивачке групе око које се окупио савез изродиће се владарска династија, а остали бедуини ће постати

део владајуће класе. У складу са степеном асабијског заједништва тећи ће живот новог друштва: прве генерације нових друштвених елита задржаће своје пустињске навике, скромност и ратничке манире, и, што је најважније, неговаће групну солидарност. Како се генерације буду смењивале, прилике затеченог цивилизацијског живота почеће да нагризају групну солидарност потомака некадашњих номада тако да ће они, у четвртој генерацији, престати да се разликују по свом начину живота и навикама од својих градских поданика. Ово је моменат, указује Халдун, када отпочиње процес трајне декаденције асабије, односно солидарности виших слојева. Они могу у овом „декадентном стању“ пребивати још неколико генерација, можда и дуже ако су политички умешнији, све док се из пустиње не појави нови бедуински савез с јачом асабијом, који ће их победити, разбаштинити и заузети њихово место, након чега ће се „асабијски циклус“ поновити.

Питер Турчин управо у асабијској сили више него у технолошкој и биолошкој супериорности, као код Царета Дајмонда и његове теорије „микроба, пушака и челика“ [Дајмонд 2004], види основне узроке тога зашто су Европљани тако лако и темељно надвладали друге неевропске цивилизације. Он то убедљиво доказује бројним историјским примерима, попут руског заузећа Сибира (поход Јермакових козака) из руку муслиманских Татара (сибирски канат Кучук Кана), који је био на приближно истом технолошком и организационом нивоу као и Московско царство. Ова становишта Турчин употпуњује и другим, аналогним историјским ситуацијама.

Турчин не стаје само на савременом прилагођавању асабијске теорије Ибн Халдуна, већ је надограђује и развија у правцу тумачења историјских процеса, те поставља веома конзистентну теорију о томе да се групе с високом асабијом, групним кохезивним саосећањем, формирају пре свега на „метаетничким границама“, где сукоби и надметања између веома различитих друштава и група бивају веома интензивна. Реч је о просторима културно-цивилизацијских додира који се у много чему подударају с Хантингтоновом тезом о „сукобу цивилизација“. Формално гледајући, „метаетничке границе“ су frontiјери, *крајине*, где се административне границе империја подударају с линијом разграничења између две културно-цивилизацијске, „метаетничке заједнице“ и где је ривалитет између група нарочито жесток. Империје врше силан притисак на народе изван својих граница, с оне стране цивилизацијског лимеса, док, с друге стране, погранично становништво такође бива привучено богатством империје кога жели да се домогне било трговином, било пљачком. Спој „империјалне претње“ и „изгледа за плен“ представљају интегративне силе које подстичу асабију спољних група. У циљу сузбијања снаге експанзивне империјалне силе, пограничне групе са све снажнијом асабијом инкорпоришу у себе

суседне групе са своје, „праве“ стране границе, што се појачава присуством различитог и претећег „другог“ – „метаетничке заједнице“ с друге стране границе. Широки културни јаз са супротне стране границе доводи до тога да се унутрашње, међусобне разлике између присаједињујућих, различитих етничких група смањују, и да, након извесног времена, нестану.

Раи и мир и *раи* детаљно посматра и другу страну „асабијског циклуса“, оног када друштво почне да слаби, опада и на послетку доживљава слом. Ни ово опадање, по Турчину, није линеарно уједначено. Управо стабилност и достигнути мир империјалне творевине у себи носи клицу будућег раздора. Напредак који доноси пораст становништва узрокује пренасељеност; пренасељеност доводи до пада надница, скупљег најма земље и смањења прихода по глави становника, док се истовремено врши неправедна расподела добити од најма између друштвених класа које се међусобно удаљују и све непријатељскије третирају. Опадање животног стандарда већине узрокује похлепне потезе привилегованих мањина са циљем да задрже степен дотадашњег богатства, па се повећавају издаци државе ка чијој се заштити или ухлебљењу себе и својих најближих елите окрећу. С друге стране, смањују се приходи од пореза услед немаштине већине популације. Све то неминовно води до сукоба унутар елита и борби елита с народом, који прерастају у серију преврата и народних устанака. „Рушење поретка прате четири јахача апокалипсе – глад, рат, епидемија и смрт. Број становника опада, наднице расту, а закуп појефтиније“ [Турчин, 2006: 8].

Аутор *Раи*а и мира и *раи*а сматра да комплетан циклус једног друштва – који се састоји од бенигне интегративне и проблемима оптерећене дезинтегративне фазе – траје између два и три века. Ову другу, „опадајућу“ фазу у животима пре свега аграрних друштава он назива „секуларним циклусима“, који се очитују у осцилацијама у демографској, економској и социјалној структури друштва с ослабљеном асабијом. „То не значи и да су спољашњи чиниоци безначајни – иако они нису узрок секуларних циклуса, спољашњи чиниоци могу на њих утицати... Разлог нестабилности и даље лежи у унутрашњим узроцима (нарушена је равнотежа елита–народ, итд.)...“ [Турчин 2006: 258]. Етапе овог „секуларног циклуса“ утичу на тренд повећања економске и друштвене неједнакости које расту са слабљењем асабије, пошто велике разлике између друштвених група поткопавају кооперацију. „Дејство повећане неједнакости није ограничено на ескалацију ‘класних сукоба’ између богатих и сиромашних. Повећана неједнакост унутар класа води, такође, унутаркласном сукобу аристократа с аристократама и сељака са сељацима“ [Турчин 2006: 261]. Ово слабљење у друштвеном језгру, додуше, може се привремено одгодити по питању последица у империјалним творевинама с вишком слабо

насељених територија на својој периферији, на граничним просторима; но, колонизација и сличне мере само краткотрајно спречавају ескалацију онога што Турчин назива „Матејевим начелом“ („Док сиромаси постају све сиромашнији, богаташи постају све богатији“). Јаз у расподели богатства (које се полако умањује и осипа) поступно доводи до подела и унутар владајућих група, а регионални и локални те верско-секташки (идеолошки) идентитети постају доминантни у односу на пређашње, што све погодује патогеним појавама и деструкцији друштвеног ткива у спирали насиља у које друштво на крају потпуно тоне. Услед тога сукоби имају тенденцију да се понављају за време дезинтегративне фазе, у распону од 40 до 60 година.

КРИТИЧКИ ОСВРТ НА ДАЈМОНДОВУ И ТУРЧИНОВУ ТЕОРИЈУ ДРУШТВЕНОГ КОЛАПСА

Није тешко уочити да и Дајмондова и Турчинова теорија, као и уосталом и Тејнтерова теорија колапса комплексних друштава, представљају разраду најзначајнијег приступа на ову тему у 20. веку, оног Тојнбијевог о „изазову и одговору“. Све оне се, додуше, одатле усмеравају у различитим правцима: док се Тејнтеров приступ креће унутар детаљног проучавања комплексних система који функционалистички посматра социополитичку комплексност пре свега у економском, квантитативном кључу као најрелевантнијем да се научно егзактно објасне друштвени механизми за решавање проблема, Дајмонд и Турчин се окрећу ширим димензијама динамике „изазова“ и „одговора“. Оба приступа иду ка различитим пољима стварности – Царед према споља, акцентујући спољно природно окружење, а затим и климу, друга друштва, као и стратегије реакције на проблеме/изазове; Турчин је окренут ка унутра, ка пољу субјективности и свету емоција, колективног осећања и „снаге заједништва“.

Сваки од њих, сходно врсти своје основне упућености, сматра да је она важнија, приоритетна. Дајмонд природне процесе и рационално разумевање проблема у њима, те осмишљене и плански спроведене стратегије реакције као начина санирања проблема ставља у први план. Турчин, напротив, сматра да је снага заједничке емоције важнија од рационалног плана који из ње произлази; штавише – да је неопходан предуслов који, ако је довољно јак, неминовно проналази праве стратегије за ношење с проблемима. Његово рационално, дакле, почива на емотивном. Дајмонд, напротив, не сматра да рационално увиђање спољних околности има ишта са заједничим емоционалним везама припадника друштва. Турчин заступа тезу да су управо те унутрашње везе важније од спољних околности као изазова који врше утицај (мада не пресудан), да је асабијска сила то средиште из кога извиру одговори. Ако она ослаби, спољашњи утицаји могу убрзати пропаст, али они нису и њени кључни изазивачи: „Претпоставимо

да је број становништва досегао тачку на којој је сва потенцијално обрадива земља већ искоришћена, тако да она с тешкоћом може да нахрани целокупно становништво. Глобално загревање проузроковаће пад приноса летине што ће гурнути друштво преко границе издржљивости. Пад становништва који ће уследити, претежно ће погодити ниже класе, док ће владајућа класа постајати све гломазнија а то, као што знамо, води повећању нестабилности и коначној пропасти. Да није било климатске промене, ово друштво би успело још неко време да одржи унутрашњи ред и мир (иако дегенеративна фаза не може бити одлагана у недоглед)“ [Турчин 2006: 258].

Различити су и њихови погледи о односу друштвених елита и маса према „изазовима“ и „одговорима“. Тејнтер и други теоретичари комплексних система, видели смо, све ће сагледавати у перспективи решавања проблемских *иниџија* а имајући у виду и друштвену комплексност и приносе чији ће пад условити неравномерну прераспodelу. При томе ће елите, вођене рационалним интересом, одржавати систем на нивоу комплексности док им то интересно одговара. Дајмонд ће, додуше, уочити ове самоинтересне стратегије у сегменту када проучава зашто нека друштва не реагују када уоче проблематични спољни изазов, али неће се превише усмерити на унутрашње односе елита и маса, ионако окренут примерима друштава препуним било племенског било савременог егалитаризма. Ни његове стратегије решавања проблема заједништво не виде у емотивним размерама, већ у рационалном увиђању. Зато он, при решавању савремених проблема, и форсира синхронизацију *top-down* и *bottom-up* приступа у егалитаристичком, демократском кључу. За Турчина пак хијерархијска веза елита и маса је емотивна. Он заједништво не види у некаквом формалном егалитаризму, већ у емотивном прожимању унутар заједнице која само умањује размере материјалне неједнакости, а повећава кооперативност без укидања хијерархијских односа између елита и неелита. Штавише, Турчин отворено одбацује тезу о супериорности егалитаристичког демократског уређења наспрам хијерархијског друштва, нарочито често митологизованог негативитета „оријенталне деспотије“ (с правом указујући на то да је „асполутна моћ једног појединца над целим друштвом социолошка бесмислица“ јер „ниједна особа не може да влада супротно жељама свих својих поданика“, већ да су и најгори тирани „кадри да владају само зато што имају подршку одређене групе људи која мора унутар себе да буде складна“ [Турчин, 2006, 24–25]). Он сматра да се сви облици политичке владавине, од номиналне владавине појединаца до номиналне владавине свих, морају посматрати у смислу асабијског удруживања и првенствено тако вредновати. Унутар једног система, хијерархијски структурисаног, важнија је комуникација на основу заједничких вредности и осећања него

формална једнакост, јер она омогућава отвореност и комуникацију. Њено одсуство, упркос постајању формалне комуникације и хоризонталном одношењу, без заједничких вредности и осећања заједничке припадности, не представља, по Турчину, готово ништа.

У стручној и широј јавности рецепција обе описане савремене теорије изазвала је и бројне критике и упућивање на њихове недостатке. Дајмонду је углавном приговарано да је превише пажње усмерио на мала, маргинална и преисторијска друштва са чијим се еколошким проблемима не могу повући довољно јасне паралеле у односу на модерна и савремена друштва. Сличне примедбе, па и оштрије, могу се упутити Турчину: с једне стране, он веома прецизно упоређује правилности цикличних асабијских процеса унутар аграрних, преиндустријских друштва не усуђујући се да сличним параметрима покуша објаснити садашње (пост)модерно друштво, а камоли да се одважи да пружи прогнозе које се, читајући његово дело, саме намећу. Упркос бројним „метаетничким границама“ (Хантингтон би их назвао цивилизацијским границама) у савременом свету, свакако у другачијем контексту од оног које је владало у предмодерно доба, ствара се читав низ асабијских и контраасабијских струјања која убрзано покрећу друштвене процесе на глобалној равни. Турчин, међутим, само примећује да се на блискоисточном простору може одиграти нова „анти-западна асабија“ која ће се кретати у правцу стварања новог исламског калифата, и ништа више од тога. Дезинтегративне, „секуларне“ асабијске фазе Турчин лаконски илуструје само примерима фаза опадања енглеског и француског феудалног система у 14. веку након вишевековног узлета, избегавајући да објасни њихову потоњу ренесансну динамику и прелаз у модерно друштвено устројство, а камоли да посматра феномен асабије у модерном контексту.

Следећа група приговора Цареду Дајмонду углавном се односила на непотпуну и нетачну фактографију. Неке од његових теза, попут оне да је друштво на Ускршњим отоцима доживело колапс услед еколошке катастрофе изазване неконтролисаном сечом шума, оповргава читав низ археолога и етнографа који сматрају да је много већи утицај од еколошког имао утицај модерних западњака који су пренели болести урођеницима са слабијим имунолошким системом (а потом и део популације одвели у робље) што је, све скупа, имало много разорнији утицај по тамошње племенске заједнице од дефорестације, са чијим су се последицама, уз све тешкоће, они ипак некако носили. Још већу штету по природну средину, тврде ови критичари, имале су животињске и биљне врсте које су бели колонисти донели на Ускршња острва. Такође, читав низ примедби упућених Дајмонду говори у прилог томе да је он крајње конфузан и неупућен у историјске чињенице које потискује у корист мање битних, а често и сасвим ире-

левантних еколошких тема. Ови критичари сматрају да фактор животне средине нема готово никакав значај за цивилизацијски тријумф модерног Запада нити за колапсе незападних култура које су пред њима поклекле, поготово не за битне одлике модерне западњачке цивилизације као што су капитализам, индивидуализам, рационализам или залагање за дијалог. Све су то моменти које Дајмондова „еколошки свесна теорија“ потпуно пренебрегава. Ту су и побројане фактографске, махом статистичке грешке на које се Дајмонд позива, као што су, по критичарима, значајно преувеличане бројке везане за изгладнели део светске популације. Питеру Турчину критика није могла да упуту критике непознавања историјске фактографије, њихову нетачну интерпретацију или било какву спорност изнетих података. Турчинова теорија асабијских циклуса заснована је на опште познатим, парадигматичним историјским примерима и несумњиво добро утврђеним и проученим догађајима, те бројчаним цифрама везаним не за маргинална и малобројна, већ за најважнија и најраспрострањенија људска друштва – империје, укључујући ту и западно друштво у својој средњовековној и раној модерној фази. Међутим, најважнија страна његове теорије – сама асабијска сила и њена јачина, у научно-егзактном смислу је неизмерива и „неухватљива“, изузев на основу других, изведених социолошких, историјских и културолошких проверљивијих показатеља. За његове емпиријски окренуте критичаре, то баца сенку на основаност целокупне теорије, коју сматрају за одвећ слободну интерпретацију, читавање нечег спорног у изведене научно неспорне, потврђене процесе и поједине чињенице које их поткрепљују.

С друге стране, извесни део критике обема теоријама приговара управо супротно: они у оба случаја, и Турчиновом и Дајмондовом, примећују проблеме у методолошком приступу који су опет везани за саме њихове теоријске поставке. Ипак природњачке, с тежњом ка егзактности узрочно-последичних веза у социоисторијском континууму (без обзира на то да ли гледају само рационалну страну проблема или ирационалне, колективно емотивне стране асабијских заједница), обе теорије последично пате од не малих једностраности и поједностављења. Као што се снага друштава не огледа само у увиђању проблема и проналажењу адекватних стратегија да се она реше и тако спречи колапс, тако се ни колективна, друштвена кохезија не може само сводити на отпор завојевачима-припадницима друге културе, нити пак на жудњу за добити (било пљачком, било трговином) без увида у вредносно-културне и психолошко-духовне темеље ових заједница, тим пре што су одбрамбени и освајачки пориви краткотрајни и недовољно јаки и дубоки за трајно социополитичко заједништво које намерава да опстаје вековима. Поготово је недовољно тачно све ове факторе удруживања збирно подводити под један тако уопштен појам као што

је асабија, а не разврстати их по квалитету и личној и друштвеној важности. У том би се погледу Турчинова интерпретација и примена теорије Ибн Халдуна могла надовезати на веома актуелну друштвену теорију о „социјалном капиталу“ која се већ више деценија, од Бурдијеа [Bourdieu 1986] преко Патнама [Патнам 2008] до Фукујаме [Фукујама 1997], развија у савременим друштвеним наукама.

Све у свему, обе теорије, и Дајмоднова и Царедова, пате од приметних мањкавости. Управо због тога што се свака бави различитим проблемским пољем оне су, и поред наведених главних разлика, комплементарне: оне отварају простор да се међусобно надопуњују тако да, у збиру, својим донетима знатно надилазе ограничења теорије комплексних система које се крећу само у димензијама економских показатеља, односно cost-benefit анализе социополитичке адаптивбилности једног функционалног система. Па ипак, упркос својим приметним крајњим достигнућима сваке на свом приоритетном пољу интересовања, у својој основи, у темељном полазишту, ни једна од теорија, ни Турчинова а поготово не Дајмондова, није отишла значајно даље у разради базичних постулата Тојнбијевих главних теза у *Проучавањима историје* које су снагом своје убедљивости и количином изнете културно-историјске аргументације и даље без премца.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Гајић, Александар (2011). *Духовне основе светске кризе*, Конрас, Београд.
 Ибн Халдун (1982). *Мукадима*, Веселин Маслеша, Сарајево.
 Марцелин, Амијан (1998). *Историја*, Просвета, Београд.
 Патнам, Роберт (2008). *Културни сам*, Медитеран, Нови Сад.
 Полибије (1988). *Историје 1–2*, Матица Српска, Нови Сад.
 Тојнби, Арнолд (2002). *Проучавање историје*, Службени лист СРЈ и ЦИД, Београд и Подгорица.
 Турчин, Питер (2006). *Рај и мир и рај: животињи циклуси империјалистичких нација*, Порта Либрис, Београд.
 Фукујама, Френсис (1997). *Сугар култура*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
 Царед, Дајмонд (2004). *Микроби, ђушке и челик*, Досије, Београд.
 Шпенглер, Освалд (1990). *Проиасија Зајага 1–4*, Кристали, Београд.
 Augustin, Aurelije (1996). *O državi Božjoj – De civitate Dei*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
 Bourdieu, Pierre (1986). *Forms of Capital*, In: J. G. Richardson's *Handbook for Theory and Research for the Sociology of Education*, pp. 241–258, Greenwood, New York.
 Carr, Edward Hallet (1961). *What is History?*, McMillan, London.
 Daimond, Jarred (2008). *Slom: kako se društva odlučuju za propast ili uspjeh*, Algoritam, Zagreb.
 Dawson, Christopher (1956). *The Dynamics of World History*, Sheed and Ward, New York.
 Hegel, Georg Fridrih Vilhem (2006). *Filozofija povijesti*, Romanov, Beograd.

Herder, Johan Gottlieb von (1968). *Reflections on the Philosophy of the History of Mankind*, University of Chicago Press, Chicago and London.

Machiavelli Niccolo (1985). *Izabrano djelo*, prvi svezak, Globus, Zagreb.

Mazzarino, Santo (1966). *End of Ancient World*, Faber and Faber, London.

Tainter, Joseph (2007). *Kolaps kompleksnih društava*, Naklada Jasenski i Turk, Zagreb.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

Malthus, Thomas R. *An essay on the principle of population*, 1798,

Доступно на: http://oll.libertyfund.org/?option=com_staticxt&staticfile=show.php%3Ftitle=311

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

JARED DIAMOND AND PETER TURCHIN: TWO CONTEMPORARY THEORIES OF SOCIAL COLLAPSE

by

ALEKSANDAR SAŠA GAJIĆ
Institute of European Studies
11 Nikola Pašić Square, Belgrade, Serbia
E-mail: romero@eunet.rs

SUMMARY: Theories of social collapse are not only the views that characterize “societies deep in crisis”, but rather an expression of lack of belief in prosperity and central importance of the civilization in which we live. These theories follow processes of degradation of human societies, the decline of civilization’s powers and the loss of its cultural values resulting in their complete disappearance. This paper defines the subject of study and provides an overview of the history of these theories and their contemporary types by taking the main causes of collapse criteria as the basis for theory building. After the review of contemporary multi-factor analysis of collapse, mainly within the science of complex systems, full attention is focused on two atypical, yet very productive, contemporary theories of social collapse that are elaborated in detail: Jared Diamond’s theory, which studies social collapses by observing relations of other variables that can lead to collapse with environmental problems as central; and Peter Turchin’s theory which, revitalizing with modern scientific achievements Ibn Khaldun’s classical theory of “asabia” (group feeling, spirit of community), sees social collapses as a consequence of the decline of cohesion provided by asabia. The final part of the work gives a critical review of these two theories and their relation with classical theories of social collapse (primarily those of Arnold Toynbee) and points to their mutual productive complementarity.

KEYWORDS: social collapse, cyclic theories of civilization, Arnold Toynbee, Jared Diamond, environmental disasters, Peter Turchin, asabia

УНАПРЕЂЕЊЕ ПОСЛОВНОГ ОКРУЖЕЊА ГРАДОВА И ОПШТИНА У СРБИЈИ

ЈЕЛЕНА СТАНКОВИЋ

Е-адреса: jelena.stankovic@eknfak.ni.ac.rs

ВЕСНА ЈАНКОВИЋ МИЛИЋ

Е-адреса: vesna.jankovic@eknfak.ni.ac.rs

МАРИЈА РАДОСАВЉЕВИЋ

Е-адреса: marija.andjelkovic@eknfak.ni.ac.rs

Универзитет у Нишу, Економски факултет
Трг краља Александра Ујединитеља 11, Ниш, Србија

САЖЕТАК: Један од начина да се одреде предности одређене општине и укаже на њену спремност на сарадњу с потенцијалним инвеститори-ма јесте да се промовишу стандарди ефикасне и транспарентне локалне администрације. Овај задатак може се реализовати путем сертификације градова и општина с повољним пословним окружењем. Сертификација је процес оцене квалитета услуга и информација које општине пружају инве-ститорима и привредницима. Реч је о процесу који има за циљ унапређење привредног амбијента Србије кроз институционалне реформе уз активно учешће и сарадњу привреде, општина и грађана. Једно од кључних питања јесте одређивање значаја критеријума који се сматрају релевантним за вредновање привлачности општина с аспекта потенцијалних инвестито-ра. Анализа значаја критеријума релевантних за сертификацију градова и општина с повољним пословним окружењем, приказана у овом раду, има за циљ идентификовање оних који су имали кључну улогу у ефикас-ности општина и градова у привлачењу директних инвестиција. У раду су представљена три алтернативна начина одређивања значаја критеријума. Водећи се резултатима ове анализе, лидерима градова и општина сугеришу се могући начини унапређења њихове позиције на листи оних с повољним пословним окружењем.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: пословно окружење, сертификација, критеријуми, инвестиције, унапређење

Пословни амбијент у коме се одвија привредна делатност представља један од чинилаца привлачења инвестиција на нивоу државе и на нивоу градова и општина. Као што државе међусобно конкуришу за средства

инвеститора и настоје да их привуку ради покретања или убрзавања привредне активности, тако и општине у оквиру државе представљају конкуренте и настоје да истакну своје компаративне предности. Захваљујући одређеним специфичностима у односу на друге, уз претходно обезбеђење повољне климе за инвеститоре, општине постају „пријатељски наклоњене инвестицијама“. Да би добиле овакав епитет, локалне самоуправе се морају упознати са стандардима за унапређење локалног привредног развоја. Аналогно мапи за достизање пословне изврсности и критеријума за процену пословања предузећа ради додељивања награде за пословну изврсност, сертификација градова врши се на основу одређених критеријума. Сертификација представља својеврсно признавање квалитета функционисања општина у циљу привлачења страних инвестиција. Да би успеле да добију сертификат, локалне самоуправе морају знати какве информације и услове потенцијални инвеститори траже, односно морају посматрати своје општине из угла потенцијалних инвеститора. Овакав приступ омогућава отварање нових радних места, уједначен раст и просперитет општина, што, у коначном, води равномерном развоју земље.

Сертификација општина у Србији спроводи се активно последњих пет година. Сваки град, односно општина укључена у процес сертификације добија конкретне препоруке за унапређење функционисања и креирање повољног пословног окружења које подразумева ефикасну администрацију, транспарентну локалну управу, адекватну инфраструктуру и партнерски однос према привреди. Директни, непосредни ефекти процеса сертификације огледају се у расту инвестиција, а индиректни у смањењу стопе незапослености и расту животног стандарда становништва. Намера аутора је да, на основу података локалних самоуправа до којих се дошло у процесу сертификације, идентификују критеријуме релевантне за сертификацију, али и њихов значај. Један од начина за утврђивање значаја критеријума почива на примени искуственог метода. Међутим, значај критеријума могуће је одредити применом квантитативних метода јер се математичким и статистичким методама повећава поузданост закључака. Овакав, научни приступ подразумева увођење неких нових референтних параметара, као што је износ инвестиција на територији посматраног града, односно општине.

ПРОЦЕС И КРИТЕРИЈУМ СЕРТИФИКАЦИЈЕ

Неравномеран привредни развој није реткост, јер није реално очекивати да развој општина буде потпуно уједначен, али је важно предузимати мере за смањење јаза између високо развијених и неразвијених општина. Један од начина подразумева покретање иницијативе за креирање пријатељског пословног окружења у општинама. Ово је могуће остварити

идентификовањем, а затим и представљањем њихових компаративних предности.

Програм сертификације градова уведен је 2007. године од стране Националне алијансе за локални економски развој (National Alliance for Local Economic Development – NALED). НАЛЕД је независно удружење компанија, локалних самоуправа и невладиних организација које раде заједно на стварању повољног пословног окружења у Србији. Од оснивања (2006) до данас НАЛЕД-у је приступило преко 140 чланова и 20 институционалних партнера. Тренутно, Програм сертификације обухвата 48 градова и општина у Србији. Непосредну подршку НАЛЕД добија од Америчке агенције за међународни развој (United States Agency for International Development – USAID). Програм сертификације подржавају све релевантне државне институције, међу којима и Министарство економије и регионалног развоја, Министарство за људска и мањинска права, државну управу и локалну самоуправу, Извршно веће Војводине и Национална агенција за регионални развој.

Процес сертификације спроводи НАЛЕД у неколико фаза. Прва фаза подразумева презентацију програма сертификације општинском руководству и потписивање споразума између општине и НАЛЕД-а. Овим чином општина почиње процес сертификације. Након потписивања споразума следе обука и формирање општинског тима за сертификацију, чији је задатак припрема документације на основу које ће се извршити вредновање општине по унапред одређеним критеријумима. Припремљена документација подлеже провери и анализи на основу које се саставља извештај о препорукама за унапређење у домену критеријума у којем/којима стање није задовољавајуће. Када се дате препоруке уваже, следи посета верификационе комисије, која доноси коначну оцену о додели сертификата. Уколико је оцена комисије позитивна и сертификат додељен, општина се промовише као општина с пријатељским пословним окружењем. Трајање процеса сертификације зависи од спремности општине да преузме мере потребне ради испуњења дефинисаних критеријума.

Сваки од критеријума има одређени број поткритеријума. Ови се према важности деле на: елиминационе, врло утицајне и важне. При томе, елиминациони имају највећи значај јер њихово испуњење представља први услов даљег оцењивања пословног амбијента општине од стране верификационе комисије, а при евалуацији носе 2 поена, док врло утицајни због мањег значаја носе 1 поен, а важни 0,5 поена. Заступљеност ових критеријума представља основу одређивања пондера сваког од 12 критеријума. Осим нивоа важности поткритеријума, у самом процесу евалуације пословног амбијента општине оцењује се ниво испуњености сваког од поткритеријума. У зависности од процене нивоа испуњености,

поткритеријуми се категоризују као: у потпуности испуњени (доносе 2 поена), делимично испуњени (доносе 1 поен) и нису испуњени (не доносе бодове). Након оцене испуњености поткритеријума следи оцена испуњености самог критеријума. Овај други ниво евалуације представља просечну оцenu свих поткритеријума, којима је дефинисан критеријум. Према НАЛЕД-у [www.naled-serbia.org] критеријуми за евалуацију пословног амбијента општина у Србији су следећи:

$K_1 \rightarrow$ Општина је у сарадњи с целокупном заједницом развила свеобухватни стратешки план локалног развоја,

$K_2 \rightarrow$ Општина је установила посебно одељење или одредила особу која ће бити задужена за промоцију локалног економског развоја,

$K_3 \rightarrow$ Општина је установила стални Саветодавни одбор за економска питања који даје савете општинским званичницима везане за питања пословне заједнице,

$K_4 \rightarrow$ Општина пружа кључне локалне јавне услуге на доступној локацији и поседује систем за обраду захтева привредника за грађевинску дозволу на једном месту,

$K_5 \rightarrow$ Општина има могућност да брзо пружи тачне информације привредницима и одржава базу података доступну предузећима у зачетку (start-ups), онима који желе да наставе пословање и да га прошире,

$K_6 \rightarrow$ Општина је развила промотивни материјал (за привлачење инвестиција),

$K_7 \rightarrow$ Општина документује своју кредитну способност и рачуна свој кредитни капацитет,

$K_8 \rightarrow$ Општина активно учествује у утврђивању потреба привредника за радном снагом и има образовни капацитет довољан да омогући грађанима да се прилагоде захтевима привредника,

$K_9 \rightarrow$ Општина развија партнерство јавног и приватног сектора,

$K_{10} \rightarrow$ Инфраструктура општине је адекватна, а комуналне услуге поуздане,

$K_{11} \rightarrow$ Општина је јасно дефинисала своју пореску политику и политику наплате такси којима ће стимулисати економски развој,

$K_{12} \rightarrow$ Општина је развила стандарде заштите животне средине и укључила их у општинске развојне планове у складу са стандардима Републике Србије и директивама ЕУ.

Да би општина добила епитет „пријатељски наклоњена инвестицијама“, потребно је да испуни 75% наведених критеријума. Међутим, значајан недостатак оваквог поимања јесте што ових 75% представља просечну величину процената испуњености приказаних 12 критеријума, што значи да један или два критеријума чак могу бити неиспуњена, а да просечна

оцена свих критеријума буде изнад 75%. У том смислу, сматра се бољим приступ према коме треба обезбедити најмање 75% испуњености сваког критеријума појединачно, што значи да ће и просечна испуњеност свих критеријума бити изнад 75%. Након евалуације нивоа испуњености свих наведених критеријума, општинама се доставља детаљан извештај с препорукама, у којем се јасно дефинише како је оцењен статус показатеља повољне пословне климе. Сертификоване општине добијају право на коришћење заштићеног знака сертификације и стандардни промотивни пакет који укључује инфо-лист о локалним инвестиционим потенцијалима, оглас, постер и рекламну таблу, што ове општине издваја од других и чини их препознатљивим.

Према последњим извештајима НАЛЕД-а, у поступку за доделу сертификата је 31 општина у Србији, док је укупно 17 општина већ заслужило сертификат о повољном пословном окружењу [www.naled-serbia.org]. Званични сертификат издају НАЛЕД и Министарство економије и регионалног развоја, као својеврсну гаранцију инвеститорима да конкретна општина представља подручје с позитивним условима за инвеститоре.

ОДРЕЂИВАЊЕ ЗНАЧАЈА КРИТЕРИЈУМА ЗА ОЦЕНУ ПОСЛОВНОГ АМБИЈЕНТА ГРАДОВА: ПОСТОЈЕЋА МЕТОДОЛОГИЈА

Значај критеријума представља детерминанту коначне оцене општине у процесу евалуације пословног амбијента који она обезбеђује потенцијалним инвеститорима. Из тог разлога веома је важно адекватно одредити значај претходно наведених, релевантних критеријума. Значај критеријума дефинише се као просечна оцена поткритеријума и као такав може се назвати релативним значајем w_j посматраног критеријума K_j .

Подаци о оцени значаја свих релевантних критеријума у моделу сертификације, према методологији коју примењују саме општине и НАЛЕД, дати су у Табели 1. Како модели вишекритеријумске анализе засновани на тежинским коефицијентима подразумевају да је $\sum_{j=1}^n w_j^* = 1$, при чему је w_j^* тежински коефицијент који изражава релативни значај критеријума K_j , $j=1,2,\dots,n$, то ће се резултати методологије локалних самоуправа прилагодити применом адекватног типа нормализације [Јанковић-Милић, Станковић 2010]¹. Управо ова евалуација значаја критеријума у моделу биће предмет реевалуације применом адекватних математичких и статистичких метода.

---

¹ Трансформација коефицијената врши се према релацији $w_j^* = \frac{w_j}{\sum_{j=1}^n w_j}$, где су w_j^* вредности тежинских коефицијената према захтевима метода вишекритеријумске анализе.

Табела 1. Значај критеријума према методологији локалних самоуправа

	K ₁	K ₂	K ₃	K ₄	K ₅	K ₆	K ₇	K ₈	K ₉	K ₁₀	K ₁₁	K ₁₂
Релативни значај критеријума (w_i)	1,25	0,90	0,67	1,19	0,66	0,71	1,00	0,75	1,08	1,21	1,50	0,83
Тежински коефицијент (w_i^*)	0,11	0,08	0,06	0,10	0,06	0,06	0,09	0,06	0,09	0,10	0,13	0,07

За потребе истраживања спроведеног у овом раду у узорак је укључено пет општина које су добиле сертификате о повољном пословном окружењу. Градови обухваћени узорком су: Чачак, Параћин, Пирот, Сремска Митровица и Ваљево. Ради заштите интереса градова који су прихватили да учествују у овом истраживању, у даљем тексту подаци ће бити презентовани без наглашавања о ком граду је реч.

Табела 2. Ниво испуњености критеријума у складу с Програмом сертификације

Тип критеријума	K ₁	K ₂	K ₃	K ₄	K ₅	K ₆	K ₇	K ₈	K ₉	K ₁₀	K ₁₁	K ₁₂
	max	max	max	max	max	max	max	max	max	max	max	max
Град 1	80,00	105,90	100,00	73,20	87,50	100,00	100,00	73,30	63,60	82,90	100,00	125,00
Град 2	62,50	94,70	80,00	94,10	85,70	118,20	90,00	75,00	66,70	94,00	92,90	110,00
Град 3	90,00	82,40	87,50	100,00	95,00	100,00	100,00	70,00	68,20	75,60	100,00	75,00
Град 4	100,00	61,80	100,00	78,00	60,00	66,70	100,00	60,00	59,10	97,60	83,30	125,00
Град 5	100,00	105,90	75,00	93,90	90,00	94,40	100,00	86,70	90,90	79,30	100,00	125,00
Просечно у %	86,50	90,14	88,50	87,84	83,64	95,86	98,00	73,00	69,70	85,88	95,24	112,00

Из приказаних података (Табела 3) може се уочити да су наведени градови постигли захтевани ниво задовољења критеријума. Наиме, просечни ниво задовољења свих критеријума код датих градова значајно премашује 75%.

Табела 3. Ниво задовољења релевантних критеријума у посматраним општинама

Град/Општина	Просечни ниво задовољења свих критеријума	Износ инвестиција [www.webrzs.stat.gov.rs]
Град 1	90,95%	4.163.364,00
Град 2	88,65%	1.770.640,00
Град 3	86,98%	1.504.476,00
Град 4	82,63%	1.212.435,00
Град 5	95,09%	5.160.093,00

Оваква ситуација на први поглед чини се апсолутно задовољавајућом. Међутим, трећа колона Табеле 3 наводи истраживаче да детаљније испитају ниво испуњености посматраних критеријума јер је евидентна значајна разлика у суми инвестиција у посматраним градовима.

РЕГРЕСИОНА АНАЛИЗА КАО ОСНОВ ЗА ОДРЕЂИВАЊЕ ЗНАЧАЈА КРИТЕРИЈУМА

У циљу испитивања зависности између испуњености претходно наведених критеријума и износа инвестиција у узорку од пет општина примењена је линеарна регресиона анализа. Овај метод статистичке анализе најпре захтева идентификацију променљивих у смислу њихове поделе на зависне и независне. У оцени регресионог модела зависна променљива јесте износ инвестиција, док се ниво испуњености критеријума посматра као независна променљива. Како је претходно дефинисано 12 критеријума, то значи да је могуће оценити исто толико регресионих модела у којима вредности регресионих коефицијената које стоје уз независну променљиву (ниво испуњености критеријума) указују на јачину и смер утицаја дате променљиве на износ инвестиција у посматраним градовима. Резултати примењене регресионе анализе дати су у Табели 4.

Табела 4. Регресиони коефицијенти за сваки од критеријума

Критеријуми (независне променљиве)	Нестандардизовани регресиони коефицијенти		Стандардизовани коефицијенти	t-статистика	p-вредност
	B	Стандардна грешка	β		
Константа	872453,226	5604207,810		0,156	0,886
K_1	2184680,201	6394377,634	0,194	0,342	0,755
Константа	-4354836,581	2874430,711		-1,515	0,227
K_2	7895538,253	3136010,530	0,824	2,518	0,086
Константа	6913954,957	7660640,101		0,903	0,433
K_3	-4691246,731	8599186,924	-0,300	-0,546	0,623
Константа	4770990,144	7774768,018		0,614	0,583
K_4	-2286872,204	8790323,992	-0,149	-0,260	0,812
Константа	-1821563,258	5766162,399		-0,316	0,773
K_5	5480350,142	6821521,548	0,421	0,803	0,481
Константа	1369559,373	5310950,605		0,258	0,813
K_6	1452787,635	5458611,380	0,152	0,266	0,807
Константа	-9384428,000	21424142,518		-0,438	0,691
K_7	12394520,000	21843182,418	0,311	0,567	0,610

Константа	-8136762,816	4648825,195		-1,750	0,178
K_8	14930088,242	6324518,988	0,806	2,361	0,099
Константа	-4499158,037	4058955,796		-1,108	0,349
K_9	10418019,565	5751663,352	0,723	1,811	0,168
Константа	10666324,051	8132240,023		1,312	0,281
K_{10}	-9203682,407	9423275,754	-0,491	-0,977	0,401
Константа	-11752798,009	10381044,473		-1,132	0,340
K_{11}	15240444,781	10874013,681	0,629	1,402	0,256
Константа	-1870291,404	4656104,303		-0,402	0,715
K_{12}	4136154,468	4096297,059	0,504	1,010	0,387

Анализирањем резултата из Табеле 4 може се уочити да код већине критеријума ниво њихове испуњености има позитиван утицај на износ инвестиција. Резултат који захтева посебну анализу односи се на критеријуме K_3 , K_4 и K_{10} . Наиме, према резултатима примењене регресионе анализе ниво испуњености ових критеријума је у индиректној вези с износом инвестиција.

Апсолутне вредности стандардизованих регресионих коефицијената у даљој анализи третирају се као показатељи релативног значаја сваког критеријума. Њиховом нормализацијом, као у случају методологије локалних самоуправа, долази се до тежинских коефицијената који се додељују сваком критеријуму. Добијени тежински коефицијенти приказани су у Табели 5.

Табела 5. Значај критеријума на основу резултата регресионе анализе

	K_1	K_2	K_3	K_4	K_5	K_6	K_7	K_8	K_9	K_{10}	K_{11}	K_{12}
Релативни значај критеријума (w_i)	0,19	0,82	0,30	0,15	0,42	0,15	0,31	0,81	0,72	0,49	0,63	0,50
Тежински коефицијент (w_i^*)	0,04	0,15	0,05	0,03	0,08	0,03	0,06	0,15	0,13	0,09	0,11	0,09

Поређењем резултата приказаних у Табели 5 и значаја критеријума по методологији НАЛЕД-а (Табела 1) може се уочити разлика у релативном значају појединих критеријума. По методологији НАЛЕД-а највећи значај дат је критеријумима K_{11} , K_1 , K_4 и K_{10} , респективно. Нормализоване стандардизоване вредности регресионих коефицијената које прате ниво испуњености критеријума указују на чињеницу да највећи релативни значај имају критеријуми K_2 , K_8 , K_9 и K_{11} .

Разлика у нивоу значаја која се уочава поређењем Табеле 1 и Табеле 5 последица је чињенице да у првој табели, приликом оценова значаја, није укључен и ниво достизања одређеног критеријума, већ је оцена вршена на основи ранијих искустава о значају поткритеријума. Дакле,

укључивањем додатних информација добија се решење које на вишем нивоу веродостојности представља стање у датом тренутку.

ПРИМЕНА МЕТОДЕ ОБАВИЈАЊА ПОДАТАКА РАДИ ОДРЕЂИВАЊА ЗНАЧАЈА КРИТЕРИЈУМА

Полазећи од закључака статистичке анализе, намеће се потреба утврђивања тежинских коефицијената критеријума с аспекта њихове ефикасности у привлачењу инвестиција. Као референтни параметар ефикасности критеријума одређен је износ инвестиција који су посматрани градови привукли у току 2010. године (година након добијања сертификата о повољном пословном окружењу). Оцена ефикасности извршена је применом методе анализе обавијања података (Data Envelopment Analysis – DEA). ДЕА пружа информацију о могућности повећања ефикасности јединица одлучивања, односно, када је реч о неефикасним јединицама одлучивања, указује на узроке неефикасности сугеришући начин повећања њихове ефикасности [Булајић и др. 2011]. У анализи ефикасности градова који су добили сертификате о повољном пословном окружењу, наведени градови имају статус јединица одлучивања. Критеријуми по којима су оцењивани представљају улазне параметре у ДЕА моделу [Станковић, Анђелковић Пешић 2010], а резултат ефикасности ових параметара представља износ инвестиција на територији посматраног града.

У вишекритеријумском моделу сертификације градова критеријуми су заправо квалитативне оцене нивоа испуњености одређеног критеријума и то приходног типа, јер је виши ниво испуњености захтева датог критеријума директно сагласан преференцији доносиоца одлуке о додели сертификата о повољном пословном окружењу. Стога је неопходно извршити трансформацију критеријума применом Ликерт скале с пет нивоа преференције, која би у овом случају била обратно сагласна преференцијама доносиоца одлуке, што значи да највиши преферирани ниво заправо добија минималну оцену на скали (Табела 6).

Табела 6. Скала квалитативне оцене испуњености критеријума
[Cooper et al. 2011:154]

Ниво испуњености критеријума	Опис значаја	Квалитативна оцена
> 95%	Екстремни ниво преференције	1
85–94%	Веома висок ниво преференције	2
75–84%	Значајна преференција	3
65–74%	Низак ниво преференције	4
< 64%	Занемарљив ниво преференције	5

На основу података из Табеле 2 и скале оцена презентоване у Табели 6, формира се табела критеријума који представљају улазне параметре у ДЕА моделу. Због упоредивости података, износ инвестиција, као излазни параметар модела, такође је прилагођен на адекватној скали Ликертовог типа [Cooper et al. 2006]. У складу с природом резултата поменута скала је приходног типа, односно виши ниво преференције кореспондира вишем подеоку скале (Табела 7).

Табела 7. Износ инвестиција у посматраним градовима

Град/Општина	% учешћа у укупном износу инвестиција у узорку	Квалитативна оцена
Град 1	30,15%	4
Град 2	12,82%	2
Град 3	10,89%	2
Град 4	8,78%	1
Град 5	37,36%	5
Укупно	100,00%	

Применом ДЕА методе могуће је добити податке о ефикасности свих посматраних градова, али и оцену ефикасности појединачних критеријума у контексту њиховог доприноса оствареном износу инвестиција. На основу података о парцијалној ефикасности појединих критеријума могуће је утврдити њихов релативни значај у смислу доприноса у оствареном износу инвестиција [Despotis, Simirlis 2002]. У том смислу, резултати ДЕА методе су у већој мери конкретизовани и омогућавају праћење града који је добио сертификат о повољном пословном окружењу у смислу ефикасног привлачења нових инвестиција (Табела 8). За решавање ДЕА модела коришћен је софтверски пакет ДЕА Фронттиер (DEA Frontier) [www.deafrontier.net]. Може се приметити да, без обзира на чињеницу да сви градови у узорку поседују сертификат о повољном пословном окружењу, нису сви једнако ефикасни у смислу износа инвестиција на њиховој територији (ефикасни су они који су болдирани у Табели 8).

Табела 8. Оцена ефикасности општина у односу на износ инвестиција према ДЕА методи

Ред. бр.	Градови	Оцена ефикасности
1	Град 1	1,00000
2	Град 2	0,66667
3	Град 3	0,80000
4	Град 4	0,60000
5	Град 5	1,00000

Други битан резултат примене ДЕА методе је израчунавање значаја сваког критеријума у односу на овај исти излазни параметер [Adler et al. 2002]. Приликом израчунавања тежинских коефицијената као еквивалентни параметер коришћена је просечна вредност ефикасности [Premachandra 2001] посматраног критеријума у свим градовима у узорку (Табела 9).

Табела 9. Значај критеријума у складу према ДЕА методи

	K ₁	K ₂	K ₃	K ₄	K ₅	K ₆	K ₇	K ₈	K ₉	K ₁₀	K ₁₁	K ₁₂
Просечна ефикасност према ДЕА методи	1,10	0,61	1,34	1,71	1,22	0,97	0,61	1,71	1,95	1,83	0,61	0,61
Тежински коефицијент (w_i^*)	0,08	0,04	0,09	0,12	0,09	0,07	0,04	0,12	0,14	0,13	0,04	0,04

На основу тих вредности, адекватном нормализацијом коефицијената [Cook, Green, 2000] одређен је релативни значај критеријума с аспекта доприноса остваривању већег износа инвестиција на територији посматраног града, односно општине. Критеријуми K₉, K₁₀, K₄ и K₈, према резултатима Табеле 8, имају највећи релативни значај, у смислу доприноса привлачењу већег износа инвестиција.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА – КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА МЕТОДА

Поступак сертификација градова и општина у Србији је важна активност која се спроводи заједничким ангажовањем сва три сектора друштва – приватног, јавног и цивилног, а чије активности и циљеве подржавају институције Владе Републике Србије и међународне развојне организације. Резултати тог процеса су већ значајни, без обзира на релативно кратак период његове примене у Србији [www.mepp.gov.rs].

Применом методологије која се тренутно користи у поступку сертификације градова на основу претходних искустава установљено је да највећи значај за достизање преферираног нивоа свих релевантних критеријума и добијање сертификата имају следећи критеријуми: K₁₁ – Транспарентна политика локалних такси, пореза и подстицаја, чији тежински коефицијент у вишекритеријумском моделу износи 0,13, K₁ – Стратешки приступ локалном економском развоју с тежинским коефицијентом 0,11, док су критеријуми K₁₀ – Адекватна инфраструктура и поуздане комуналне услуге и K₄ – Ефикасан систем за издавање грађевинских дозвола, на трећем месту с релативном тежином од 0,10.

Примена регресионе анализе избацила је у први план испуњеност критеријума који се разликују од методологије локалних самоуправа. Резултати ове анализе упућују на закључак да највећи утицај на стварање

повољне пословне климе у посматраним општинама имају критеријуми K_2 – Промоција локалног економског развоја (тежински коефицијент 0,15), K_8 – Активно учешће општине у утврђивању потреба привредника за радном снагом (0,15), K_9 – Развијање јавно-приватног партнерства с циљем промоције локалног економског развоја (0,13) и K_{11} – Транспарентна политика локалних такси (0,11).

ДЕА метода пружа анализу значаја критеријума у моделу с аспекта њихове ефикасности у привлачењу инвестиција. Критеријуми највећег значаја у том погледу су: K_9 – Подстицање приватно-јавних партнерстава с нивоом значаја од 0,14, K_{10} – Адекватна инфраструктура и поуздане комуналне услуге чији је тежински коефицијент 0,13, K_4 – Ефикасан систем за издавање грађевинских дозвола и K_8 – Промоција запошљавања и развоја људских ресурса, с релативним тежинама од 0,12.

Резултати примене наведених метода сумарно су дати у Табели 10. Из табеле се може уочити који су критеријуми оцењени као најзначајнији из угла свих метода, при чему се намеће закључак да најбоље резултате даје примена ДЕА метода јер су најважнији критеријуми према овом методу оцењени као најважнији и применом друга два метода.

Табела 10. Распоред најважнијих критеријума према примењеним методима

Метод	Ранг критеријума			
	1	2	3	4
Искусвени	K_{11}	K_1	K_{10}	K_4
Регресиони	K_7	K_8	K_9	K_{11}
ДЕА	K_9	K_{10}	K_4	K_8

Овакви резултати су крајње логични јер јавно-приватна партнерства, ефикасне процедуре издавања дозвола, инфраструктура, али и квалитетни људски ресурси у великој мери подстичу долазак инвеститора. Анализа применом ДЕА методе је, поред одређивања тежинских коефицијената, скренула пажњу и на чињеницу да без обзира на то што поседују сертификат о повољном пословном окружењу градови нису једнако ефикасни у привлачењу инвестиција. Ово је посебно значајан закључак у смислу отклањања неефикасности јер крајњи циљ сертификације јесте повећање износа инвестиција, али и бољи пословни резултати и смањење незапослености.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Јанковић Милић, Весна, Јелена Станковић (2010). *Бајесијански иприсијуи вишекритеријумској анализи у пословном одлучивању*, СаТЦИП, Врњачка Бања.

Станковић, Јелена, Марија Анђелковић Пешић (2010). *Примена квантитативних метода и модела у пословном одлучивању*, СаТЦИП, Врњачка Бања.

Adler, Nicole, Lea, Friedman and Zilla, Sinuany-Stern (2002). Review of ranking methods in the data envelopment analysis context, *European Journal of Operational Research* No. 140: 249–265

Cook, Wade and Rodney Green (2000). Project prioritization: a resource-constrained data envelopment analysis approach, *Socio-Economic Planning Sciences*, Vol. 34: 85–99.

Cooper William, Lawrence Seiford and Kaoru Tone (2006). *Introduction To Data Envelopment Analysis And Its Uses With DEA-Solver Software and References*, Springer, New York.

Cooper, William, Lawrence Seiford, and Joe Zhu (2011). *Handbook on Data Envelopment Analysis*, Springer, New York.

Despotis, Dimitris and Yiannis Smirlis (2002). Data envelopment analysis with imprecise data, *European Journal of Operational Research*, No. 140: 24–36.

Premachandra, I. M (2001). Controlling Factor Weights in Data Envelopment Analysis by Incorporating Decision Maker's Value Judgement: An Approach Based on AHP, *Information and Management Sciences*, Vol. 12, No. 2: 67–82.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

www.naled-serbia.org/certificationmap, преузето 12. 1. 2012.

www.deafrontier.net/software.html, преузето 18. 11. 2011.

www.webrzs.stat.gov.rs, преузето 04. 12. 2011.

www.merr.gov.rs, преузето 10. 2. 2012.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

IMPROVING THE BUSINESS ENVIRONMENT IN CITIES AND MUNICIPALITIES IN SERBIA

by

JELENA STANKOVIĆ

E-mail: jelena.stankovic@eknfak.ni.ac.rs

VESNA JANKOVIĆ MILIĆ

E-mail: vesna.jankovic@eknfak.ni.ac.rs

MARIJA RADOSAVLJEVIĆ

E-mail: marija.andjelkovic@eknfak.ni.ac.rs

University of Niš, Faculty of Economics,
11 Kralj Aleksandar Ujedinitelj Square, Niš, Serbia

SUMMARY: One of the ways to determine the benefits of a particular municipality and indicate its readiness to cooperate with potential investors is to promote standards of effective and transparent local administration. This task can be realized through the certification of cities and municipalities with a favorable business environment. Certification is a process that, among other things, allows the assessment of quality of services and information that municipalities provide for investors and businessmen. It is a process

aiming at improvement of business environment in Serbia through institutional reforms with the active participation and cooperation of industry, municipalities and citizens. One of the key questions is to determine the importance of the criteria relevant for evaluating the attractiveness of municipality in terms of potential investors. Analysis of criteria importance for certification of cities and municipalities with a favorable business environment, shown in this paper, aims to identify those who have played a key role in the efficiency of municipalities and cities in attracting foreign direct investment. This paper presents three alternative ways of determining the importance of the criteria. The results of this analysis should indicate to the authorities of cities and municipalities possible ways of improving their position at the list of those with a favorable business environment.

KEYWORDS: business environment, certification, criteria, investment, promotion

СОЦИОЕКОНОМСКА ОБЕЛЕЖЈА ФИЗИЧКЕ АКТИВНОСТИ ДЕЦЕ РАНОШКОЛСКОГ УЗРАСТА*

РАДЕНКО МАТИЋ

Е-адреса: radenkomatic@yahoo.com

РАЈКО КУЉИЋ

Е-адреса: admin@fsfv.ac.rs

НЕБОЈША МАКСИМОВИЋ

Е-адреса: nebojsam@uns.ac.rs

Универзитет у Новом Саду, Факултет спорта и физичког васпитања
Ловћенска 16, Нови Сад, Република Србија

САЖЕТАК: Предмет овог истраживања биле су релације моторичких способности са социоекономским карактеристикама. За потребе овог истраживања коришћени су подаци о испитаницима од I до IV разреда основних школа у Новом Саду. Поменути групни узорак чинио је 361 испитаник (190 дечака и 171 девојчица). На основу добијених резултата, може се констатовати важност повољних околности социјално-економског окружења у којем се одвија одрастање за само узимање учешћа у физичкој активности. Као најзначајнији фактор социоекономског статуса који утиче на бављење деце физичком активношћу показала се спортска ангажованост њихових родитеља.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: моторичке способности, социоекономски статус, дечаци и девојчице, млађи школски узраст

Низ истраживања, у свету и код нас, показао је да различита социјална обележја могу утицати стимулативно или дестимулативно на развој моторичких потенцијала, односно да могу потпомоћи или блокирати искоришћавање биолошких потенцијала. Самим тим, резултати тих промена нису само биолошке и физиолошке природе, већ могу бити и последица различитих социјално-културних услова, сазнања и околности који су карактеристични за дату средину.

---

* Подаци за израду овог истраживања издвојени су из научноистраживачког пројекта „Антрополошки статус и физичка активност становништва Војводине“, који од 2005. реализује Факултет спорта и физичког васпитања у Новом Саду, и који финансира Покрајински секретаријат за науку и технолошки развој.

За стимулисање деце на физичку активност свакако велику улогу има подршка породице која прихвата све обавезе које ова активност намеће. Ово је одлика активног интереса родитеља за испуњење дететових спортских потреба. По Ђулијанотију [Ђулијаноти 2009], честа је ситуација да деца чији су се родитељи остварили кроз спортске активности и имали запажене резултате, препознали све добробити спорта (социјалне, психо-лошке, здравствене итд.), заједно уз родитеље започињу активно бављење физичким активностима, где су родитељи заправо у улози модела децјег понашања [Ђулијаноти 2009]. Неретко имамо случај да деца настављају родитељским стопама, те остварују запажене резултате као и њихови родитељи (бројни примери у разним спортовима).

За разлику од њих, неки родитељи заузимају пасиван став и нису спремни да се подреде децјим потребама. Услед недостатка родитељске подршке, деца након извесног времена у таквој пасивној породици слабе свој интерес за физичком активношћу, а неретко и крећу странпутицом уз вршњаке на улици или неком другом месту. Дете које одраста у таквој породици, услед слабљења мотивације за спортским активностима, покушава да задобије поштовање родитеља на основу других начина (на пример, кроз успех у школи, послушност код родитеља итд.), трудећи се у оним активностима које родитељи одобравају.

Поред породице и школе где дете усваја прве обрасце понашања, социјализација се одвија и унутар вршњачких група, у вртићу, школи, у спортском клубу, у друштву комшија и породичних пријатеља итд. Коковић и Куљић [Koković, 2005; Koković i Kuljić, 2009] управо истичу утицај подстицајних и ометајућих фактора социјализације на шансу да се појединац укључи и ангажује у оквиру спортских активности. Поред утицаја социјализације аутор наводи и још два утицајна фактора: социоекономски статус родитеља и идеале који се желе достићи у спорту.

СОЦИОЕКОНОМСКА ОБЕЛЕЖЈА И МОТОРИЧКЕ СПОСОБНОСТИ

Нека истраживања релација статусних димензија с моторичким способностима полазила су од занимљивих претпоставки да су деца која потичу из повољнијих социјалних, економских и културних средина у предности над онима који имају неповољне социјалне карактеристике. Приликом истраживања на трогодишњој деци која су подељена у три групе с обзиром на социоекономски статус родитеља (нижи, средњи и виши), Кетелхут, Битман и Кетелхут [Ketelhut, Bittmann and Ketelhut 2003] утврдили су да су деца нижег социјалног статуса имала слабије моторичко знање. На основу оваквих резултата, где су разлике међу децом изражене још у предшколском узрасту, у ствари се само наговештавају разлике које касније настају под утицајем многобројних социоеконом-

ских карактеристика [Ketelhut, Bittmann & Ketelhut 2003]. Сличном проблематиком бавили су се и Ширдер, Ванрусел, Такс и Ренсон [Scheerder, Vanreusel, Taks and Renson 2005] у оквиру лонгитудиналне студије која је показала да је социјално-економска позадина веома важна током целог посматраног периода у анализирању партиципирања деце у спортским активностима током слободног времена. Као главни фактори наводе се: партиципирање родитеља у спортским активностима и понуђени школски програми [Scheerder, Vanreusel, Taks & Renson 2005].

Да погодан социјални статус позитивно утиче на физичку активност девојчица млађег школског узраста у Војводини, истичу Микалачки, Хошек Момировић и Бала [Mikalački, Hošek i Bala, 2006]. Аутори указују на то да су резиденцијални статус породице, спортска ангажованост родитеља и културни ниво породице битни индикативни фактори за физичку активност девојчица. Сличне резултате добили су и Матић и Максимовић [Matić i Maksimović 2007], проучавајући који то фактори из простора социоекономских карактеристика могу послужити као предиктори у физичкој активности родитеља и њихове деце током старијег школског узраста на територији Војводине. Поред поменутих фактора, аутори су утврдили и утицај неформалног образовања. Овакве релације објашњене су на тај начин што бољи едукативни статус стечен неформалним образовањем (познавање страних језика, музичко стваралаштво, као и други видови образовања) доприноси бољем положају родитеља у социјализацијском подсистему, у оквиру генералног социјалног статуса.

На основу спроведеног анкетања у основним школама појединих градских центара Војводине, Максимовић и Матић [Maksimović i Matić, 2006] потврђују битност повољног социоекономског положаја родитеља на ангажман родитеља и деце у физичкој активности. Тако су образовање родитеља, њихова квалификација, тип места у коме су провели детињство, тип актуелног боравка породице и постигнути резултати родитеља у спорту показали већи утицај на физичку активност њихове деце од економских обележја.

СОЦИОЕКОНОМСКА ОБЕЛЕЖЈА И МОТОРИЧКЕ СПОСОБНОСТИ ДЕЦЕ МЛАЂЕГ ШКОЛСКОГ УЗРАСТА

Предмет овог истраживања биле су релације моторичких способности са социоекономским карактеристикама. За потребе овог истраживања коришћени су подаци о испитаницима од I до IV разреда основних школа у Новом Саду, који редовно похађају наставу физичког васпитања. Поменути групни узорак чинио је 361 испитаник (190 дечака и 171 девојчица).

За процену моторичког понашања девојчица и дечака коришћено је осам стандардизованих кретних задатака за које се сматра да носе реле-

вантне информације о моторичким способностима испитаника. Мерење моторичких способности код деце, односно моторичко тестирање спроведено је по стандардизацији моторичких тестова [Bala, Stojanović i Stojanović, 2007]. Коришћена је следећа батерија моторичких мерних инструмената: брзина трчања – Трчање 20 м, координација целог тела – Полигон натрашке, Слалом с три лопте, фреквенција покрета – Тапинг руком, гпкост – Претклон у седу разножно, експлозивна снага – Скок у даљ из места, општа снага – Издржај у згибу, репетитивна снага – Подизање трупа.

Што се тиче процене социоекономског статуса, информације су прикупљене на основу упитника о статусним карактеристикама оба родитеља, који је сачинила Хошекова редукцијом свог упитника SSMAVIP [Ношек 2004], а које представљају активни социјални статус родитеља, а самим тим пасивни социјални статус деце (који поседују заслугом својих родитеља или рођака).¹ С обзиром на претпоставку о хијерархијској уређености друштвених улога и да генерални социјални статус обухвата институционални, социјализацијски и санкцијски супсистем, процена сваке од ове три димензије заснива се на већем броју варијабли.

Подаци о социоекономским карактеристикама трансформисани су нормализацијом, методом по Блону. Након тога, варијабле из оба посматрана простора у оквиру антрополошког статуса анализиране су тако што су екстраховани фактори помоћу факторске анализе посебно из простора социоекономских карактеристика, а посебно из простора моторичких способности. Приликом екстракције фактора коришћен је Кателов SCREE критеријум. Имајући у виду разлике по полу у моторичким способностима, екстракција фактора из простора варијабли вршена је за сваки пол посебно. Овом анализом утврђени су склоп, структура и интеркорелација фактора и на тај начин извршено је квантификовање релација између посматраних простора и код дечака и код девојчица.

АНАЛИЗА РЕЗУЛТАТА

У табелама 1 и 2 приказане су регресионе анализе генералног фактора моторичких способности у односу на издвојене социоекономске факторе по полу.

---

¹ Што се тиче социолошког простора, већи део домаћих, а и неких истраживања страних аутора, заснива се у целини или делом на Саксидином феноменолошком моделу социјалне стратификације.

Табела 1. Регресиона анализа генералног фактора моторичких способности девојчица у односу на издвојене факторе социоекономских карактеристика

ФАКТОРИ	г	р	В	q
Професионално-образовни и економски статус родитеља	0,17	0,02*	0,07	0,39
Резиденцијални статус породице	0,14	0,05*	0,04	0,63
Спортска ангажованост родитеља	0,27	0,00**	0,24	0,00**

$$R=0,29 \quad R^2=0,08 \quad Q=0,00$$

Легенда:

г – Пирсонов коефицијент корелације, р – ниво статистичке значајности, В – регресијски коефицијент, q – ниво статистичке значајности В, R – коефицијент мултипле корелације, R^2 – коефицијент детерминације, Q – ниво статистичке значајности R.

Добијени резултат о повезаности генералног моторичког фактора сва три издвојена социоекономска фактора код девојчица (табела 1), у односу на повезаност с једним фактором код дечака (табела 2), може се протумачити тако да су моторичке способности дечака на неки начин независније у свом развоју од екстрахованих социоекономских фактора у односу на развој ових способности код девојчица.

Табела 2. Регресиона анализа генералног фактора моторичких способности дечака у односу на издвојене факторе социоекономских карактеристика

ФАКТОРИ	г	р	В	q
Професионално-образовни и економски статус родитеља	0,07	0,29	0,05	0,47
Резиденцијални статус породице	-0,00	0,94	-0,05	0,53
Спортска ангажованост родитеља	0,14	0,04*	0,13	0,07

$$R=0.15 \quad R^2=0.02 \quad Q=0.20$$

Интересантно је да су код девојчица сва три екстрахована социоекономска фактора показала статистички значајну корелативну повезаност с генералним фактором моторике, док је код дечака то била само спортска ангажованост родитеља. Регресионом анализом потврђен је значајан утицај спортске ангажованости родитеља на моторичке способности девојчица ($q=0$), док је код дечака утицај био веома близу статистичке значајности ($q=0,07$).

С обзиром на то да код дечака није утврђена корелациона повезаност с професионално-образовним статусом родитеља, може се констатовати да родитељи без обзира на професионално-образовни статус подразумевају физичку активност за мушку децу као нешто уобичајено. За разлику од њих, код девојчица генерални моторички фактор имао је статистички значајне корелације с професионално-образовним статусом родитеља. Оваква повезаност може се схватити као могућност да су породице с бољим социо-

економским статусом, у којима се остварује већи, стимулативни утицај социјалне средине, ангажованије и усмереније на физичку активност девојчица, па се остварује допринос у развоју њихових моторичких способности. Уопштено, може се рећи да постоји уједначенији утицај родитеља на физичку активност дечака него код девојчица. Такође, издвојени социоекономски фактори објашњавају 29% укупног варијабилитета генералног фактора моторичких способности код девојчица, наспрам 15% код дечака.

Ако се дискутује о добијеним резултатима о повољном утицају фактора спортске ангажованости родитеља на побољшање моторичких способности, може се констатовати да овај утицај има јаку потпору у досадашњим истраживањима [Doupona 2001; Sallis, Prochaska and Taylor, 2000; Davison, Cutting and Birch, 2003; Trost, Sallis, Pate, Freedson, Taylor and Dowda, 2003; Norton, Froelicher, Waters and Carrieri-Kohlman, 2003]. Истовремено, може се сматрати да су добијени резултати у овом раду у складу с онима у истраживачким радовима које су спровели поменути аутори [Doupona, 2001; Sallis, Prochaska and Taylor 2000; Davison, Cutting and Birch, 2003; Trost, Sallis, Pate, Freedson, Taylor and Dowda 2003; Norton, Froelicher, Waters and Carrieri-Kohlman 2003].

На основу овог резултата може се такође рећи да приликом закључивања о физичкој активности код деце спортска ангажованост родитеља представља важан предиктор. Утицај спортске ангажованости родитеља на физичку активност њихове деце може се схватити као одрастање детета у средини у којој постоје јаки подстицаји за бављењем физичком активношћу како од родитеља тако и од њихових пријатеља и околине. Овај резултат је у складу с истраживањем које су спровели Јанг, Лаксо и Телама [Yang, Laakso and Telama 1996]. Може се сматрати да се утицај спортског ангажовања родитеља на моторичке способности њихове деце остварује преко социјализације која се одвија под утицајем родитеља као носилаца социјализације у повољном спортском амбијенту [Yang, Laakso and Telama 1996]. Како је социјализација најинтензивнија у детињству, може се сматрати да спортско ангажовање родитеља, односно одрастање детета у спортском амбијенту, знатно доприноси побољшању у физичкој активности деце и развоју њихових моторичких способности.

Као интересантан резултат могу се уочити и различите релације социоекономских фактора с генералним моторичким фактором код дечака и код девојчица. У радовима који су се бавили сродном проблематиком [Ђорђевић 2006] и [Тубић 2006] потврђено је да постоје дистинкције по полу, те да су дечаци чешћи учесници организованог вида вежбања у спортским клубовима, али и да постоји разлика у ставовима родитеља према физичкој активности то да ли су им деца укључена у организовани вид вежбања или нису. О оваквом строгом моделу одвајања родова, који

се у контексту школе развија у децјим играма, а преноси и на њихове другарске везе говоре Џејмс и Праут [Džejms 2004; Džejms i Praut 2004]. Иако током учествовања у играма девојчице могу бити затворене, њихове другарске везе проткане су већом емоционалном повезаношћу у односу на дечаке [James 2004; James & Praut 2004].

Уколико се не посматрају у ширем смислу, односи социоекономских и генералног моторичког фактора могу изгледати прилично неочекивани, па чак и бесмислени. Наиме, свака помисао о непосредном утицају степена образовања родитеља или професионалног статуса родитеља на моторичке способности њихове деце своди се на нелогичност. Међутим, ако се сагледају резултати многобројних досадашњих истраживања [Doupona 2001; Ransdell, Vener and Sell 2004; Maksimović i Matić 2006; Maksimović, Matić i Drid 2008], који су указали на егзистенцију позитивног статистички значајног утицаја професионално-образовног статуса родитеља на партиципирање њихове деце у физичкој активности, онда добијени резултати, ако се посматрају на индиректан начин, постају итекако логични. Ангажовање и учешће деце у раду спортских клубова омогућава им да побољшају моторички развој [Doupona, 2001; Ransdell, Vener and Sell, 2004].

* * *

Као главни закључак намеће се да обичаји и навике родитеља веома снажно утичу и на навике у активности њихове деце, као и да родитељска подршка додатно помаже формирање навика деце за физичком активношћу. Свакако да у оваквим условима одрастања, поред генетског фактора који се може сматрати пресудним, и спортски амбијент у коме се одвија одрастање индивидуе има запажену улогу у развоју моторичких способности. Сама околност да дете одраста у породици и околини у којој спорт заузима важно место доприноси да се код детета формира жеља за партиципирањем и самоостварењем у њему.

Дакле, очекивано је да се побољшавањем услова у социоекономском окружењу у коме се одвија раст и развој детета пружају веће могућности и за физичку активност. Задатак који се поставља не само пред спортске раднике већ и пред ширу друштвену заједницу је како створити околности и услове да што већи број деце у различитим срединама има сличне, стимулативне услове за партиципирање у физичкој активности. Овако озбиљан и комплексан задатак сигурно захтева сарадњу стручњака из различитих сфера деловања (физичког васпитања, медицине, педагогије, социологије, психологије, економије, маркетинга итд.).

Побољшано учешће деце у физичкој активности, оптималан развој моторичких способности и квалитетан спортски резултат, могуће је остварити неутралисањем утицаја социоекономских карактеристика, одно-

сно обезбеђивањем равноправније доступnosti за учешћем у спорту и физичкој активности код свих.

Rezultati koji su dobijeni u ovom istraživanju i dobijene pozitivne relacije socijalnih karakteristika i motoričkih sposobnosti dece nesumnjivo ukazuju na to da državne institucije koje vode brigu o motoričkom razvoju dece i omladine moraju da prilagode svoju strategiju tako da fizička aktivnost bude podjednako dostupna deci koja potiču iz različitih socijalnih kategorija.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Кулић, Рајко; Драган Коковић (2009). *Друштво и спорти*. Нови Сад: Олд комерц.

Bala, Gustav; Mirjana Stojanović; Marko Stojanović (2007). *Merenje i definisanje motoričkih sposobnosti dece*, Novi Sad: Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja.

Davison, K. Kirsten; Tanja M. Cutting; Leann Birch (2003). Parents' activity-related parenting practices predict girls' physical activity, *Medicine & Science in Sports & Exercise*, 35 (9): 1589–1595.

Doupona, Mojca (2001). Influence of some aspects of parental socio-economic status on the attitude towards sports, *Kinesiology*, 33 (1): 94–104.

Đorđić, Višnja (2006). Roditelji i fizička aktivnost dece predškolskog i mlađeg školskog uzrasta, u: Gustav Bala (ur.), *Zbornik radova Interdisciplinarne naučne konferencije sa međunarodnim učešćem Antropološki status i fizička aktivnost dece i omladine*, Novi Sad: Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja, 127–134.

Džejms, Alison; Alan Praut (2004). Ka novoj perspektivi u odnosu na dečja iskustva porodičnog života, u: S. Tomanović (ur.), *Sociologija detinjstva*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 361–374.

Džejms, Alison (2004). Prijatelji i poznanici, u: Smiljka Tomanović (ur.), *Sociologija detinjstva*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 262–275.

Đulijanoti, Ričard (2008). *Sport – kritička sociologija*. Beograd: Klio.

Hošek, Ankica (2004). *Elementi sociologije sporta. 2, Socijalni status i sport*. Leposavić: Univerzitet u Prištini, Fakultet za fizičku kulturu.

Ketelhut, Kerstin; Frank Bittmann; G. R. Ketelhut (2003). Relationship between motor skills and social status in early childhood, *Medicine & Science in Sports & Exercise*, 35 (5), p. 179.

Koković, Dragan (2005). *Sociologija sporta*. Beograd: Sportska akademija.

Maksimović, Nebojša; Rajko, Matić (2006). Socio-ekonomske karakteristike kao determinante u fizičkoj aktivnosti roditelja i njihove dece, u: Gustav, Bala (ur.). *Zbornik radova Interdisciplinarne naučne konferencije sa međunarodnim učešćem Antropološki status i fizička aktivnost dece i omladine*, Novi Sad: Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja, 257–264.

Maksimović, Nebojša; Rajko, Matić; Patrik, Drid (2008). Edukativni status roditelja i fizička aktivnost dece, u: G. Bala (ur.), *Zbornik radova Interdisciplinarne naučne konferencije sa međunarodnim učešćem Antropološki status i fizička aktivnost dece i omladine*, Novi Sad: Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja, 99–114.

Matić, Rajko; Nebojša, Maksimović (2007). Faktori socijalno-ekonomskog statusa kao prediktori fizičke aktivnosti roditelja i njihove dece, u: Gustav Bala (ur.), *Zbornik radova Interdisciplinarne naučne konferencije sa međunarodnim učešćem Antropološki status i fizička aktivnost dece i omladine*, Novi Sad: Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja, 223–229.

- Mikalački, Milena; Ankica, Hošek Momirović; Gustav, Bala (2006). Povezanost socijalnog statusa roditelja sa fizičkom aktivnošću učenika osnovnih škola, u: Gustav, Bala (ur.), *Zbornik radova Interdisciplinarne naučne konferencije sa međunarodnim učešćem Antropološki status i fizička aktivnost dece i omladine*, Novi Sad: Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja, 249–256.
- Norton E. Deborah; Erika S. Froelicher; Catherine M. Waters; Virginia Carrieri-Kohlman (2003). Parental influence on models of primary prevention of cardiovascular disease in children, *European Journal of Cardiovascular Nursing*, 2 (4), 311–322.
- Ransdell, B. Lynda. Jamie M. Vener; Katie, Sell (2004). International perspectives: the influence of gender on lifetime physical activity participation, *The Journal of the Royal Society for the Promotion of Health*, 124, 12.
- Sallis, F. James; Judith J. Prochaska; Wendell C. Taylor (2000). A review of correlates of physical activity of children and adolescents, *Medicine and Science in Sports and Exercise*, 32 (5), 963–975.
- Scheerder, Jeroen; Bart, Vanreusel, Marijke, Taks; Roland, Renson (2005). Social stratification patterns in adolescents' active sports participation behaviour: a time trend analysis 1969–1999, *European Physical Educational Review*, 11 (1), 5–27.
- Dostupno na: <http://epe.sagepub.com/cgi/reprint/11/1/5>.
- Trost, G. Stewart; James F. Sallis; Russell R. Pate; Patty S. Freedson; Wendell C. Taylor; Marsha Dowda (2003). Evaluating a model of parental influence on youth physical activity. *American Journal of Preventive Medicine* 25 (4), 277–282.
- Tubić, Tatjana (2006). Neki psihološki aspekti bavljenja fizičkim aktivnostima dece od 4 do 10 godina, u: Gustav Bala (ur.), *Zbornik radova Interdisciplinarne naučne konferencije sa međunarodnim učešćem Antropološki status i fizička aktivnost dece i omladine*, Novi Sad: Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja, 271–279.
- Yang L. Xiaolin; Lauri Laakso; Risto Telama (1996). Parents' Physical Activity, Socioeconomic Status and Education as Predictors of Physical Activity and Sport among Children and Youths – A 12-Year Follow-Up Study. *International Review for the Sociology of Sport*, 3 (31), 273–291.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

SOCIO-ECONOMIC CHARACTERISTICS OF PHYSICAL ACTIVITY OF EARLY SCHOOL-AGE CHILDREN

by

RADENKO MATIĆ

E-mail: radenkomatic@yahoo.com

RAJKO KULJIĆ

E-mail: admin@fsfv.ac.rs

NEBOJŠA MAKSIMOVIĆ

E-mail: nebojsam@uns.ac.rs

University of Novi Sad, Faculty of Sport and Physical Education
16 Lovčenska Street, Novi Sad, Serbia

SUMMARY: This paper analyzes the relations between two chosen research issues: motor behaviour and socio-economic environment of children aged 7–11. In this research were used the information of the respondents from I to IV grade of primary schools in

Novi Sad. The sample group consisted of 361 respondents (190 boys and 171 girls). Based on these results, the authors conclude that the opportunities and threats of socio-economic environment that children grow up in, affect their participation in a physical activity. The most important factor of socio-economic status, which determines the participation of children in a physical activity, is sport engagement of their parents.

KEYWORDS: motor abilities, socio-economics status, boys, girls, young school-age

ПРАКТИЧНА ИСКУСТВА У ПРЕВЕНЦИЈИ НАСИЉА НА СПОРТСКИМ ПРИРЕДБАМА*

СЛАВИША ВУКОВИЋ

Криминалистичко-полицијска академија у Београду
Улица Цара Душана 196, Земун, Београд, Србија
Е-адреса: slavisa.vukovic@kpa.edu.rs

САЖЕТАК: У раду се најпре указује на карактеристике актуелних облика насиља на спортским приредбама, посебно на фудбалским утакмицама, као и на факторе који доводе до испољавања насиља. Потом се објашњавају могућности унапређивања социјалних мера у превенцији насиља на спортским приредбама, поред већ постојећих мера ситуационе превенције. У области социјалне превенције посебно се указује на значај сарадње навијача и спортских клубова, а затим и на улогу полиције и других субјеката чије су активности значајне у области социјалне превенције. Традиционално, у спречавању насиља на спортским приредбама значајну улогу имају полиција и службе обезбеђења из приватног сектора безбедности, међутим, порекло насиља лежи углавном изван спорта. Спорт је често место за испољавање насиља, што захтева предузимање мера социјалне превенције у једнакој, ако не и већој мери од мера ситуационе превенције. Реално се може очекивати да мере социјалне превенције остваре дугорочне утицаје на смањење насиља на спортским приредбама, док се од искључиве или доминантне примене мера ситуационе превенције може очекивати краткорочни утицај на смањење те врсте насиља.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: насиље, спорт, превенција, социјална, ситуациона

Наспрам предоминантног приступа 1980-их година који се заснивао на проактивном управљању ризиком, краткорочној превенцији и репресивној акцији, односно контроли навијача кроз међународну полицијску сарадњу (прикупљање, анализу и размену информација, посебно преко националних центара за хулиганизам успостављених 2002. године), од европског фудбалског првенства 2000. године развија се приступ социјеталног управљања

---

* Рад је настао у оквиру пројекта Министарства просвете и науке Републике Србије под називом „Развој институционалних капацитета, стандарда и процедура за супротстављање организованим криминалу и тероризму у условима међународних интеграција“ (бр. 179045) и пројекта Криминалистичко-полицијске академије у Београду „Насиље у Србији – узроци, облици, последице и друштвена реакција“.

хулиганизмом с дугорочним превентивним циљевима [Tsoukala 2008: 117–118]. Претходни приступ се заснивао на искључивању ризичних навијача са стадиона, док други приступ поред мера надзора и искључивања насилника има за циљ интегрисање људског фактора у интеракцију између снага за контролу нереда и навијача, а одликује га благонаклоност ка публици, мала видљивост снага за контролу нереда и релативно висока толеранција минорних прекршаја [Tsoukala 2008: 119]. Захваљујући таквом приступу на европским првенствима у фудбалу 2000. и 2004. године није било насилних инцидената. Циљ овог рада је да управо на основу анализе искустава већег броја земаља укаже на могућности јачања улоге државних и недржавних субјеката у социјалној превенцији криминала, поред мера ситуационе превенције које се већ увелико примењују.

ОБЕЛЕЖЈА АКТУЕЛНИХ ОБЛИКА НАСИЉА НА СПОРТСКИМ ПРИРЕДБАМА

Резултати анкете о најновијим трендовима насиља гледалаца и активностима држава потписница Европске конвенције о насиљу и недоличном понашању гледалаца на спортским приредбама, посебно на фудбалским утакмицама (усвојена под окриљем Савета Европе 1985), које је спроведено 2010–2011. године, показују смањење броја евидентираних инцидената на домаћим утакмицама или стабилност њиховог тренда у поређењу с претходном годином [Standing Committee 2011: 3]. У анкети је учествовало 18 земаља или 44% од укупног броја потписница (Аустрија, Белгија, Босна и Херцеговина (један део), Бугарска, Данска, Финска, Немачка, Исланд, Летонија, Норвешка, Пољска, Португал, Румунија, Србија, Шпанија, Шведска, Швајцарска и Украјина). У две државе било је значајно мање инцидената, у седам држава њихов број је смањен, стабилно стање било је у осам држава међу којима је и Србија, док је број инцидената повећан у Украјини. До смањења је дошло у Аустрији, број инцидената остао је приближно исти у Немачкој и Португалу, док ниједна држава није известила о оштром повећању броја инцидената на међународним утакмицама на домаћем терену (значајно смањење у једној, смањење у седам, стабилан број у седам и повећан у три).

У погледу природе инцидената у девет држава није било промена (Аустрија, Исланд, Норвешка, Пољска, Португал, Румунија, Србија, Шпанија и Швајцарска). Промене су пријавиле Белгија, Босна, Бугарска, Данска, Финска, Немачка, Летонија, Шведска и Украјина [Standing Committee 2011: 4]. У девет држава је повећана злоупотреба пиротехничких средстава, а у седам држава повећани су инциденти ван стадиона. Идентификована су три главна ризика повезана с фудбалским утакмицама и то: коришћење пиротехничких средстава, коришћење алкохола

(ниједна земља није известила да је међу три главна проблема употреба дрога) и претходно планирање насиља. Србија је известила смањење 20% насилног понашања, 40% у броју повреда и дела против полицајаца, као и пад од 65% броја повређених полицајаца. У Републици Србији усвојен је Закон о спорту који прописује одговорности организатора спортског догађаја за безбедност и којим је основан Национални савет за превенцију насиља и недоличног понашања у спорту. Од оснивања Савет је одржао девет седница и усвојио пропис о програму обуке редара на спортским догађајима, а активности за почетак обуке су у току. Полиција у Србији основала је Национални центар за информације о фудбалу (NFIP), док су одговарајуће јединице полиције основане у оквиру подручних полицијских управа [Standing Committee 2011: 8]. Идентификована су три главна ризика у Србији у вези с фудбалским утакмицама и то: претходно планирање насиља, насиље као последица фрустрације и неадекватан рад редара [Standing Committee 2011: 14].

Предуслов за успешност активности у превенцији насиља на спортским приредбама јесте истраживање фактора који доводе до испољавања те врсте насиља. Браун (Braun) и Флигентхарт (Vliegthart) указују на то да три независне варијабле представљају значајне факторе за објашњење насилних инцидената на фудбалским утакмицама (растућа незапосленост, извештавање медија и агресивна игра на утакмици), а такође су утврдили да присуство ризичних утакмица између историјских ривала пуних емотивног набоја има систематски ефект на хулиганизам.¹ Поред тих фактора за разумевање насиља фудбалских навијача треба користити целовитији приступ који обухвата и шире (економске, политичке, социјалне и културне) утицаје на макронивоу, као и посредујуће утицаје културе и идентитета навијача [Spaaij & Anderson 2010: 563–564]. Посредујући утицаји хабитуса, културе и идентитета навијача објашњавају како се узроци, односно економски, политички, социјални и културни утицаји преводе у крајњи ефекат – насиље навијача, док су усмеравајући утицаји (карактеристике утакмице, интервенција органа реда, карактеристике места и унутрашње и екстерне комуникације) они фактори који утичу на интензитет и смер крајњих ефеката [Spaaij & Anderson 2010: 568]. Неједнакост у економском развоју, различита политичка опредељења, те регионалне разлике имају потенцијал да произведу ривалитет група навијача супарничких клубова, због чега дугорочни програми превенције насиља на спортским догађајима треба да буду усмерени ка решавању или бар ублажавању антагонизма који постоје на наведеним релацијама. Такви превентивни програми

---

¹ Braun R., Vliegthart R. (2008). The Contentious Fans: The Impact of Repression, Media Coverage, Grievances and Aggressive Play on Supporters' Violence, *International Sociology*, Vol. 23, No. 6, p. 811 [Spaaij & Anderson, 2010: 562].

треба да буду праћени и смањивањем усмеравајућих утицаја међу којима понашање припадника служби социјалне контроле има посебан значај, као и каналисањем природне потребе за узбуђењима и сензацијама код навијача кроз демонстрацију фер-плеја.

Стимулисање савести играча и гледалаца, посебно код припадника ризичних група, кроз приказивање негативних последица неприхватљивог насиља и уклањање предрасуда које доприносе појави расизма треба да буду саставни део социјалних превентивних активности. У тим активностима треба да учествују не само социјални радници који треба да имају значајну улогу, већ сви субјекти укључени у организацију и подршку спортских приредби, посебно клубови и организације навијача који би требали да имају тесну сарадњу с клубовима, као и медији чија је подршка превентивним кампањама неопходна, затим службе за младе и бројне невладине организације.² Неопходност интензивнијег, планског и континуираног ангажовања тих субјеката потврђује и мишљење Терија (Терри) и Џексона (Jackson) који указују на то да оснаживање за акте насиља потиче из три извора: непосредне референтне групе у којој се спортиста налази – тренери, саиграчи, породица, пријатељи; структуре игре и усвајања правила од стране званичника и државних органа; ставова навијача, судија, читавог друштва, уз активно учешће медија, који такође доприносе ономе што је описано као „епидемија насиља у спорту данашњице“ [Kostić, 2009: 12].

С обзиром на то да је агресивно понашање такмичара својствено бројним спортским дисциплинама, веома је битно њихово понашање на терену како оно не би допринело стварању могућности да њихове поступке гледаоци тумаче као непоштене, односно несагласне правилима игре, али и другим нормама које групе навијача поштују и сматрају фер-плејом. То важи и за органе реда, првенствено полицију, али и службу обезбеђења на стадиону. Анализа података прикупљених током лонгитудиналне студије навијача фудбалског клуба града Кардиф у Великој Британији, који су били најпознатији по хулиганизму, показала је да је опажање легитимитета међу навијачима у погледу начина на који је полиција поступала према њима утицало на унутрашњу динамику, моделе колективне акције и укупне нивое повиновања у навијачкој групи [Stott, Hoggett & Pearson 2012: 381]. Истраживање је спроведено на групи навијача с израженом историјом учешћа у хулиганизму у енглеској домаћој фудбалској лиги. На основу анализе добијених података који су прикупљани током три године закључено

---

² У Закону против дискриминације Републике Србије из 2009. године, у делу о Тешким облицима дискриминације у члану 8 каже се: „Посебно је забрањено и кажњиво: ... пропагирање или смишљено вршење дискриминације од стране државних органа, у поступцима пред државним органима, *уишем јавних власила*, у политичком животу, приликом пружања јавних услуга, у области радних односа, образовања, културе, спорта и сл.“ [Валић Недељковић, 2011: 549].

је да су наведени процеси посредовали у дугорочном опадању, али и спорадичном јављању колективног конфликта током масовних догађаја у којима су учествовали навијачи. Анализа прикупљених података указује на потребу интегрисанијег приступа полиције према високо ризичним групама навијача, као и да се може очекивати да ће приступ полиције према навијачима заснован на „дијалогу и олакшавању“ уместо на доминантној „контроли и одвраћању“ бити ефективан само ако га усвоје и гостујуће и домаће снаге и спроводе их дугорочно [Stott, Hoggett & Pearson, 2012: 396]. Такав приступ управљања масом (заснован на принципима модела социјалног идентитета) показао се успешним када га је користила португалска полиција током европског фудбалског шампионата 2004. године у тој земљи [Stott, Hoggett & Pearson, 2012: 382].

САРАДЊА НАВИЈАЧА И СПОРТСКИХ КЛУБОВА У СПРЕЧАВАЊУ НАСИЉА НА СПОРТСКИМ ПРИРЕДБАМА

У највећем броју европских земаља постоји велики јаз између навијача и фудбалских клубова, а управо у тој области треба створити велики потенцијал за интеграцију „проблематичних група“ у послове клубова и активности заједнице, с позитивним резултатом у смањивању и супротстављању насиљу у фудбалу [Herzog 2007: 3]. У Немачкој већ постоји мешавина социјалних превентивних пројеката и активности које укључују навијаче и тражење дијалога, а успешност Пројекта за навијаче, оријентисаног ка социјалној едукацији, добро је позната у Европи, као и ангажовање професионалних радника за навијаче у фудбалским клубовима која показује позитивне ефекте у односима између навијача и представника клуба. Ти пројекти у више од 30 градова у Немачкој обухватају активности усмерене ка проблемима, жељама и капацитетима младих. Међутим, у појединим земљама постоје тешкоће у реализацији таквог приступа, као што је случај у Италији где клубовима није дозвољено да комуницирају с групама навијача у којима учествују насилна лица, иако је супротан приступ неопходан да би се пронашло решење [Herzog 2007: 1–3].

У складу с тим пројектима јесте и препорука уређивања права и одговорности потенцијалних партнера у форми споразума тзв. Повеље навијача. Таквим споразумом фудбалски клубови могу предвидети конкретне мере социјалне превенције за навијаче како би их укључили у послове клуба и смањили конфликте. У питању је врста уговора између фудбалског клуба и група навијача у којем обе стране изражавају шта ће учинити у будућности да смање насиље и/или расизам у фудбалу [Herzog 2007: 3]. Циљ таквог партнерства је да се отворено говори о проблемима и жељама партнера, а препоручује се и објављивање склопљеног споразума и одржавање редовних састанака. Пракса закључивања таквих споразу-

ма почела је у неколико европских градова (Софији, Никозији, Тулузу и Грацу), а конкретни садржаји тих пилот-пројеката обухватају: бесплатне карте за групе противничких навијача; позивање деце и адолесцената на домаће утакмице и друге спортске активности; радионице у школама о фер-плеју и дискриминацији; комуникацију навијача, фудбалског клуба и полиције на округлим столовима; обуку навијача од стране радника клуба; путовање на гостујуће утакмице у организацији партнера, организацију турнира, уступање просторија за гостујуће навијаче за припрему транспарената итд. [Herzog, 2007: 5–6]. Градски савет у Лисабону покренуо је иницијативу „Недеља младих“ у оквиру које је прикупљено 15.000 карата од клуба „Спортинг“ намењених младима у Лисабону како би пратили утакмице португалске лиге на стадиону „Спортинга“ [Velo, 2007: 1]. Нажалост, бројни фактори отежавају успостављање сарадње спортских клубова и навијача. Растућа комерцијализација фудбала навијаче све више своди на улогу потрошача, што уз дистанциран став играча и менаџера клуба може довести до несагледивих последица у испољавању насиља између навијача на спортским стадионима и изван њих [Velo, 2007: 3].

С друге стране, треба напоменути да финансијски проблеми нису увек препрека организовању активности од стране навијача и клубова. У Белгији је Јединица за фудбал у Министарству унутрашњих послова покренула тзв. Фер-плеј кредит 2006. године, тако да су клубови могли добити 20.000 евра за пројекте за побољшање безбедности и подстицање социјалне кохезије, а најбољи пројекти требало је да буду пренети у друге клубове [Deridder 2007: 1]. Међутим, 2006. Јединица је могла дистрибуирати две трећине обезбеђене суме новца јер неки предлози нису били довољно добри (један пројект је тражио новац за организовање журке). Пројекти који су финансирани обухватили су, између осталог, укључивање деце узраста од 6 до 14 година с физичким тешкоћама и тешкоћама у учењу у постојећи клуб, укључивање младих с проблемима у понашању у одржавање стадиона уз надокнаду, посећивање деце од 6 до 12 година од стране играча првог тима који су говорили о моралним стандардима и вредностима уз учешће наставника итд. Посебно треба нагласити значај пружања могућности младима да се рекреирају у слободно време кроз спортске активности у чему спортски клубови несумњиво могу пружити велик допринос. Испитивање ставова младих у Војводини показало је сличан тренд као у Европи и свету, да млади проводе слободно време на начине који се могу окарактерисати као пасивни (праћење ТВ програма и слушање музике), док с друге стране 54% испитаника сматра да њихове школе треба да уведу додатне садржаје у виду спортских активности [Петровић и Зотовић 2010: 73, 82].

МОГУЋНОСТИ УНАПРЕЂИВАЊА УЛОГЕ ПОЛИЦИЈЕ У СПРЕЧАВАЊУ НАСИЉА У СПОРТУ

Током европског фудбалског првенства у Белгији и Холандији 2000. године коришћен је проактиван приступ у контроли насиља и показало се да је он дао добре резултате. Наиме, коришћена су два модела за обезбеђивање спортских догађаја, један у којем су јавни ред одржавале бројне и за навијаче видљиве униформисане полицијске снаге (примењен у три града), и други приступ у којем су јавни ред одржавале бројчано мале полицијске снаге на мање упадљив начин (примењен у пет градова). Полицајци који су користили други приступ остваривали су контакте с навијачима на лакши начин, показивали су више поштовања за припаднике различитих култура и националности, али то није био мек приступ насиљу и хулиганизму јер су интервенције обезбеђене у сваком случају уоченог преступа [Milojević i Janković 2011: 738–739]. С друге стране, анализа је показала да повећање броја припадника полиције није нужно водило ка смањењу броја инцидената. Контакти које су остваривале мале групе полицајаца с навијачима показали су се успешним у смањивању броја инцидената јер је њихов приступ био вођен идејом да се навијачима учини што пријатнији и опуштенији боравак, да се на тај начин навијачи упознају и с правилима која морају да поштују, што је утицало и на то да се смањи анонимност вођа хулигана [Milojević i Janković 2011: 739]. На европском фудбалском првенству у Португалу 2004. године приступ полиције у одржавању јавног реда био је у потпуности заснован на малој видљивости униформисане полиције без опреме за масовне nerede, док су снаге опремљене за интервенцију у случају масовних нередa биле смештене на начин да их навијачи нису могли уочити. На светском првенству у фудбалу у Немачкој 2006. године проактиван приступ полиције отишао је корак даље па је у Дортмунду омогућен сусрет навијача супарничких тимова да се заједно окупљају на трговима, у парковима и другим већим просторима где су организовани разни забавни садржаји (веома често организовани су и концерти), наравно уз неупадљиво присуство униформисаних полицајаца, што је такође резултирало повољним стањем безбедности [Milojević i Janković 2011: 740].

Наведени примери довољно говоре о значају неформалне комуникације припадника полиције с навијачима за спречавање насиља на спортским догађајима. Зато је неопходно да се током образовања и обуке припадника полиције и осталим субјекатима задуженим за одржавање реда пренесу одговарајућа знања и вештине уз стандардне садржаје који се односе на начин поступања код испољавања насиља. Тако би полиција делом обезбедила континуитет у спровођењу напора других субјеката (социјалних радника, спортских клубова и др.) у социјалној превенцији насиља чије су активности

више везане за спровођење едукативних програма. У полицији Републике Србије све више се указује на значај таквог поступања уместо ангажовања великог броја униформисаних припадника полиције с интервентном опремом на упадљив начин за навијаче и на изостајање комуникације с навијачима на дан утакмице и током недеље који доводе, као и у многим европским земљама, до ситуације „ми против њих“ [Оташевић, Вла и Исаковић 2011: 431]. Значајну улогу у промени такве праксе имају радни састанци представника полиције и навијача, односно вођа највећих фудбалских и других клубова у Србији, док на ширем плану треба обезбедити подршку јавности и медија, посебно имајући у виду младе и малолетнике као најважнију циљну групу [Никач и Милошевић 2011: 134, 137].

Институционализација комуникације између релевантних министарстава и других субјеката кроз састанке Савета за спречавање насиља на спортским манифестацијама који је формирала Влада Републике Србије треба да омогући не само побољшање комуникације између релевантних субјеката, већ и осмишљавање и спровођење конкретних превентивних активности у пракси, знатно ширих од могућности деловања саме полиције. У нашој пракси ретка је примена превентивних мера, односно рад државних органа превасходно је усмерен ка санкционисању негативних појава у спорту, чиме се уклањају само последице деликтног понашања у спорту, али се не лечи њихов узрок [Šurut 2011: 258]. Да би се дала предност спровођењу превентивних мера у односу на репресивне, неопходно је реорганизовати начин рада државних органа који обављају послове у вези са спортом и стварањем услова за његов развој. Једна од тих мера је побољшање функционалности Савета за борбу против насиља у спорту Владе Републике Србије, чију већину чланова чине политички функционери који често из објективних разлога нису у позицији да то тело учине стручним и оперативним, док у европској пракси та тела чине стручњаци из одговарајућих области који развијају комплексне програме борбе против насиља и других деликата повезаних са спортом које касније спроводе државни органи на чијем челу су политичари, чиме се повећава ефикасност борбе против деликтног понашања у спорту [Šurut 2011: 258].

Активности већег броја државних и недржавних субјеката неопходне су у искорењивању или ублажавању деловања фактора који доводе до испољавања насиља, поред активности које се предузимају ради отклањања прилика и могућности да се испољи насиље; [више у: Вуковић 2010: 85–195]. У Србији се постизање стварног напретка на пољу безбедности у спорту везује и за потребу промене пасивности клубова који понекад показују неспремност за сарадњу у побољшању безбедности [Simonović, Đurđević i Otašević 2011: 96]. Бројност и различитост фактора који могу довести до испољавања насиља уопште, па и насиља на спорт-

ским манифестацијама, условљава и реакцију друштва на превентивном плану. Међутим, посебан проблем представља и чињеница да о људској агресивности и насилничком криминалитету знамо врло мало [Ignjatović 2011: 35]. Због тога је неопходно приступити систематском истраживању агресивности и феномена криминалног насиља како би и превентивни програми били адекватно осмишљени и спроведени. У полицији је неопходно криминалистичко-стратегијско планирање које се заснива на генералном сагледавању основних узрока кривичних дела, на анализи типичних деликата и развијању основних начина за сузбијање криминалитета [Škulić 2011: 82]. Такав приступ усмерен ка лоцирању криминогених фактора пожељан је и у раду других државних органа који могу помоћи у превенцији насиља на спортским догађајима.

* * *

С обзиром на то да се порекло насиља на спортским манифестацијама често налази ван стадиона, неопходно је учинити више напора како би се отклонили дубљи фактори који доводе до испољавања насиља. То значи да је неопходно учешће већег броја субјеката чије активности нису везане за непосредно обезбеђење одређене утакмице, али које дугорочно доприносе смањивању негативног деловања бројних фактора који утичу на испољавање насиља. Васпитно-образовне установе, установе социјалне заштите, установе здравствене заштите, средства јавног информисања, невладине организације и сами спортски клубови само су неки од субјеката чије су активности незаобилазне за остваривање дугорочно успешне социјалне превенције насиља у спорту. Представници власти на свим нивоима (националном, регионалним и локалним), а нарочито Влада преко свог Савета за борбу против насиља у спорту треба да подстиче наведене субјекте на активнију улогу обезбеђивањем одговарајуће подршке (стручне, материјално-финансијске и сл.).

Такав приступ неизбежно наводи на закључак да превенција насиља на спортским приредбама треба да буде саставни део активности свих субјеката друштва који се иначе ангажују, или би требало да се ангажују, у превенцији насиља било које врсте. Зато активности наведених субјеката у превенцији насиља у породици, превенцији насиља у школи, превенцији насиља на радном месту и посебно превенцији насиља на спортским догађајима не треба посматрати одвојено. Спровођење мера социјалне превенције насиља захтева континуитет, систематски рад, јасно усвајање стандарда и процедура поступања сваког од наведених субјеката, као и прецизне механизме координације и сарадње активности тих субјеката. Такав приступ има потенцијал да дугорочно смањи обим насиља у друштву, а самим тим и обим насиља на спортским манифестацијама, уз сву

опрезност, с обзиром на то да је феномен криминалног насиља још увек недовољно познат.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Валић Недељковић, Дубравка (2011). Представљање људских права у дневним новинама у Србији: анализа садржаја, *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, 137: 547–558.
- Вуковић, Славиша (2010). *Превенција криминала*, Београд: Криминалистичко-полицијска академија
- Костић, Миомира (2009). Насиље у спорту – неопходност социјалног сагледавања, *Социјална мисао*, 1: 7–14.
- Никач, Жељко; Горан Милошевић (2011). Борба против насиља на спортским и јавним манифестацијама у Србији – легислативна решења и активности полиције, у: *Сујројстѡављање савременом орѡанизованом криминалу и шероризму*, С. Мијалковић (ур.) Београд: Министарство просвете и науке и Криминалистичко-полицијска академија: 129–138.
- Оташевић, Божидар (2010). Урбано окружење и насиље у спорту, *Безбедносѡѡ*: часопис Републичког секретаријата за унутрашње послове, ЛП, 3: 267 – 280.
- Оташевић, Божидар; Снежана Вла; Горан Исаковић (2011). Полицијска тактика сузбијања насиља на спортским приредбама, у: *Сузбијање криминала у оквиру међународне ѡолицијске сарадње*, Ж. Никач (ур.) Београд: Криминалистичко-полицијска академија и Фондација Ханс Зајдел: 429–438.
- Петровић, Јелица; Марија Зотовић (2010). Исти или другачији: слободно време младих у Војводини и у свету, *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, 130: 73–88.
- Ignjatović, Đorđe (2011). Kriminološki pogled na nasilnički kriminalitet, *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, XLIX, 2–3: 27–42.
- Milojević, Saša; Bojan Janković (2011). Proactive approach of police in combat against football hooliganism, u: *Archibald Reiss Days – Volume II*, G. Milošević (ed.) Belgrade: Academy of Criminalistic and Police Studies, pp. 737–747.
- Simonović, Branislav; Zoran Đurđević; Božidar Otašević (2011). Violence at sporting events in the Republic of Serbia – national and international standards prevention and repression, *NBP – Žurnal za kriminalistiku i pravo*, Vol. 16, 3: 81–98.
- Spaaij, Ramón; Alastair Anderson (2010). Soccer Fan Violence: A Holistic Approach: A Reply to Braun and Vliegenthart, *International Sociology*, Vol. 25, 4: 561–579.
- Standing Committee (T-RV) European Convention on spectator violence and misbehaviour at sport events and in particular at football matches (2011). *2010–2011 Annual report of the Standing Committee*, Part II – questionnaire on recent trends – summary of replies compiled by John de Quidt, adopted at the 33rd Meeting of the Standing Committee. Strasbourg: Council of Europe.
- Stott, Clifford; James Hoggett; Geoff Pearson (2012). ‘Keeping the peace’ – Social Identity, Procedural Justice and the Policing of Football Crowds, *British Journal of Criminology*, Vol. 52, 2: 381–399.
- Škulić, Milan (2011). Osnovi kriminalističke istrage, *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, XLIX, 2–3: 71–98.
- Šuput, Dejan (2011). Izvori kaznenog prava u oblasti sporta i usklađenost srpskog prava sa međunarodnim standardima, *Strani pravni život*, 1: 229–260.

Tsoukala, Anastassia (2008). Safety Policies for Hooliganism in Europe, in: *International report on crime prevention and community safety: trends and perspectives*, J. Bodson, J. Leeke, I. Lelandais, G. Nolin, L. Soria & M. Virgin (eds.) Montreal: International Centre for the Prevention of Crime

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ:

- Deridder, Heidi (2007). Working towards social cohesion, *International Conference on Sport, violence and racism*. Rennes (France), 2–5 April. Retrieved 17 April 2012. from: http://www.coe.int/t/dg4/sport/Violence/conference_Ultras_2010_OTHER_DOC_en.asp#TopOfPage
- Herzog, Thomas (2007). Social prevention: work with supporter groups, *International Conference on Sport, violence and racism*. Rennes (France), 2–5 April. Retrieved 17 April 2012. from: http://www.coe.int/t/dg4/sport/Violence/conference_Ultras_2010_OTHER_DOC_en.asp#TopOfPage
- Veloso, Telmo (2007). The Social and Educational Role of Organised Supporters, *International Conference on Sport, violence and racism*, Rennes (France), 2–5 April. Retrieved 17 April 2012. from: http://www.coe.int/t/dg4/sport/Violence/conference_Ultras_2010_OTHER_DOC_en.asp#TopOfPage

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

PRACTICAL EXPERIENCES IN PREVENTING VIOLENCE AT SPORTING EVENTS

by

SLAVIŠA VUKOVIĆ

Academy of Criminalistic and Police Studies, Belgrade
196 Car Dušan Street, Zemun, Belgrade, Serbia
E-mail: slavisa.vukovic@kpa.edu.rs

SUMMARY: The paper first discusses the characteristics of the current forms of violence at sporting events, especially football games, as well as the factors that lead to the manifestation of violence. Then, the author explains the possibilities of improving social measures in preventing violence at sporting events, in addition to existing measures of situational prevention. In the field of social prevention it is especially emphasized the importance of cooperation between fans and sports clubs and the role of other entities whose activities are important or can be important in the field of social prevention. Traditionally, police and private security sector services have an important role in preventing violence at sports events. However, origin of violence lies mostly outside sports and sporting events are often places for manifestation of violence, which requires measures of social prevention of an equal, if not greater, extent. It can be realistically expected that social prevention measures achieve long-term effects in reducing violence at sporting events. Also, exclusive or dominant situational prevention measures can have short-term impact on reducing this kind of violence.

KEYWORDS: violence, sports, prevention, social, situational

ЗАВИЧАЈ – ЧЕЖЊА И ОХРАБРЕЊЕ

СВЕТОМИР БОЈАНИН

Београд, Република Србија

САЖЕТАК: Трагања су нам открила разложност и прошлост дате нам стварности, док се будућност појавила изненада у нашој првој младости. О томе је реч у овом раду. Будућност нам долази увек изненадно. Долази из пуких маштања и чини да, упркос светлости којом нас обрубљује, схватамо да тумарамо тмином, тражећи се као људи у пространствима света. При том тежимо да с њом, безобалном, пођемо ка надамбијенталним решењима негде у праскозорјима што руде испред нас.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: биће, пространство, време, прошлост, садашњост, будућност, разложност, светлост

Завичајна тежња нам притиче у помоћ увек када се стигне негде где је крај свакој полетности у животу, када се сјате сете, туге због измицања будућности или због измицања пуких очекивања која још нису открила свој смештај у времену.

Простори проосећани нашим ходањем, нашим опажањем и натопљени осећајним током учествовања у догађајима који су се ту одвијали остају једини сведоци нашег живота. Призивамо их да нам својом очигледношћу докажу да смо постојали једном другачији. Да нам посведоче нашу вредност, нашу сету, муку, нашу светлост и то баш данас, у том неком дану како бисмо га осмислили или доказали себи самима. Старији људи, кад у много чему онемоћају, радо причају деци, унуцима о својој прошлости, о детињству своме, о младости, па макар она била испуњена патњом и ратовањем.

И сами познајемо стања стрепње и обесхрабрења, када бисмо да се склупчамо уз неког драгог или, свесни властите самоће, сањаримо о нашем детињству и сенима које га прате. Тако се онда поново будимо свежији и јаснији пред мутним догађањима која нас обрвавају.

Свакако, тоњење у завичајност чини да се из ње враћамо с убраном светлости да је ипак једном било то што треба да буде у животу једног човека, што бива довољним да овај живот тескобе не може да нас, као биће-у-свету, сведе на ништавило и непостојање. А све то почиње сасвим рано.

СВЕДОЧЕЊЕ

О томе раном догађају сведоче нам описи у неким уметничким делима чији аутори високе даровитости и снажне продорности властитог самопосматрања могу да нас доведу до самих почетака живота и сећања на те почетке. Тако, Милан Кашанин, који је изгубио мајку као сасвим мали, пише о њој у својој осамдесет и другој години живота: „Од свега што је била моја мати ја видим само светлост. Видим где се нагнуо над мене неко озареног лица, срећан што ме држи на прсима и гледа ме, а ја му се радујем, јер знам ко је, мада ми не каже. Да се сутра с матером сретнем, одмах бих је познао, познао бих да је то моја мати, мада је се не сећам. Из хиљаду матера и жена које сам срео у животу нико ме није тако гледао ни толико волео ћутећи“ [Кашанин 1977: 51–52].

Та светлост, призвана сећањем на догађај првог сусрета двоје људи у једном људском животу који тек настаје, делује као таворска свечаност коју смо предали заборау и наслућивањима. То је сећање на тренутак настајања живота човека као бића-у-свету, као једног новог облика битија окруженог, као и увек, током сваког појединачног постојања, ништавилном које прети светлости опстанка. Постали смо ту, у сјају једног погледа и једног лица у којем смо открили бескрајно разумевање и прихватање баш нас самих, таквих какви смо тога трена. То у нама буди жељу да живимо, што се материнству враћа у озарености лица детета предатог свог том њеном погледу и њеном осмеху који га прати. Тако бескрајно блаженом и добром осмеху. И том сусрету светлости живота који се збива, започиње оно прво разгртање тмине око нас коју смо тек тиме открили, а тиме и стрепње која то откривање прати. Ту стрепњу ће тако дуго, кроз детињство, уклањати узајамно сусретање погледима, додирима, гласом, покретом којим дете укршта властито постојање с постојањем мајке. Тако и дете и мајка тону у тајну коју сагледавају једно у другом. Истовремено, као два бића у простору и социјалном пољу, чине два пола између којих се остварује прва сребрнаста нит око које се кристализује хаос света у кристалну јасноћу свесног понашања и друштвености.

ВЕЛИКИ ПРАЗНИК

Рано детињство се открива као велики празник живота човека. Све што чини градивни елемент овога света дете открива у одређеним обрисима још ненатопљеним личним искуством нити неким одређеним његовим очекивањима. Ствари света се виде, чују, осете додиром, побуђују радозналост и потребу да се ка њима упери поглед, окрене глава, испружи рука. Јави се потреба да се дохвате, упознају додиром усана, да се покуша да се оствари поседовање над тим опаженим. Нешто касније, крајем прве године

живота, све што се појави у пољу чула, самим тим што је ново, садржи у себи чари које опчињавају [Piaget 1969]. Тако се појединачно постојање детета прожима с конкретним стварима и односом међу њима, личностима што маме наше праменове осећања према свему новооткривеном. Успешно задовољење тако продубљених тежњи открива у детету радовања баш тим конкретним, додирнутим, ухваћеним, довученим, одгурнутим, послганим, нанизаним, срушеним светом предмета у објективном простору. Исто тако и мајка и све оне личности породичног круга које се надносе над креветац; које чуче испред дупка да би били исте висине као дете; сви који се радују првим корацима детета; који га воде у шетњу међу људе и, увек другачијих, нових облика простора и ствари, сви они побуђују прво жељу да се с њима буде, а кад се та жеља оствари, радовање преплави његово постојање, све његово битије. У тренутку задовољења тежњи, које прожимају и простор и ствари, жеђ за новим сусретом подразумева и просторност у којој би се он десио, као и тренутак или одсечак времена у коме би се он збио. Временост и просторност света, откривени људском љубављу, постају просторност и временост целокупног битија човековог.

Опажање квалитета просторности у модалитетима које опажамо чулима открива, за дете, могућа задовољења уколико се њима реализују конкретне потребе тога детета или уколико су оплемењене присуством другог. Светлוצања сећања која остају непосредно после ишчезнућа другог негде у простору; звуци који пристижу и сада као и онда када смо били обливени чарима његовог присуства; обрине површина, глаткоћа и мекост површина које изазивају нежност, а корени нежности су откривени у материнству, чине да се постепено откривају упојединачени квалитети света око нас.

Тако се свет предмета и простора хоминизује или ољуђује, натапа нашом осећајношћу, проосећава се управо сразмерно с развојем способности детета да опажа детаље предмета, тела и да разуме односе међу њима. Тиме непрестани прилив дражи, изазивајући задовољење, буди нове мотиве. Дете зри. Глобална тежња за животом се разлаже на појединачне тежње којима се остварују увек одређени облици којима се живи то жељено живљење. Нови облици којима се остварује пуна конфигурација живота постају полазиштима нових разлагања тежњи према новооткривеним могућностима задовољења што се јављају у реалитету егзистенцијалног поља детета. Тако се грана и шири и само то поље.

Нови извори задовољења који се уочавају свешћу привлаче оне тежње које прати свесно вољно ангажовање пропраћено усхићењем. Тиме и сами облици реалитета као извори могућег задовољења тежњи бивају јасним садржајем свести и свесних жеља. Читав један свет нових облика стварности почиње да буја у свести и егзистенцијалном пољу детета, чинећи увек нове и нове наносе садржаја свести чиме се прекрива она примарна

озареност живљењем којом смо засновани у нашој упојединачености, потањајући све дубље и дубље у сећања, у присећања, претећи тако нестанком у забораву. Свест човека се тиме постепено одваја од своје заснованости у светлости постојања датог првим искуством битија његовог, које се остварује сусретом с материнством света које му је тиме обећано.

Живот се тако сваком детету открива као празник догађања који нуди задовољства, као карусел појава које маме тежње. У почетку, њихова је особина да су увек приступачне задовољењу. Непријатности ускраћења јављају се повремено и тада се доживљавају као кратки прекиди живота. Превазилазе се сањарењем.

Празнично доба живота има свој завршни, централни догађај у доживљају детета да је оно јединствена целина у простору својим телом и јединствен тренутак осећања и мисли, чиме се одређује као биће у својој појединачности, као Ја наспрам других који чине његово окружење. Ја у ствари сведочи о целокупном доживљају властитог живота кога дете тим тренем постаје сасвим свесно. Сведочи о томе да се десило откривење упојединачености властитог постојања Ја и јасно одређење према другоме или према Ти, као личности мајке, Ти, наспрам свих из породичне групе, или као Ми, Наши, наспрам света уопште у целини. Доживљено, дефинисано као појам, означено речју, чини појам Ја доступним мисаоним процесима. Тако се сада оно сагледава и као непосредна појава и као значење и као симбол, како другима тако и себи самоме. Свачије сасвим непосредно Ја може да се у мислима доводи у везу с било чим или с било ким, те да се на том нивоу промишљања сагледава у својим другачијим односима и у сасвим неочекиваном свету. Као што се заснованост првог озарења животом при сусрету детета и мајке завејава опажајима и гранањем осећања детета, упојединачавањем тога живота његовим телом и опажањем, тако се сада удаљавамо и од тога опажаја у мекоту мисли и пространства слободе у којима одабиремо сваки свој смисао и свој разлог.

НАНОСИ

Откривши окруженост човечанством у виду својих малих пријатеља, стиснутих с њим заједно школским просторима предвиђеним само за одређену меру покрета којима се остварује друштвеност те деце, за одређени ниво и квалитет њихових гласова и речи, за предвиђени ниво слободе њихових мисли и осећања, догађа се ново развојно доба у коме се креће ка новим сазвежђима могућих односа и могућих облика задовољења својих тежњи. Најзначајнији догађај тога животног доба јесте *откривање Разлоја*. Разлог нас је уводио у нове области живота, сврставао је наше вредности на неки други начин, па смо и сами трпели осујећења која су сада имала извориште у нама самима и нашој властитој разложности.

Празник света нас је повео некуд ка ватромету живљења, да би се одједном открили заробљени закономерношћу која тај свет држи, која је основна претпоставка његовог опстанка.

Разлог и разложност која из њега проистиче, сада структуришу раз- уздану омамљеност просторношћу света која разноси покрете нашег детињства и фантазију у игре осмишљене датим закономерностима. Оне битно одвајају могуће од немогућег, при чему се увек приклањамо могућем. То тако бива уз један нови вид трпљења који се ту рађа. У свести детињства замагљеној трпљењем, испресецаној разложношћу, постепено се застиру дубине из којих се долази. Цело наше биће прекрива сада покров садашњости, тако актуелне, жестоке, обељене, укрућене здраворазумљем, коме се са сетом покуравамо.

Белине откривених истина увек трају само тренуће ока. Трају као шаренило цвета на води. Ишчежавају сваког идућег тренутка садашњости који се смењује један за другим, неповезано и неповратно. Наноси тих белина слажу се у слојеве и обељују нашу свест већ негде од позног детињства, претећи удаљавањем нас самих од властитих заснованости у љубави с другим, када смо се толико „волели ћутећи“, нашим озареним погледима.

Понекад, можда, када смо у болести, па се мати над нас надвије, тепајући нам неке нејасне речи, можда повремено када се сретнемо с погледом у коме наслућујемо могућност заљубљивања, или бригу за наш опстанак, само понекад, можда, дозовемо у садашњост тај доживљај вла- стите заснованости у времену првим међуљудским сусретом опточеном љубављу. Иначе, засути истинама и чињеничним стањима које разложност откида од немуштости света у коме смо се нашли, опружени смо низ раван садашњости, обрвани тим наносима, с муком се уздижемо својом свешћу до постојања у тродимензионалности властитог времена које нас одређује и које нам суди.

ТРАГАЊА

Белине чињеница за којима трагамо властитом свешћу, простирући их пред свој ход, чине нас схватљивим самима себи у оквиру оних за- кономерности које се заснивају на разложности, као једино познатом моти- ву свесног деловања. Разложност нас преноси преко мочвара наших нерасположења и нејасних слутњи које нам ометају дружења, размене и обједињавања тежњи усмерених ка истим циљевима. Разложност нам открива договарања, правду и неправду, могуће и немогуће, што нас у почетку заноси као све што је ново у простору, као све загонетно иза врата која се тек *ошшикрину* [Bašlar 1969] на спирали нашег успона коју трчимо.

Свим тим бивамо зрелији и богатији садржајима у себи. Спирала времена се шири све више да би у своје динамично трајање, постепено, укључили и догађаје који су се већ једном збили и остали у сећању. Разложност у потрази за узроком појава и ствари тиме добија и ту нову димензију тумачења појава. Белине садашњости, осим разложности која их је до сада одређивала, почињу у свести деце, сада пубесцената, да се тумаче прошлости. *У њрошлом сеїменїу времена* засновали су се разлози за ово што се догађа. С првим освитима дечаштва и девојаштва усељавамо прошлост као интегративни чинилац нашег тумачења света и наше разложности.

Прошлост се открива као чињеница садашњег живљења. Уноси у ту садашњост зов прошлих догађања, прошлих времена, сећања на просторе које смо отходили и испуњавали сопственом игром када смо баш том игром сведочили о себи и свету. Сета прошлости у себи садржи ехо првих нежности којима смо дочекани у животу, од којих се живећи удаљавамо.

Трагајући за разлогом, откривали смо чињенице логичких односа између појава и облика света и прошлост која их објашњава. Обликовали смо тиме прошлост као редоследе збивања којима се сагледава истинитост тренутног постојања сваке ствари, сваког предмета, тела и сваког људског битија. Тако прошлост задобија белину разложности која уноси свој ледени мир у топла мора наших слутњи, упоједначавајући тиме опстанак сваког људског битија у оквиру свесног самосазнавања онога што јесте као опажај и као чињеница и онога што јесте као евидентни доживљај те исте свести, али изван могућег непосредног дефинисања њом самом. Али ни то није помагало.

Прошлост се тако, као Нојев чун, дошуњала до Арарата наше усамљености, дотурајући нам повремено немир понеким цветом, понеком травком, јагњетом белим што несташно истрчи, или чак удавом који се грозно ваља подножјима, настањујући тиме наше снове, када се предајемо забору живота и одмору наших мисли и нашег тела.

И све се поново ућути када зазори дан, а чун прошлости нашега постојања учини мирним, одсутним у измаглицама буђења, које се разилазе. И што живот више одмиче, и што је више јасних ствари и догађања, што је више одгонетнутог смисла око нас, то смо све бременитији бригом, све мање сигурни у одлукама и све даље у својој упојединачености од нашег полазишта, бивајући светлуцавим мехурићем без икакве заштите под сунцем небеским.

Трагањем за смислом ствари откривамо изгубљеност смисла нашег властитог опстанка, нашег јављања као чињенице света, па смо чак и прошлост осмислили ми, нашим текућим разлозима и нашим тренутним хтењем.

ЗАВИЧАЈ – УТЕХА

Када нас обрва умор, коме и не знамо увек право име и прави узрок, предајемо се просторима да нас лече. Одлазимо у нове градове и у нове пределе; у нова друштва, у новине и промене сваке врсте. Пука просторност света и пука новина у нама само обнављају схеме опчараности простором као појавом у животу. Тамо увек срећемо празнине које треба да испунимо собом, бивајући и даље под напором нових избора и разрешавања двоумљења која ови избори намећу. Једини простори где је све то већ једном обављено за сва времена, који ће нас дочекати меко и према топлини сећања, јесу они у којима смо проводили своје детињство и своју младост. Најближи су оном, тако често заборављеном, тренутку буђења живота. У ствари, ми тежимо да се вратимо баш том тренутку. Тренутку просветљености животом од кога смо се удаљили. Али то не успевамо. Задовољавамо се тек пуким тражењем утехе у завичајним пределима и присећањима.

Тако се и Манов Тонио Крегер враћа завичајним просторима своје родне куће, одавно продате, настањене туђим људима, опчињен чудним слутњама и сетом. У библиотеци која је сад смештена у његов завичајни дом, стоји уз полице с књигама, тобоже разгледајући их, при чему је усредсређен на то да дочара изгубљену атмосферу прошлих времена и да је осведочи својим присуством. Али ње никако нема. Само, тамо у врту још је увек постојао стари орах који је „стајао на своме мјесту и тешко шкрипао на вјетру“ [Mann 1951: 60]. И све што се збило било је то да га „запече љута сета“. Тонио Крегер је и даље плутао искорењен у своме свету кога су одређивале чињенице свести засноване на текућим опажањима која су све више губила своју животну вредност.

Касније, удаљен од мноштва, окружен морем и дрвећем, природним окружењем првих људи, „утонуо је у дубоки заборав, слободно је пловио изван простора и времена, и само би му кад-кад срце болно задрхтало од неког кратког, оштрог осећаја чежње или кајања, но био је сувише тром и заљубљен, а да би размишљао какав је то осећај и одакле потиче“ [Mann 1951: 24]. Искуство је измицало обележавању речју, доживљај је измицао свести и губио се у искону од кога се одвајамо самим рођењем и властитим упоједначавањем своје личности и свог властитог житија којим сведочимо о нашем постојању.

Међутим, обрвани сумњама, свесношћу о својој немоћи да се дубље одредимо у својој појединачној судбини, те усидримо за изворишта смисла, и сами дотакнемо његов огањ, макар само за трен. Негде пред јутро постао је узнемирен, сасвим неодређеним осећањем да се „нешто збило“ о чему није имао трага у својој свести, ни у своме разлогу. „Тонио Крегер

дуго није схватао што се то догађа, али кад је стао пред стаклена врата и погледао напоље, видео је да се то сунце рађа“ [Mann 1951: 75].

„ВОЛЕО САМ СУНЧАНЕ ОЛУЈЕ...“

Трагања су нам открила разложност и прошлост. Али, будућност се открила баш као што се „сунце рађа“. Изненада. Одједном нас озари. Из пуких маштања сиђе међу нас када бесмо у првој младости, у свом првом сјају. „Имао сам осамнаест година“, пише Кашанин у својим *Случајним ошкрићима*, „и волео сам сунчане олује, велике снегове, Србију, девојке, певање, дуге шетње. Не могући се наситити, читао сам романе, приче, путописе, песме, критике и, с поуздањем и жестином који се нису никада поновили, писао критике, приче, и романе, уништавајући живе људе и измишљајући оне којих нема. Најбрже сам мислио и имао највише жеља кад бих ходао. У шетњу сам полазио увек предвече, најрадије кад пада киша, кад има магле, веје снег, сунчана светлост ми је сметала да видовито замишљам будућност. Приближавајући се Дунаву, чудио се што пролазници не застају и ничем се не диве...“ [Кашанин 1977: 14]. Као дар нечији, нађе нам се будућност у наручју, обузме нас усхићење. Онда се изненада застру видици стрепњом која бдије над остварењем властитог битија у свету и над нашим радостима и обзорја занеме пред нашим упитним погледима. Зајецамо од туге и немања. Потом се поново појави светлост будућег света чији становници можемо да постанемо ево већ сада, ако сходно њему преуредимо понашања данас и регрупишемо наше мотивације. Ако саберемо расутост с простора које опходасмо нашим корацима и мислима и у којима се начекасмо љубави и задовољстава. Потом се опет све понови. Ветрови сумњи наносе нове облаке страха који ће се опет потом развејати, и тако током целе младости. Уздижемо се до усхићења и падамо у незнађа у тој игри између будућности, која се догађа, и наше неодлучности, наше сапетости стрепњом и сумњом да је Бог заиста у нама и да је светлост једино сведочење опстанка којим већ опстојимо.

Игра тим опчаравањем смислом будућности и клонућима пред бесмислом незнађа обележава младост, расположења која њоме владају, смене туге и радости којима се ороси сваки њихов дан, чинећи тако ту младост заносним косовским мачоносцима архангеловске промисли, или сулудим бојовницима мрачних јасеновачко-голооточких, дијаболичких кохорти.

Смирај доноси дани, који бивају све гушћи како се године нижу и све брже пролазе, како наилазе познија животна доба. У тим добима смо већ одавно удаљени од свога искона, те постојимо пуком свешћу и обимом чињеница које она захвата и уређује закономernosнимa што их сама открива. Тако се под леденим сантама чињеница нађу и „сунчане олује...“ младалачних хтења, живећи један нови живот, све мање близак својим

извориштима у будућности. Тако се са свешћу обдржавамо, у оквиру онога што она опсеже. Постојимо као људи одређене заједнице, једни пред другима и пред самим собом кога, тога себе, увек читавамо у сусретима с другима, било с неким појединцем, било с неком групом или институцијом друштва. И групе и појединци су сведени на пуку садашњост своје свести утемељене у неким далеким извориштима смисла о чему сведоче само наши снови и наша надања.

Зато, тек утишани зрелошћу, задати себи самима властитом свешћу, обрвани сумњом у смисао свега што се догађа, свега у чему учествујемо, свега што смо прозвали неким личним вредностима, тежимо понекад да се вратимо на појила наше завичајности. На она појила с којих нам је у сећању остала бистрина воде и чистота нашег лика на глатким образима извора. Настојимо да пониремо у оно доба нашег живота када смо откривали мир и чистоту властитих хтења и ангажовања, како би се тако поново сабрали у себе, те опет изнова устремили ка свету ствари, особа и односа, на свет коме припадамо, увек у тој једној одређеној садашњости из које се не може никуда.

Кашанин, враћајући се у завичајност свога битија, у осамдесет другој години, притиснут реалитетом тренутка властитог живота, сећањима допире до материнства: „Давно сам престао веровати да ће се вратити (мати) с пута на који је отишла кад сам био мали. И не боли ме то више, сад ми је драже да ја одем к њој. Да ли ће ме препознати, остарелог, када се сретнемо?“ [Кашанин 1977: 52].

Повратак материнству, као завичајној успомени која опушта и подстиче, овде се открива као повратак сина заблуделог у године које су га однеле од своје таворске завичајности када оно беху озарени погледима украшеним речитим ћутањем, у сјају сусрета. „Све је мање“, каже Кашанин у истом делу, на једном другом месту, „сумрака на земљи и све ми се на моме путу чини да не идем у ноћ, него у свитање“ [Кашанин 1977: 33]. Стапамо се за сва времена са смислом нашег властитог утемељења. У ствари, трагајући за завичајношћу као повратком у прошлост, откривамо то да смо се нашли пред будућношћу, живот нам почиње, „сунчаним олујама...“ да би се наставио „свитањима“. Откривамо да у ореолу светлости тумарамо тмином прожетих пространстава света, упојединачени временом, тражећи се и остварујући се као људи, отварамо ново раздобље нашег постојања, одређеног пуким трајањем у времену, надилазећи амбијентна одређења на своме путу трагања за смислом.

* * *

Трагања су нам открила разложност и прошлост. Али се будућност открила изненада. Одједном нас озари. Из пуких маштања, безвремена,

сиђе међу нас када бесмо у првој младости, у свом првом сјају. Откривамо да оивичени светлошћу тумарамо тмином, тражећи се као људи у пространствима света, тежећи ка надамбијенталним решењима у праскозорјима испред нас.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Кашанин, Милан (1977). *Случајна ошкрића*, Матица Српска, Нови Сад.

Başlar, Gaston (1969). *Poetika prostora*, Kultura, Beograd (Pariz 1958)

Mann, Thomas (1951). *Tonio Kräger*; Zora, Zagreb.

Piaget, Jean (1961/1969). *Six études de psychologie*, Gonthier, Genève.

HOMELAND – LONGING AND ENCOURAGEMENT

by

SVETOMIR BOJANIN
Belgrade, Republic of Serbia

SUMMARY: Our quest have discovered the reasonableness and the past of our given reality, while the future appeared suddenly in our prime. This is the subject of the paper. The future always comes suddenly. It comes from mere imagination and, despite the light surrounding us, makes us understand that we are walking in the dark, looking for ourselves as human beings in the vastness of the world. In this quest, we try to walk with the shoreless future towards solutions above the ambient which, somewhere at daybreaks, are being born in front of us.

KEYWORDS: human being, space, time, past, present, future, reasonableness, light

КАКО СЕ ОДРЖАТИ ИЗНАД АМБИСА (Ребека Вест, *Значење издаје*, Алгоритам, Београд 2013)

Када је 3. јануара 1946. погубљен Вилијем Џојс, последњи британски велеиздајник који је тако окончао живот, британска јавност готово је једнодушно осећала да је правда задовољена. Британци су реаговали солидарно, као заједница, јер током шест ратних година нико није могао а да не чује његов глас како слави немачке победе и скори британски пораз. Нацистички радио на којем се свакодневно оглашавао имао је готово исту таласну дужину као енглеске станице, те га је Енглеска, у почетку рата изложена сталном и разорном немачком бомбардовању, хтела или не, морала слушати.

Ако се неко и противио пресуди, тај није имао никаквог утицаја на опште расположење и мишљење: група противника смртне казне, међу којима и две жене у црном („уроњене у тиху али ратоборну молитву“), ћутке је демонстрирала тог зимског јутра испред затвора у коме је Џојс проживљавао своје последње тренутке. Били су ту не због Џојса већ због принципа, те је било и природно што у њиховом снажном човекољубљу није било простора за икакве емоције. Међу обичним светом било је оних који су, такође без емоција, говорили да Британија није имала право да погуби Џојса јер је био Ирац рођен у Америци. Судска одлука да је добивши британски пасош, макар и на основу лажних података, Џојс прихватио да буде одан земљи заштитници, за њих је била пуко правничко цепадлачење. А било је и таквих, наводи Ребека Вест, који су из личних разлога прижељкивали да Џојс буде ослобођен и тиме награђен за вешто изигравање закона. Но, сви ти противни гласови били су пригушени уверењем велике већине да је Џојс добио оно што је и заслужио јер је у време рата и за рачун непријатеља радио на штету своје земље и својих сународника, надајући се да ће по победи нациста успети у ономе што сâм, без стране помоћи, као вођа британ-

ске Националсоцијалистичке лиге није могао постићи – да у Британији успостави фашизам као владајући поредак. Сâм Џојс, иначе, сматрао је своје суђење поштеним. Но, за разлику од оних који су тврдили да је зла особа која ипак не заслужује погубљење, каже Вестова, Џојс је био убеђен да није зао, али да Британија има право да га пошаље на вешала. „Чињеницу да после године када је над њим извршена смртна казна ниједан шпијун није осуђен на смрт“, додаје она, „он би сматрао знаком нашег опадања“.

Само један глас тада је јавно ускликују да је Џојс невин и да је његова смртна пресуда неправда. – Не може се рећи да човек издаје своју земљу ако оде у иностранство да би му било боље – узвикнуо је у судници анонимни Шкотланђанин пошто је Апелациони суд потврдио Џојсову казну. – Милиони људи то раде и нико их не оптужује за издају. Исто је урадио и Вилијем Џојс. У Немачкој га је чекао добар посао и он га је прихватио. Овај усклик био је тада сасвим усамљен и од њега су с презиром одвратили главу чак и малобројни, пресудом такође огорчени Џојсови следбеници. Од свих тих гласова, каже Вестова, само ће се тај поново чути: но тада, двадесетак година касније, он више неће бити усамљен.

Ако се и постави питање зашто би се наши читаоци данас занимали за британску верзију значења издаје и за збивања стара више од пола века у туђој, спрам нас углавном непријатељској земљи, треба рећи да је то пре свега због тог једног, својевремено усамљеног гласа, од кога данас једва да можемо чути иједан други. С њиме су право на излазак из анонимности, чак и на место под главним рефлекторима, стекли и други епизодисти из *Значења издаје* – брехтовски драматичне жене у црном, на пример, или успешни рушитељи закона. Због оног што јарко светло нашег времена открива, фашиста и велеиздајник Џојс чини се, тамо у

сенци, као човек од формата: неугледан, просто предодређен за неуспех, овај верник деградиран у идеолога и искрени обожаватељ Хитлера кренуо је на губилиште храбро, цинично се насмејавши својим коленима која су се неконтролисано тресла.

Две деценије потом у земљи коју је издао, а у данашњој Србији поготово, Џојс – чије се погубљење на релевантним интернет сајтовима сада назива „контроверзним“ – имао би много више избора него један: да са својим „недостојанственим достојанством“ прихвати пораз.

* * *

Британска списатељица Ребека Вест (Rebecca West, 1892–1983), рођена као Сисели Изабел Ферфилд (Cicely Isabel Fairfield), код нас је постала позната тек почетком деведесетих година прошлог века када је на српском издата скраћена верзија њеног ремек-дела *Црно јајње и сиви соко*, посвећеног Југославији и Србији. Било је потребно да протекне пола века од настанка овог комплексног путописа, две деценије од њене смрти и још два антисрпска рата да би његова интегрална верзија Србима коначно постала доступна. Немогуће је поуздано проценити какав би учинак ово дело, да је објављено у целини уместо у осакћањеној (историјског контекста и битних паралела лишеној) верзији, имало на Србе који су почетком деведесетих година почели поново тражити свој потиснути лик. Но, они тада већ беху произведени у парије западног света, опљачкани од наводно својих власти и отерани са своје земље у околним државицама изниклим на злу, мржњи и лажи, многи и не знајући да им се то догађа трећи пут у истом веку. Преплављени политичким, новинским, културним, идеолошким, нуклеарним и обичним смећем, раздвојени у стотине политичких странака, расељени по избегличким камповима и страним државама, отаџбине из године у годину све мање, ови идеални негативци холивудских и европских филмација који славе касапљења и катастрофе данас су опет принуђени да се баве преживљавањем уместо настојањима да уреде живот у својој држави како је то за њих најбоље.

Ни овај изузетни покушај да се једна значајна тема сагледа у целини, стога, не стиже до нас у најповољније време. Но, детаљна, добро проучена и доказима и временом поткрепљена студија о издајницима који су у доба када је

Хладни рат био на врхунцу угрожавали опстанак списатељичине отаџбине, ипак даје нашем данашњем искуству толико потребан контекст. Поготово то чини њен завршни део посвећен „афери Профјумо“ и једном од њених главних актера – лекару и подводачу Стивену Ворду. Јер, с тим „контроверзним бизнисменом“ чије су везе сезале и високо и ниско, издаја је, како каже Ребека Вест, закономмерно регресирајући од Џојса, и буквално „изашла на улицу“. Нашла се тамо где код нас већ дуже време борави, добивши легитимитет нормалног, чак и пожељног понашања.

Значење издаје објашњава зашто се то догодило и зашто је било природно да буде тако.

Паг издаје – њена, како Ребека Вест каже, „професионализација“, најпре као скривање иза вишег циља у случају научника из ове књиге који су предавање тајни непријатељској сили правдали жељом да научна знања учине доступним целом човечанству, а потом и њено ослобађање и од привида жртвовања за идеал – праћен је и моралним опадањем средине у којој издајници делају. Згражања над гадостима издаје све је мање, а из немоћи да се она спречи или казни рађа се и сумња у закон који је криминализује. Тако захваљујући издајницима, каже Ребека Вест, и издани полако губе морално упориште. Њен опис гомила жена и мушкараца који с поругом и мржњом, али и с огромном завишћу, опседају возила којима се Вордове „девојке“ током „афере Профјумо“ доводе у суд, пробијајући се кроз пакосно добацавање и „огромно, похотно показивање зубних протеза“, служи не да наружи обичан свет, већ да покаже последице посувраћивања вредности и уништавања поверења. Осим властима, које су углавном из ниских побуда прикривале своје пропусте, Вестова одговорност за тадашњи морални хаос – на нелагоду многих потоњих критичара – приписује и лево настројеним интелектуалцима.

Убеђени да их њихово посебно познавање одређене области издигне изнад осталих и у сваком другом погледу, и да су *неправедно прикраћени за моћ која им природно припада*, своје амбиције усмерили су на порицање оног из чега су настали, стављајући се на страну тада најјачег противника свог света. Бриљантно сликајући развојни пут британских левичара и либерала и њихову биолошку и идеолошку децу, затворене у аутистични свет идеја и фантазија, Ребека Вест каже и следеће:

„Идеолошки став избијао је и кроз књиге које су лежале наоколу у тим кућама, међу којима су најцењеније биле зелене свеске са златним сло-

вима, комади Џорџа Бернарда Шоа. Предговори у њима били су дражи од комада, јер су били арене у којима су вредности наше традиционалне културе војевале своју последњу битку, крвариле и умирале, све осим алтруизма, истинитости и аскетизма, о којима су он и они имали добро мишљење и на које су полагали монопол, верујући да су они, и само они, спасиоци друштва. Од других врлина, патриотизам је, треба приметити, био први одбачен. Било је наивно да човек сматра да је његова земља најбоља, или чак добра колико и нека друга земља, као што је било наивно сматрати да војник неке друге војске може починити недела, или не бити убеђен да су сви енглески војници, морнари и колонијални управитељи чинили недела. Разлика између следбеника Вебових и Џојса може се проценити на основу писма које је он послао Одсеку за припремну војну обуку Лондонског универзитета када је био момак и тражио да буде примљен на курс за резервне официре. Ниједан дечак или девојчица из ове групе не би били у стању да озбиљно изразе оданост Круни или жељу да се лате мача у одбрану своје вољене Енглеске. Многи од њих поступиће другачије 1914. и 1939; али је пре тога, њихово понашање било противпатриотско. Цела група, и млађи и старији, била је сагласна; али у једној ствари следбеници су отишли даље од вођа. И Шо и Велс писали су књиге о вери које су показивале да нису ни атеисти ни агностици већ јеретици. Већина ових породица, међутим, усвојила је материјализам, али на нимало трагичан начин, попут скептика из средине деветнаестог века које госпођа Хамфри Ворд описује у *Роберту Елсмеру*. Напротив, оживео их је као хладна купка.“

Ови следбеници Сиднија и Беатрис Веб, друштвених реформатора и идеолога енглеског социјалистичког покрета који су својој заједници учинили и понеко добро, марксистички су стварали своју „надградњу“ у сагласју с оном моћи која тренутно постаје превласна – у енглеском случају с комунизмом.

Ако погледамо где су „спасиоци друштва“ у Србији данас – не само „наши“ ђојсови који су током деведесетих година прошлог века тражили да се Београд бомбардује и потом јавно ликовали када им је жеља била испуњена, већ и сви они који су по тачној списатељкиној дефиницији „део крда сагласног у закључцима и удруженог искуства“ – видећемо да су и у демонтажи средине којој номинално припадају превазишли своје енглеске узор. Наши издаци

тог страног калема, исцедивши из комунизма што се дало исцедити, преобратили су се потом сасвим природно из „авангарде радничке класе“ у најратоборније заступнике „демократије“ и „људских права“ – ратних поклича силе коју данас виде као победничку.

Ребека Вест познавала је оне о којима пише из прве руке јер је и сама почела као даровит новинар и критичар у једном феминистичком листу и убрзо била прихваћена од истакнутих књижевних и интелектуалних кругова. Проживевши више година с већ ожењеним Х. Џ. Велсом, својим даром и стремљењима потом се издвојила из те самопроглашене елите пророка и кренула својим, посебним путем. Њено је убеђење да у стварном свету постоје јунаци и њихови непријатељи, да се око нас и у нама одвија борба добра и зла, и да је суочавање с истином, ма како тешко било, једини начин да у човеку и заједници превагне принцип живота, који је у сталном надметању с њиховом једнако снажном тежњом ка смрти. Осим што осуђује оне који се подсмевају родољубљу својих сународника, иако им оно омогућава да живе безбедно, а често и веома добро, она осуђује и њихово порицање завера не само документујући њихово постојање већ и објашњавајући зашто се у њих не верује:

„На несрећу, комунистичка завера следи шаблон који су користили романописци у време када су малобројни озбиљни посматрачи друштва уочавали тек његове трагове у стварном животу. Романи су присвојили ту идеју па је изгледало и да су је измислили, једноставно зато што право тајно удружење мора остати, у највећој могућој мери, тајно. Постојало је безброј тајних удружења која су се, као издаци слободних зидара и илумината, умножила пре и после 1848, али она су се чинила неразвијеним и неупечатљивим у поређењу с величанственом машинеријом која је, свемоћна, свеприсутна и безимена, управљала народима у делима Ежена Сија; а он је имао подражаваоце на много језика у време када је ученика политичких филозофа Бланкија и Нечајева било свега неколико хиљада. Глобално тајно друштво било је један од трикова коме је прибегавала већина оних који су се огледали у детективском роману, том изуму 19. века. Тако се догодило да је највећи број људи сврставао међународну заверу у вулгарни одељак света маште, и сматрао да је смешно гледати на њу као на стварну претњу.“

Велики противник комунизма и доследни бранилац Драгољуба Михаиловића за чију је

издају јавно оптуживала британске власти и због чега је једно време била изложена великим притисцима и изопштењу из јавног живота, Ребека Вест није доживела распад Југославије коју је подржавала као начин да се балкански Словени одрже наспрам бројних историјских непријатеља. Многи њени сународници су, међутим, с њеним путописом у руци пропутовали последњих година кроз државице чије су стварање – речју и сликом, лажју и бомбама – свесрдно помогли, кривотворећи њене речи и тврдећи да поуздано знају шта би она данас, да је данас на њиховом месту, написала о Југославији и Србима. Један од њих¹ чак каже да она – у *Црном јајњешу* и *сивом соколу* за време немачког бомбардовања Британије себе храбрећи жељом да се с опасношћу суочи као што чине Срби – у ствари није мислила на Србе попут Младића, Караџића и Милошевића, него на оне друге, који су им се супротстављали. Аутор, који и не крије да је њена књига повод што је уопште написао своју, додаје да би Вестова у међувремену свакако савладала и основне постулате политичке коректности, схвативши да храброст и часност нису богомдани само одређеној етничкој скупини.

Могуће је да Енглеска и данас има ауторе који своје теме налазе сами и не прикривају своју уметничку немоћ дограђујући веровања писаца који више нису међу живима. Интелектуална и духовна клима из шездесетих година прошлог века – у *Значењу издаје* описана и као за издајнике погодно тле да прибаве пригодан изговор и још безбедније се оделе од својих безличних жртава – у међувремену је добила на квалитету. Да би илустровала како су и пре тога у њој пролазили људи који свој и туђ живот цене и доживљавају озбиљно, Ребека Вест наводи пример поручника Теренса Вотерса, тешко рањеног у Корејском рату. Заједно с осталим заробљеницима и Вотерс је био осуђен да лагано умире од глади и исцрпљености у севернокорејском логору. Али, када су војници одбили понуду својих тамничара да „сарађују“ у замену за лекарску негу и храну, он им је, као најстарији официр, наредио да пристану. Пошто њега нико није могао ослободити обавезе презете војничком заклетвом, остао је у логору и умро. Супротстављајући одлуку поручника Вотерса кога види као јунака, човека који је

„сматрао да може учинити добро својој земљи ако Кинезима и својим људима покаже да се не боји смрти“, преовлађујућој друштвеној клими у Енглеској, Вестова изванредно разоткрива природу и међу нашим интелектуалцима омиљеног „естетског принципа“, којим се успешно одељују од живота (пукe „емпирије“), истрајавајући у свом фактивном, по друге најчешће смртоносном свету:

„За разумевање нашег доба и улоге коју у њему игра издаја, потребно је схватити да постоји много Енглеца којима би било изузетно непријатно када би морали наглас да прочитају причу о смрти овог младог човека, да је слушају, или пак да се о њој јавно изјашњавају. Свакако би признали да је он показао изузетну храброст и самопожртвовање, и да су то особине које заслужују дивљење и бесумње доприносе опстанку људског рода; али он им истовремено никако не би био по вољи. Осећали би се пријатније уз многе издајнике из ове књиге. Сагласили би се да је уопште узев боље не лагати, не варати и не издати, али би осећали да је Вотерсово јунаштво некако демодe, док издаја има стила, неку врсту елеганције, или, како би вулгаран свет рекао, ‘софистицираности’. Вилијем Џојс не би се нашао у групи њихових миљеника, а разлог томе не би имао никакве везе с његовом оданошћу нацизму. Овакви људи немају никаквих тешкоћа да прихвате француске писце који су за време рата сарађивали с Немцима. Џојсову спремност да свој живот положи за своју веру доживели би као нешто сирово и неукусно. Али Ален Нан Меј и Фукс, Бурцес и Маклејн, они су им много више по укусу. А кад је о укусима реч, ту доиста нема расправе. Људи с оваквим мишљењем не би били спремни да бране дела ове четворице када би она била забележена црно на бело. Признали би да није у реду да човек прихвати запослење у државној служби под одређеним условима и да их се потом не држи, кад је лако могао наћи неко друго запослење у коме не би морао да се држи никаквих услова, и да је чак и горе када странац наведе неку земљу да га прихвати пошто је остао без домовине, и да потом кује заверу против њене безбедности и предаје њене највеће и судбоносне тајне потенцијалном нападачу. Па ипак, осећали би да је суптилност на страни издајника, чак и моралност. Они су

⁶ Тони Вајт (*Tony White*), *Још једна луда на Балкану* (*Another Fool in the Balkans*, Cardogan, London 2006).

истог мишљења као и г. Андре Жид, који је написао: 'Најгори инстинкт увек ми се чинио искреним'. Класични јунак, јадни млади Теренс Вотерс, је по њима преиграо своју улогу. Људи који се одликују врлинама за њих су попут оних који погрешним приступом одају неспособност да буду уметници, док они с пороцима као да прибегавају правим гестовима који су знак рођеног уметника."

Ребека Вест закључује да нема коначног одговора како се сачувати од издајника, али да ипак постоји начин да се штета од њихове делатности умањи. Не треба залазити у мотиве и разлоге који су их навели да чине то што су чинили јер ће то одвратити пажњу од њиховог злодела и отворити расправу о темама о којима се не расправља. Злочин је злочин, каже ауторка, водећи нас на свој темељан начин од једног бесмисленог поступка и начелног аргумента одговорних јавних личности до другог и разоткривајући их у свој њиховој жаловости, лажи и неделотворности, следећи и рехабилитујући непогрешиви принцип здравог разума.

Да је могуће изменити групно мишљење и доказима утицати на кругове који стварају јавно мњење како би се оно окренуло истини и чињеницама, међутим, ова књига не би ни била написана. Слична књига о нашем искуству, бар из две последње деценије, треба тек да се уобличи. Притом, међутим, треба имати на уму да ће тај задатак бити знатно тежи јер је, за разлику од нас, Ребека Вест живела у свету угрожених али не и потпуно извитоперених вредности.

Та будућа књига могла би почети и следећим примером који би и највеће противнике прогреса уверио да он постоји, иако му је природа другачија од оне која му се приписује:

У време када се почетком деведесетих година прошлог века Хрватска, под усташким знамењима, спремала на сецесију од СФРЈ, још учествујући у политичком животу земље, њени представници изразили су сумњу у способност тадашњег начелника Генералштаба ЈНА, Благоја Ацића да, због предрасуда које има, може ваљано обављати своју дужност. Чињеница да су усташе током Другог светског рата заклале 27 чланова његове породице – рекле су новоусташе хладнокрвно и јавно – спречава га да непристрасно предводи војску формално још заједничке државе.

Говорити о издаји у суочењу с оваквом бесрамношћу свакако је озбиљан подбачај.

Тај или неки други пример из безмерја дотад непознатог посувраћења, толико великог

да нам је заправо остало невидљиво, толико пречишћено злог да се чинило немогућим да у њему нисмо макар и нехотично саучествовали, означили су почетак једног сасвим новог доба. Очито је да нам још увек недостаје језик којим бисмо на одговарајући начин исказали њиме изазвана сасвим нова осећања и размишљања, језик чији недостатак Ребека Вест помиње и у овој књизи као разлог за човеково несналажење у расулу неких других историјских периода.

Како дакле у нашим условима преиспитати оно мало вредности што је преостало и, сходно томе, говорити о њиховој издаји ако издаја влада свуда око нас, с оним моралним распадом који је њен неизбежни пратилац и сврха?

Како то учинити када друштвено и свако друго пропадање још није досегло најнижу тачку? Како у хуци и буци коју ствара готово стотину телевизијских канала, ко зна колико радио-станица, безброј дневних листова, недељника и месечника, те специјализованих публикација за липосукцију и уградњу силикона, за једрење неопходно премореним власницима Србије и њеног „живља“, за промовисање „мировне“ улоге НАТО-а и завиривање у животе парапевача и парapolитичара чути оно што је битно чак и ако је речено? Због кога то чинити када двадесетогодишњаци шетају нашим градовима са слушалицама у ушима из којих допире само оно што желе да чују, или тако опремљени седе по градским и приградским аутобусима док вршњаци њихових родитеља или њихових баба и деда стоје поред њих по сат, некад и дуже?

Наш јавни дискурс тешко нам у томе може помоћи с хаосом, анархијом и свеопштим, често и намерним релативизмом који у њему владају, где је и само мишљење, попут општег права гласа, изгубило сва своја битна својства, претворивши се у пијаву таштине, глупости и бесрамља. Када генерали предају документа страним шпијунима по приградским кафанама, када министри одбране „реформишу“ војску уништавајући јој опрему и наоружање а центром престонице пролазе ципови с регистарским таблицама НАТО-а, значење издаје из овог британског, западног, политички коректног сведочанства у поређењу с оним у чему тренутно живимо чини се вековима удаљено.

Но, и оне сличности које постоје битне су будући заправо недостајућа карика коју еволуционисти упорно траже на погрешном месту. Оне показују да су нам под видом „демократије“ и „људских права“ стигли заправо нуспроиз-

води које је Запад успешно сварио – обрачуни преко штампе селективним пуштањем или сакривањем битних или компромићујућих података, галама преко „угледних“ удружења и организација у корист најгорих међу нама – када су од нас – корист као врховни принцип, двоструки шпијуни и њихов живот у сумрачној зони лажних представљања, лагање у парламенту и „необавештеност“ највиших званичника, упорно понављање бесмислица и обмана све док не постану аксиоми јавног дискурса, „игре“ и „играчи“, позивање на највише принципе зарад задовољења бедних и безначајних интереса... То што нам је стигло после пола века живљења на супротном полу политичког живота скројеног по мери другачијих материјалиста, једнако убеђених да нема ничег узвишенијег од њиховог користољубља и самољубља, потапа нас попут отпадних вода које, нарасле, отичу тамо где против њих нема брана и препрека.

Такав увид даје нам и прилику да се вратимо на ону тачку на којој смо кренули погрешним путем и да размотримо није ли управо такав отпад и све што данашњи Запад жели да нам понуди, као иновирани варијанту ђинђува, огледала и лажних уговора којим је некадашњи отимао земљу неким другим урођеницима.

Све оне јавне личности које нас убеђују да не видимо оно што видимо и не осећамо оно што осећамо, и које тврде да је наше тврдокорно одбијање да своје клеветнике и нападаче прихватимо као добротинитеље припросто и „несофистицирано“, те да ћемо се уздићи до њих тек када схватимо да је и Савлово преобраћење данас успешно демократизовано у опште место, треба стога назвати њиховим правим именом, без обзира на то да ли нас издају из нискости, кукавичлука или убеђења. Тако ћемо поставити темељ за нови почетак у коме ће бране и препреке онемо што је намерно да нас уништи бити најчвршће јер ће потицати од нас.

Онима који ће прихватити све „само да не буде рата“ Ребека Вест нуди још једну, здраворазумску и увек важећу истину:

„Све бржа поворка шпијуна вероватно је код владе изазвала она осећања каква су имале источноевропске средњевековне државе, беспомоћне пред азијатским хордама које су посебно наоружане јахаче користиле на потпуно нов начин. Шпијунажа овакве модерне врсте – коришћење научних метода у крађи тајни других држава – са сваком крајом нагриза одбрану покрадене земље у истој мери као да је поражена у бици. Неко може сматрати да

су овакви порази пријатнија замена за стару врсту пораза јер у њима нема проливања крви, али низ таквих пораза може државу учинити тако беспомоћном да њен пад, уз крвопролиће и ропство, буде коначан.“

И док њени епигони-кривотворитељи долазе међу нас наводећи као своје саговорнике „познате“ сликаре и писце за које никад нисмо чули, проглашавајући за нова уметничка достигнућа „ових простора“ новинске киоске са своје оригиналности наводно славне на Западу, а за „уметнице“ особе које су се од рата у СФРЈ склониле у престоницу једне од земаља које су га изазвале да би у галерији љубазно им стављеној на располагање шетњом у круг онолико дугој колико би им требало да се пешице врате кући „протестовале“ против самонаметнутог изгнанства, Ребека Вест се са чудноватом истрајношћу држи своје теме. У завршним разматрањима она пророчки покушава да предочи стање у коме ће западне владе морати да прибегавају полицијским методама, превратима и диктаторској стеги да би се одржале, верујући да је такав исход само крајност противна животу која неће превагнути. Уместо тога, она полаже наду у то да ће људи, као и много пута до сада, успети да се зауставе пре него што постане касно, и да ће се, иако необучени, одржати на конопцу разапетом изнад амбиса.

Србија је претурила преко главе рат у коме, наводно, није учествовала, њено бомбардовање Запад упорно назива „Косовским ратом“ не помињући смртоноснос, забрањене и отровне пројектиле којима је гађао њена друга подручја, јавни Срби посипају се пепелом по околним државицама за злочине које су, кад их је и било, организовале домаће и стране тајне службе за рачун непријатеља, а приватни Срби гледају филмове о наводно самоорганизованим мајкама Сребренице које своје мртве жале са свећом у руци (по старом муслиманском обичају), којима им „наше“ ТВ станице упорно утвђују у главу да ће кад-тад ипак морати да се „суоче с прошлошћу“ – то јест, погну главе и заћуте. Иза тог дводеценијског лудила наопака револуција сваки даном све више напредује: богатство земље прешло је из руку домаће већине у руке туђе мањине, фабрике које нису уништене бомбардовањем безразложно су затворене, тамо где су уз наше путеве некад биле уредно обрађене њиве сада је шикара које већ годинама чека страног „инвеститора“, сви прехранбени производи променили су власнике, укус и амбалажу, излози се ресе а касарне продају

и распадају, војне вежбе надгледају странци, испут отворено водећи и спољну и унутрашњу политику Србије. У свему томе саучествују „наши играчи“, а за њихов учинак – какву год да су политичку или интелектуалну „опцију“ наводно заступали – постоји само једно, недвосмислено име.

Суочавање с истином није лако, али је лековито. Амбис над којим се налазимо дубљи је од оног назначеног у *Значењу издаје* и наше одржавање изнад њега тражи и неку способност више – знање о нашем стварном положају и шта учинити када стигнемо на другу страну.

Ана Селић
књижевни преводилац, Београд

UDC 330.44(497.1)"1952/1968"
UDC 338.1(497.1)"1952/1968"

ЛЕОНТЈЕВЉЕВ МЕТОД И ОЦИЋЕВА АНАЛИЗА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ПРИВРЕДЕ

(Часлав Оцић, *Структурна анализа југословенске привреде: 1952–1962–1968*, Службени гласник, Београд 2013)

Веома прецизан наслов ове књиге као да је унапред одредио тип њених потенцијалних корисника. При првом сусрету с књигом, прелиставајући њене странице, читалац одмах добија утисак, а читањем га потврђује, да је реч о тексту „тврде“ економске науке.

То није читљиво штиво за ширу читалачку публику економских радова, али јесте за економисте ужег дијапозона интересовања. Тема „анализа структуре једне привреде“, свакако је од интереса економистима који се занимају за економску теорију раста и развоја, економетричарима у примени квантитативних метода у економској науци, практичарима у текућој економској политици и коначно писцима привредне историје, па чак (ако би хтели да користе закључке ове студије) и историчарима који се баве политичком историјом. У време њеног настанка (1972. године!), она је свакако могла да буде (пре)поруча за креаторе економске политике у СФРЈ; а данас је то студија о примени једног метода у анализи привреде бивше СФРЈ омеђена периодом истраживања; да ли би се из те анализе могле извући и неке поуке за савремено стање српске привреде и неке препоруке за развојну политику и стратегију развоја, *hic et nunc*? Другим речима, да ли је ова књига актуелна и, ако јесте, у чему је њена актуелност?

Анализа промена структуре привреде стални је задатак државе, њених научних института и истраживача. Структурна анализа привреде важна је основа за творце економске политике јер може и треба да буде водила за корек-

тиве у њеној примени; а у историјском контексту, *ex post* да се види „шта је било, а шта није урађено“. Оцић сагледава југословенску привреду у историјском контексту, у студији *Структурна анализа југословенске привреде: 1952–1962–1968*.

Часлав Оцић, аутор ове студије, данас је наш водећи „регионономист“, не само као утемељитељ нове научне дисциплине – *региономике* – него и као истраживач који деценијама истражује на декодирању регионалног проблема, не занемарујући при том ни друге (социјалне, културне, политичке...) димензије развоја. Дугим радом на пољу економске науке, у свом професионалном развоју, удубљивао се и у друге комплементарне економске (и сродне) дисциплине, користећи при томе и савремене квантитативне методе у економској анализи. Последњих година стицајем околности (рад на *Српској енциклопедији*) он се све више посвећује нашој привредној историји, пре свега, сопственим истраживањима, али и приређивањем репринта вредних радова аутора које треба отргнути од заборав. Као фондатор-уредник едиције *Continuum* он наручује и синтетске радове који идентификују појаве дугог трајања и обрасце њихових промена; ти радови покушавају да васпоставе континуитет у анализи бурних и дисруптивних процеса наше прошлости који доминантно носе обележје дисконтинуитета. И ова његова књига (иако су у њој примењене савремене технике истраживања) помало поприма арому историјског штива. Настала је као *економ-*

ска анализа живог ткива тадашње југословенске привреде. У међувремену предмет њене анализе потонуо у понорима *јовијесне збиље*, отиснуо се, отпловио у историју, па се аутоматски и штиво рекласификовало: емпиријска студија случаја добила је нову налепницу – *економска историја*.

На први поглед наслов ове књиге упутио би нас на брзи закључак да је заиста реч о раду који се бави привредном историјом. Она то и јесте, али је и више од тога. Поред своје историјске димензије, овај рад је и својеврсни оглед о једном методу економске квантитативне анализе. Наиме, реч је о *иниут–аутпут* анализи Леонтјева. Можемо да кажемо да је та студија и „расправа о методу“ и примени квантитативној техници инпут–аутпут анализе. Пре него што корисник ове студије стигне до квалитативних закључака, он је већ с аутором уронио у квантитативна мерења. Технички део анализе као да доминира овим радом. Рекли бисмо да је то „књига економисте за економисте“. То није књига лаког читања. Бавећи се овим „текстом“ (јер текста заиста мало има!) готово да се читалац задубљен у цифре, табеле, графиконе и сâм претвара у – аналитичара. Тако да се „читалац – аналитичар“ на два паралелна нивоа бави резултатима ове студије. Један ниво је метод (квантитативна техника), а други ниво су закључци (квалитативно тумачење) који произлазе из ове анализе. Мишљења смо да економиста који се превасходно, рецимо, занима за метод може да се овим радом упути као путовођом у изучавање инпут–аутпут анализе; док ће читалац који се занима за привредну историју ићи ка квалитативном делу студије, закључцима који се изводе из табеларних приказа. Дакле, студија је двосложног карактера и тако јој треба прићи.

Да бисмо увели читаоца у садржај ове студије треба се подсетити и нешто рећи о настанку метода инпут–аутпут анализе Василија Леонтјева у САД (са свим њеним могућностима и ограничењима) и развојем теорија привредног раста на Западу после рата. Затим, како је дошло до примене овог метода у емпиријским проверама теорија развоја са свим питањима које је овај спој носио у примени теорије привредног раста. У таквој клими економске науке у свету затекао се Оцић када је решио да се бави југословенским случајем.

За тренутак да се вратимо на аутора и време настанка овог рада, што ће нам помоћи да разумемо *значај примене овог метода на анализу југословенске привреде* тог времена.

У опусу Часлава Оцића ова студија се сврстава у његове „ране радове“ (видети у прилогу ове књиге исцрпни осврт на његово научно дело). Заправо, то је рад који је 1972. настао као завршница његових магистарских студија у Центру за економику развоја Вилемс колеџа у Вилемстауну, Масачусетс, САД.

У то време, 70-тих година 20. века, инпут–аутпут анализа уживала је велику популарност захваљујући њеној примени у планирању ратних напора САД током Другог светског рата и (касније) додељивању Нобелове меморијалне награде (1973. године) њеном аутору, руско-америчком научнику Василију Леонтјеву (Васи́лий Васи́льевич Лео́нтьев / Wassily Leontief, 5. август 1906 – 5. фебруар 1999). У таквој професионалној клими у САД нашао се аутор овог истраживања.

У свету, у процесу деколонизације дошло је до све већег интересовања економиста за питања везана за привредни раст и истраживања привреда земаља Трећег света. Дошло је до великог доприноса мноштва економиста теоријама економског развоја. За њих једна од важних квантитативних техника била је и још увек јесте – међусекторска (input-output) анализа. Почетком 1970-тих година дошло је до споја једног метода (инпут–аутпут) и једне теорије (привредног раста). Тај проверени Леонтјевљев метод тада је било изазовно применити у контексту тумачења теорија развоја земаља Трећег света. Такође, и за нашег аутора на анализу једне посве специфичне привреде као што је била привреда СФРЈ. У свом научноистраживачком раду тај спој метода инпут–аутпут анализе с теоријама привредног раста, код нас је, међу првима, учинио Оцић.

Најпре да се, у најкраћим цртама, подсетимо шта је заправо међусекторска анализа, која се изводи на основу података из инпут–аутпут табела. Инпут–аутпут табела је матрица којом се приказује међусобна повезаност индустријских грана или, другим речима, утицање привредних сектора једних на друге. Табела–матрица приказује за сваку индустријску грану износ аутпута који одлази свакој другој индустријској грани у виду силовина или полупроизвода, као и износ који одлази на тржиште финалних производа. Такође, инпут–аутпут табела даје приказ за сваку индустријску грану, њену потрошњу производа других привредних грана; као и њен допринос у виду додатне вредности у целокупном процесу производње. Инпут–аутпут анализа бави се општом равнотежом привредног система у процесу производње: прво, анализа

се искључиво бави производњом – техничким аспектом производње; друго, то је прилично поједностављен модел у односу на сложеност економских теорија; и, треће, ова анализа концентрише се на равнотежно стање привреде.

Дакле, ове почетне ограничености модела (и још неке друге) били су свесни и сами творци, као и они који су примењивали овој модел. Но, то не умањује његов значај. То истичемо јер је важно имати на уму сложеност проблема када нас аутор ове студије води кроз инпут–аутпут анализу југословенског случаја.

Оцић је, као економиста који се бави регионалним економским развојем у својим квантитативним анализама, био заинтересован и за инпут–аутпут метод, као неопходно средство анализе економског развоја. Јер, после Другог светског рата инпут–аутпут анализу у ширем контексту прихватили су и теоретичари економског раста и развоја. Да подсетимо, инпут–аутпут анализа настала у СССР-у, а преласком Леонтјева у САД тамо разрађена и први пут примењивана на високо развијену америчку привреду (У САД инпут–аутпут табеле припрема на националном нивоу служба која се бави привредним кретањима – US Office of Business Economics). За аутора наше студије свакако да је било јасно која сва додатна ограничења његово истраживање може да има, Што је значило, мања развијеност привреде земље у развоју, тако је и мања доступност, у обиму и квалитету, статистичких података. Из добре библиографије која иде уз ову Оцићеву студију видимо да је Савезни завод за статистику публиковао (сваке друге, у САД и СССР сваке пете године) *Међусобне односе привредних делатности Југославије*; та публикација послужила је аутору као примарна база података.

У развијеној привреди постоји висока међусекторска повезаност, а и обим и квалитет брзо доступних статистичких података који се уносе у инпут–аутпут матрице. Обим, квалитет и брза доступност прикупљених статистичких података веома је битна. Из целе Оцићеве студије уочава се да је његова статистичка основа анализе била заснована на добром раду Савезног завода за статистику, што нас је разликовало од других земаља.

Чак и с првим позитивним резултатима у примени ове анализе у САД, испољиле су се одређене критике у вези с ограничењима овог метода. Шта се тада могло рећи када су теоретичари развоја почели да примењују ову анализу на привреду земаља у развоју?

Прва реакција односила се на квалитет података које статистичке службе неразвијених земаља имају. Даље, земље у развоју имају ниску међузависност структуре појединих сектора привреде, што би додатно могло да обесхрабрује примену инпут–аутпут анализе. Но, што је динамичнији привредни раст и виши степен развијености, то је већа специјализација, што значи већа међусекторска повезаност, а тиме и сложеност привреде. То се најбоље види кроз промене у инпут–аутпут подацима. Стога је инпут–аутпут анализа важан део у теоријама привредног развоја, јер се анализира „водећи привредни сектор/и“ и све друге међузависности које из тога произлазе.

Под привредним растом подразумева се одрживи *рост дохотка по глави становника*, а привредни развој доводи у везу с одрживом променом *структуре* дате привреде.

Раст и развој су међусобно повезани. *С привредним растом мења се и структура привреде*. С растом дохотка по глави становника долази до све веће стопе раста тражње, с њом расте стопа тражње за међуфазне производе (а опада тражња за примарне производе), долази до све веће специјализације, а тиме и до гушће међусекторске повезаности и све веће сложености привреде. То је веома динамичан процес.

Имајући у виду значај *промене структуре привреде* као важне одлике оствареног привредног развоја, уза све анализе неравнотежног и равнотежног (балансираног) раста/развоја, то је било време великих доприноса теоретичара економије развоја. Реч је, пре свега, о радовима економиста који су постали класици у овој области, као што су: Домар (Evsey Domar), Луис (W. Arthur Lewis), Мирдал (Gunnar Myrdal), Инис (Harold Innis), Нурксе (Ragnar Nurkse), Розенштајн–Родан (Paul Rosenstein-Rodan), Ростов (Walt W. Rostow), Сцитовски (Tibor Scitovsky), Солов (Robert Solow), Колин Кларк (Colin Clark), Хиршман (Albert O. Hirschman), Ченери (Hollis Chenery), Пол Кларк (Paul G. Clark) и други. Ово је било стање науке и дисциплине које је Оцић имао у свом теоретском пртљагу и инструментаријуму с којим је располагао приступајући анализи међусекторске повезаности југословенске привреде. (Неки од поменутих су били Оцићу и професори).

Периодизација из наслова студије „1952–1962–1968. године“, аутору је само општи оквир, јер нам он у тексту даје сажет приказ неких битних кретања у југословенској привреди тог времена, а то је:

1945–1951. година: централно планирање, аутаркија, спољнотрговинска одсеченост од света;

1951. година: либерализација увоза;

1952–1958. година: почетак децентрализације И тежња за учествовањем у међународној подели рада, потреба за међуфазним производима из иностранства. Учешће међуфазних производа у укупној производњи продубљује међузависност („индекс дубине“).

Показатељ „индекс дубине“ може да послужи и као својеврстан показатељ привредног развоја. Ту се види значај инпут–аутпут табела. Што је веће учешће међуфазних производа у укупној производњи (тражњи) то је већи значај инпут–аутпут табела.

1957–1959. године експлозија тражње сировина и полуфиналних производа, увоз је већи од извоза;

1958–1968. године велики значај продубљивања југословенске привреде;

1963. године заостајање домаће производње међуфазних добара, нарочито примарних међуфазних производа; заостајање сектора међуфазне производње; међуфазни производи не налазе се на домаћем тржишту;

1961–1965. године још већа либерализација спољне трговине, стратегија привредне реформе – либерализацијом увоза једна петина је на либералном режиму;

1965. године подстиче се извоз финалних производа.

Степен међузависности производних сектора у југословенској привреди мењао се у току десетогодишњег периода (1958–1968). Ко узме у руке ову књигу имаће вероватно нека предубеђења, тј. поћи ће од уврежених стереотипа о структури југословенске привреде од 1952–1968. Налази Оцићевог истраживања доводе у питање многе стереотипе, тако да је добро што је на полеђини корица стављено „упозорење“ које треба не само да изазове интересовање потенцијалног читаоца, него да му директно, а сажето, укаже на (специфичне) закључке ове студије: „Прве две деценије друге Југославије обележили су снажни напори модернизације путем индустријализације. Ова студија случаја потврђује да су у том раздобљу у југословенској привреди повећава међусекторска зависност; процес ‘продубљивања’ производње, међутим, указује на политику супституције увоза која је довела до повећане тражње за високо квалитетним увозним међуфазним производима. Привреда је постојала све сложенија, али њена

структура је и даље остала некомплетна, а и промене нису увек биле јасно артикулисане. Нагле, готово драматичне промене биле су знамен брзог привредног раста и флексибилности специфичног југословенског планско–тржишног социјализма, али и симбол недостатака у управљању на макро нивоу и доказ постојања у систем утврђених хазарда. Понашање примарних инпута (приноса на рад и капитал, као и извоза) указује на постојање структурних неравнотежа чији су главни симптоми незапосленост и дефицит платног биланса. Динамика такве привреде фундаментално је различита (и много сложенија) од динамике оних привреда које карактеришу пуна запосленост или општа незапосленост. Такав случај је у економици развоја познат као случај фрустрираног развоја (или развоја са структурним препрекама). Ако је ‘структура нешто тврдоглаво што се опире променама’ (Гурвич), онда и ова анализа – и када је реч о савременим транзиционим привредама и друштвима не губи на актуелности“.

Студија има два дела: први део, „Међузависност“ и други део, „Структурне промене“, уз „Завршне напомене“ које би могле да буду трећи део.

У првом делу „Међузависности“ у поглављу А, „Структурна међузависност“, поред неких неопходних општих теоретских и методолошких упутстава дат је приказ степена међузависности производних сектора југословенске привреде мерен „индексом дубине“ (=учешће међуфазне производње у укупној производњи). Индекс дубине, истиче аутор, представља значајну меру међузависности производних сектора у општем оквиру економских трансакција, а и као показатељ степена индустријског развоја модерне привреде. Поред „индекса дубине“, аутор посвећује пажњу и „ланчаним спојевима“. То је показатељ који исказује посредну (индиректну) везу сваког сектора у однос на финалну употребу, тј., колико сваки сектор купује инпуте од других сектора за финални производ. Аутор користи Хиршманов допринос у виду „задњих и предњих ланчаних спојева“, или предаје свој аутпут за даљу производну употребу. Ту нас аутор проводи кроз табеле и говор бројки, често упоређујући резултате југословенског случаја с иностраним резултатима.

У поглављу Б, „Значај међузависности у производњи за инвестиционо одлучивање“ дата је занимљива обрада овог питања. Ту се разматрају типови зависности који имају велики теоријски значај. Аутор нас проводи кроз теорију раста и њене најважније представнике. Најпре,

аутор нас упозорава да се ту води строго рачуна о прецизности дефиниција међузависности које могу бити: „директна међузависност“ произвођача (технолошка међузависност), као и оне која се остварује преко тржишног механизма (новчана међузависност). То је значајно при усмеравању инвестиција.

Координација инвестиција мора да води рачуна о „екстерним економијама“, што „... обично подразумева мање или више синхронизовану употребу капитала“. И даље, пита се аутор „да ли је критеријум заснован на феномену међузависности погодан водич у алокацији инвестиционих фондова? Свакако да јесте. Али само у мери којој је *ефекти међузависности* релевантан за проблем алокације. Несумњиво је да је међузависност инвестиционих одлука веома важан, али она представља само један од неколико аспеката алокационог проблема. И друге, тзв. индиректне ефекте треба узети у обзир... Не бисмо дакако смели заборавити да су на првом месту директни ефекти инвестиција“ (стр. 41–42).

У другом делу, „Структурне промене“, а у прва два поглавља; поглавље А „Узроци варијација у коефицијентима утрошака“ и Б „Промене у међуфазним утрошцима“ аутор се бави променама коефицијената инпута. Промене ових коефицијената настају у привреди услед технолошких промена и промена у релативним ценама, као и промене коефицијената инпута који настају услед *повећања обима производње*. Но, аутор упозорава да нису само ова три фактора који утичу на варијације у коефицијентима инпута, премда се он задржава само на њима.

Коефицијенти инпута у већини случајева изражавају се као вредности. Вредности се мењају, најпре као *промене у релативним ценама* (проблеми *субституције инпута и промене у производном миксу*), затим *темпом технолошких промена*. Праћење промена у међуфазним инпутима представљало је извесну тешкоћу у инпут–аутпут анализи, али аутор каже да је више реч о „додатним увидима него о конфузији“. Промене у међуфазним инпутима за 29 сектора југословенске привреде за 1962. и 1968. приказане су у Табели II–1 „Коефицијенти директних и укупних утрошака, 1962 и 1968.“ Двосмерни дијаграми корелација коефицијената за угљ, електричну енергију, сирову нафту, транспорт и комуникације, хемијске производе, дрвета, гуме, алуминијума, пластике, гвожђа и челика приказани су на сликама II–10.

У поглављу В (Одредиште производа) – суштину представља приказ и тумачење података из Табеле II–3: „Одредишта производа: Структура финалне потрошње, 1962. и 1968.“ за 29 сектора југословенске привреде. Поред међуфазне потрошње приказана је и финална употреба (раст залиха, бруто инвестиције, лична потрошња, општа потрошња и извоз). Ту се види који део аупута једног од 29 наведених сектора иде на улагања, извоз и домаћу потрошњу (финална употреба), а који део иде на даљу прераду (међуфазну употребу). Ова табела илуструје само *директну зависност* сектора од различитих компоненти тражње, „даје непотпуну и понекад искривљењу слику зависности сектора од компоненти финалне тражње;“ док Табела II–4 „Зависност сектора од појединачних компонената финалне тражње, 1962. и 1968.“ управо се изводи из ове непотпуности. Ова табела (II–4) илуструје који су привредни сектори посебно зависни од извоза, и утицајима на личну и општу потрошњу. Подаци из ове табеле значајни су „...за испитивање могућих структурних промена насталих из варијација у финалној тражњи у процесу привредног раста... али сами по себи нису довољни да би у потпуности објаснили природу и узроке структурних промена.“

Поглавље Г (Промене у примарним утрошцима) – дати су у Табели II–5 као „Коефицијанти директних примарних утрошака 1962. и 1968.“ где се види сва специфичност југословенске самоуправне привреде где лични доходи расту брже од акумулације и фондова. (Видети Табелу II–6: „Коефицијенти укупних (директних и индиректних) примарних утрошака, 1962. и 1968.“). За економисте тржишне привреде ово је тешко разумети, прави апсурд: земља има мањак капитала и вишак радне снаге, а више одваја за надокнаду запослених у односу на принос капитала! Удео личних доходака у друштвеном производу се повећавао. Тај економски апсурд могао се само објаснити „друштвеним“ власништвом, „радничким саветима“ који су били потпуно независни у одређивању плата и расподела дохотка (Институционални фактор!). То је резултирало у високој незапослености и растућој инфлацији. „Самоуправно одређивање личних доходака“, очигледно, није пратило раст продуктивности рада. (Видети Табелу II–7 „Показатељи радне продуктивности и реалних доходака у производњи“). Монополски и полу-монополски положај поједина предузећа кори-

стила су за повећање личних доходака, што је вршило притисак на инфлацију.

Поглавље Д (Промене у увозним и извозним обрасцима) бави се спољнотрговинском димензијом привреде која се обрађује у инпут–аутпут табелама. Најпре, у Табели II–10 „Коефицијенти увезених међуфазних утрошљака, 1962. и 1968.“ дат је приказ тенденција растућег увоза полуфиналних производа који се не могу или делимично могу производити у земљи, услед *одсуства пошребних природних предуслова* (на пример, у бродоградњи и нафтној индустрији). Аутор нас обавештава да подаци из ове табеле нису занимљиви за анализу *сујсјишћуције увоза*; али зато у Табели II–11 „Учешће ‘конкурентног’ увоза у укупној финалној потрошњи, 1962 и 1968.“, где се сектори рангирају по уделу у „конкурентном“ увозу у укупној финалној употреби, дају се занимљива тумачења метода и резултата неких парадокса које је запазио још Леонтјев анализирајући привреду САД. Једно је била теоретска поставка, а друго је био исход анализе истраживања. Та разлика (овде: парадокс = „очекивано : добијено“) била је у очекивању претпостављених резултата која би се добила на основу теорије упоредних предности и резултата која су добијена на основу емпиријских истраживања. То је парадокс који се огледао у садржају рада и капитала замењених увозних роба.

По теорији упоредних предности у међународној трговинској размени очекивало би се да земља богата капиталом у односу на рад, треба да извози капитално интензивне робе, а да увози радно интензивне робе. Аутор нам преноси Леонтјево тумачење овог парадокса у САД; као и тумачењу овог парадокса нашег економисте Бранка Хорвата, али који је парадокс у обрнутој смеру: Југославија је извозила капитално интензивне робе, а била је земља с вишком радне снаге и мањком капитала! У наставку овог поглавља допринос појединачних сектора у укупном извозу, а посебно извоз према степеном израде, Табеле II–15 и Табела II–16, добра су илустрација горе наведеног: велико смањење учешћа извоза сировина у укупном извозу, као и велико повећање удела финалних производа у укупном извозу.

Поглавље Ђ (Промене у саставу финалне тражње и финалног производа) с Табелом II–17 „Допринос појединачних сектора финалној тражњи и укупном бруто производу, 1962. и 1968.“ и Табелом II–18 „Просечна годишња стопа раста друштвеног производа у главним

секторима“ Оцићевим истраживањем потврђују став Колина Кларка, познатог теоретичара привредног раста, да се с привредним растом ресурси трансферишу из *примарне* производње (пољопривреда, рибарство, шумарство и, понекад, рударство) у *секундарну* производњу (прераду) и *терцијарну* аутпут (услуге). Прелаз из самодовољне, мање–више сељачке привреде у релативно отворену индустријализовану привреду био је невероватно кратак у Југославији: брз привредни раст довео је до радикалних структурних промена, које су такође биле битни фактор тог брзог раста – закључује аутор.

Поглавље Е (Структурне промене и привредни раст) бави се теоријама раста и развоја и месту које структуре привреда имају у тим теоријама. „Чињеница да се тешкоће у изменама привредне структуре јављају као кочница у процесу раста у већини привреда у развоју довољан је разлог за тежњу ка бољем разумевању структурних промена. Као основе теоријама развоја, досада су развијене разне врсте структурне анализе, и сходно томе, у формулисању ових теорија коришћени су и различити концепти привредне структуре.“ Разматрајући проблеме и нека отворена питања на ову тему, аутор нас у краћим цртама, али довољно јасно, проводи кроз релевантне поставке класика теорије развоја: Колина Кларка, Сајмона Кузњца (Simon Kuznets), Ирме Аделман (Irma Adelman), Синтије Тафт Морис (Cynthia Taft Morris), Јевсија Домара, Роберта Солова и других.

У Завршним напоменама Оцић у једанаест тачака идентификујући обрасце промена, (не)правилности раста и развоја, формулише најважније налазе ове студије и сугерише које поуке је за развојну политику из њих могуће извући:

1. Што је виши ниво привредног развоја, то је више степен међузависности мерене („индексом дубине“) различитих сектора привреде.

2. Такође, „индекс дубине“ може да буде показатељ политике супституције увоза.

3. Појава међузависности у производњи од велике је важности за инвестиционе одлуке. Две опречне развојне стратегије – уравнотеженог и неуравнотеженог раста – почивају на претпоставци постајања међузависности.

4. Привлачно је шпекулисати о вероватном ефекту ових теорија на југословенски привредни развој. Није вероватно да ће примена доктрина уравнотеженог раста довести до *генералне* ревизије процена профитабилности нагоре, пошто се у југословенском привредном систему

екстерне *дисекономије* још увек интернализују заједно с екстерним економијама. Стога се чини да је прикладнији приступ који би допринео брзој експанзији међуфазних производа. Међутим, у случају индивидуалних инвестиционих пројеката, ово не треба да значи и снижавање општих СМП критеријума.

5. *Инијуи–ауијуи* табеле показују да је интерна структура југословенске привреде у посматраном период постајала све сложенија. Међутим, на крају тог периода структура је још увек некомплетна (у поређењу с развијеним привредама), и промене у њој нису увек артикулисане.

6. Нагле, да не кажемо драматичне промене (веома често у неочекиваном правцу) симболи су брзог привредног раста и флексибилности система, али оне такође симболизују недостатке у управљању на макро нивоу и доказују постојање у систем уграђених хазарда.

7. Промене у међуфазним и примарним инпутима илуструју горње, прилично уопштене, констатације.

8. Утврђене чињенице приказују релативну стабилност међуфазних инпута у односу на примарне инпуте повећање потребе за директним међуфазним инпутима знаћи повећању специјализацију.

9. Понашање примарних инпута (приноса на рад и капитал, и увоза) указује на постојање структурне неравнотеже (чији су главни симптоми незапосленост и дефицит платног биланса).

10. Уопште, „случај структурне неравнотеже“ разликује се од два скупа услова: 1. неке врсте рада и капитала су у потпуности искоришћене, док друге нису; 2. није лако елиминисати неравнотежу у променама цена. Динамика такве привреде је темељно различита и сложенија од оних које карактеришу исте који одликује пуна запосленост или општа незапосленост. Овај случај се у литературе назива „случајем *фрустрираног* развоја или развоја с ограничењима (препрекама)“.

11. Теорије фрустрираног развоја су произвеле бројне политике које смањују ограничења у алокацијама и, стога, омогућавају потпунију употребу ресурса. Развојне политике које производе овај ефект укључују промоцију извоза, контролу тражње, инострану помоћ и директну алокацију инвестиција.“ (стр. 113–114)

С овако структурисаном студијом и одабраним периодом истраживања, те са закључцима

који су изведени – може да се каже да је студија релативна целина и да задовољава потребе корисника. Међутим, остаје радозналост читаоца („А шта даље...?“) потреба да се сазна више о овој или приближно сличној теми. И ту, аутор и издавач не остављају нас без одговора. Следи друга слична студија. Закључци анализе структуре југословенске привреде за период 1952–1962–1968. године неопходна је литература за разумевање друге, исто тако значајне студије Часлава Оцића *Помаци, учешћа, учинци: привреде Југославије, република и покрајина 1952–1990.* такође у издању Службеног гласника. Ове две студије у комплекту дају исцрпни увид у оно што се дешавало у привреди друге Југославије СФРЈ – тог времена – од њеног настајања до краја постојања. Другим речима, те две студије су у суштини једно заокружено дело. *Структурна анализа југословенске привреде 1952–1962–1968.* својеврсни је увод, без које се друга тешко може разумети. Она је „рентгенски снимак“ на којем се јасно виде почетна суштина економског проблема СФРЈ, које политиколози, социолози, историчари и публицисти (ре)интерпретирају с релативно мањим познавањем економског фактора, ако не и с потпуним његовим игнорисањем. То се подједнако односи и на домаће и на стране ауторе. Да поновимо, ова студија је „тврђ“ економски текст у којем, чини нам се, значај метода има лагану претежност за корисника ове студије, јер се он мора најпре концентрисати на метод, па потом прићи резултатима саме анализе. Но, у склопу с наведеном другом студијом имамо потпун увид у проблематику којом се Оцић бавио. Изузетно је важно истаћи да ће свако на простору бивше СФРЈ (а и ван тог простора) ко се буде интересовао за привреду земље која више не постоји, морати незаобилазно да се користи овим истраживањима Часлава Оцића. Студија коју овде приказујемо превод је књиге објављене 2012. на енглеском језику (*Structural Analysis of the Yugoslav Economy: From the Early 1950s to the Late 1960s*), издање Lambert Academic Publishing из Сарбрикена (СР Немачка). Дакле, она је већ неко време изложена конкуренцији на европском и светском тржишту научноистраживачких идеја. Друга помену-та (знатно обимнија) студија захтева донекле различиту контекстуализацију и подробнија тумачења; зато о њој – резултат приликом.

ШАХОВСКА ЈУГОСЛАВИЈА

(Душан Драјић, *Прејлед шаховске лиџератууре бивше Југославије 1886–1991*, I–V, издавачи аутор и Академска мисао, Београд 2010–2013)

Почеци организоване шаховске игре на просторима бивше Југославије сежу дубоко у 19. век. Тада су основани и први шаховски клубови, већим делом на територијама које су биле у саставу Аустроугарске, али такође и у Кнежевини, односно касније Краљевини Србији. Пре Првог светског рата [према: Павић 1989], пре основан је 21 шаховски клуб: Трбиж (данас на територији Италије) 1859, Дубровник 1879, Зрењанин (тј. Велики Бечкерек) вероватно 1879–1880, Нови Сад 1880, Београд 1882, Загреб 1886, Марибор 1897, Вршац 1898, Вараждин 1904, Сарајево 1904, Шабац 1905, Загреб 1907, Карловац 1908, Сисак 1908, Осиек 1910, Огулин 1911, Ријека вероватно 1911, Пула 1911, Љубљана 1911, Задар 1912, Суботица вероватно 1912. После уједињења 1918. број шаховских клубова знатно је увећан, а ускоро долази и до формирања Југословенског шаховског савеза, у Цељу 1921. године, и до организовања првих формалних такмичења. У то време појавила се и прва плејада нових шахиста који су поставили основе за каснији развој ове игре у Југославији. У том, међуратном периоду међу најјаче играче на свету пробали су се Бора Костић (велики успеси донели су му 1919. и меч, додуше незванични, против будућег светског првака Капабланке), Милан Видмар (између осталог и победник незваничног дописног првенства света 1938), Васја Пирц, док је низ других играча пуну афирмацију стекао после Другог светског рата, поставивши основу за израстање друге шаховске нације света. На самом крају тог, међуратног, периода засјала је и звезда тадашњег омладинца Глигорића, коју ни прекид (учешије у рату) није спречио да се касније развије до неслућених висина. Године 1925. покренут је у Загребу и *Шаховски гласник*,

месечник Југословенског шаховског савеза, најстарији и најдуговечнији шаховски часопис на просторима Југославије. У међуратном периоду часопис је излазио од 1925. закључно с 1938. годином, али неједнаком динамиком, и с одређеним паузама, тако да је укупно објављено 11 годишта, с различитим бројем свезака, и с текстовима штампаним на оба писма. Часопис је „обновљен“ 1953. и излазио до 1967. под именом *Jugoslavenski šahovski glasnik*, да би затим вратио старо име, али на латиничком писму: *Šahovski glasnik*, као орган Шаховског савеза Хрватске.¹

Некадашња Југославија била је у периоду након Другог светског рата једна од шаховских велесила, у светским оквирима, при томе многу више у екипној него појединачној конкуренцији. Велики број медаља освојили су њени шахисти на највећим шаховским такмичењима: на олимпијадама (почев од златне у Дубровнику 1950, преко шест сребрних и шест бронзаних, уз једну сребрну још из времена између два светска рата), на европским (шест сребрних и једна бронзана) и светским првенствима (једна сребрна), на студентским олимпијадама (четири сребрне и две бронзана), балканијадама (дванаест златних, пет сребрних и три бронзана), Митропа купу (седам златних, три сребрне и две бронзана), на олимпијадама у дописном шаху (једна бронзана). Томе треба свакако додати и успехе женских екипа, иако они и нису били тако бројни: по једна сребрна и бронзана медаља на олимпијадама. Освојена је, поред тога, једна титула клупског првака Европе, на првом оваквом такмичењу 1956. године. Поред екипних, остварени су и изванредни резултати у појединачној конкуренцији, где су најпре Бора Костић, неуморни шаховски путник и

¹ Д. Драјић даје следеће објашњење [Drajić II 2011: 78–79]: *Jugoslavenski šahovski glasnik* излазио је 1953–1967. са сопственом нумерацијом годишта (I до XV), а затим *Šahovski glasnik* преузима годишта предратног часописа *Шаховски гласник* 1925–1938 (I до XI) и часописа *Šahovski vjesnik* (излазио у Загребу у периоду 1946–1952, годишта I до VI). Тако се *Šahovski glasnik* 1968. појавио с ознаком годишта XXXIII. Чудни су путеви... стварања традиције! У библиографији Ди Фелићеа [Di Felice 2010: 174–175] оваква „занимљивост“ не може се видети, тамо се ови часописи (*Шаховски гласник* – *Југославенски шаховски гласник* – *Шаховски гласник*) просто линеарно обнављају, при чему чак *Шаховској вјесника* и нема (у овом низу).

први српски и југословенски велемајстор, затим Светозар Глигорић (у дужем периоду), као и Борислав Ивков (током 1960-их) и Љубомир Љубојевић (током 1980-их) спадали у најужи светски врх, а Ивков, Бојан Курајица и Огњен Цвитан били су омладински прваци света. Све то, уз остале успехе, донело је нашој бившој отаџбини заслужени статус друге шаховске нације света, одмах иза неприкосновеног Совјетског Савеза. Овакав статус потврђивали су и чувени шаховски мечеви Југославија–СССР, који су почев од 1956. наизменично играни у нашој земљи и у СССР.

Наведени спортски успеси били су праћени и организационим успесима. Организована су бројна екипна шаховска такмичења: олимпијаде (мушке: Дубровник 1950, Скопље 1972, Нови Сад 1990; женске: Сплит 1963, Скопље 1972, Нови Сад 1990), студентска олимпијада (Будва 1963), чувени меч СССР–Свет (Београд 1970), завршни турнир првог европског клупског првенства (Београд 1956), појединачни турнири највишег ранга, како у оквиру званичних такмичења ФИДЕ (турнир кандидата Блед–Загреб–Београд 1959, мечеви претендената Таљ–Портиш, Ларсен–Ивков и Таљ–Ларсен – Блед 1965, меч претендената Глигорић–Таљ 1968, меч претенденткиња Јоселијани–Вереци–Петронић – Доњи Милановац 1980, међузонски турнири – Порторож 1958, Загреб 1987, Суботица 1987 и женски – Охрид 1971, турнири претенденткиња – Врњачка Бања 1961. и Суботица 1967) тако и пропагандни турнири (традиционални међународни турнири највишег ранга у Београду, Сарајеву, Загребу, Скопљу, Никшићу, Вршцу, Сомбору, Новом Саду, Љубљани, уз чувени осмомартовски женски турнир у Београду, који се и данас одржава, као и небројени турнири мањег ранга и значаја), на којима су учествовали најбољи играчи са свих страна света.

Све наведено пратила је и огромна штампана продукција – књиге, односно периодичне публикације (укључујући и чувени *Šahovski*

informator, покренут 1966, који је касније као своје званично гласило преузела Светска шаховска организација), часописи, билтени. Оно што је у свему томе недостајало, систематски преглед издате литературе, добили смо тек током протеклих неколико година, захваљујући прегалачком напору Душана Б. Драјића, редовног професора Електротехничког факултета Универзитета у Београду.

Петим томом овог капиталног издања, који садржи допуне, биографије најистакнутијих публициста и индексе, заокружен је преглед литературе током стотинак и нешто година некада друге шаховске силе света. Тиме се она придружила првој, Совјетском Савезу, којег такође, као и Југославије, више нема. Само је СССР, наиме, на сличан начин оставио траг своје писане шаховске културе, иако у првом издању не и за цео период трајања СССР.² Било је, наравно, и других сличних подухвата³, али то ни у ком случају не умањује вредност и значај овог издања професора Драјића.

Комплетно издање Библиографије садржи пет томова, од којих прва четири обухватају сукцесивно периоде 1886–1952, 1953–1967, 1968–1979. и 1980–1991, док је пети посвећен, као што је већ наведено, допунама, биографијама и индексима. Обим појединих томова, као и периоди које они обухватају, различити су, што је потпуно разумљиво ако се има у виду увећавање обима издаваштва а и развој саме шаховске игре и повећавање броја такмичења током 20. века. Цело издање укупно има 739 страна, при чему треба нагласити да је сваки том дат и на енглеском (прва половина књиге) и на српском језику (друга половина књиге).

Драјићева библиографија представља драгоценост штиво, не само за непосредне актере на шаховској сцени, где се, нажалост, ниједна од република насталих из бивше Југославије није ни приближила некадашњој заједничкој отаџбини, већ и за знатно шири круг читалаца који се интересују за историју шаха, односно уопште спорта и културе на просторима бивше

² [Сахаров 1968] обухвата период 1775–1966, с преко 1.100 наслова. Та књига се већ одавно сматра библиографском реткошћу. Посмртно, објављено је и њено друго издање: [Сахаров 2001], које обухвата период 1775–1997. За разлику од Драјића, Сахаров (1921–1999) је био професионални библиограф.

³ Пре свега, имамо у виду библиографију издања на енглеском [Betts 1974], као и нешто касније објављену сличну књигу [Lusis 1991], која је заправо њен наставак. Најзад, недавно је објављена и међународна библиографија шаховске периодике [Di Felice 2010], која обухвата период од преко 170 година.

(прве и друге) Југославије у периоду од преко 100 година. Овим делом професор Драјић дао је непроцењив допринос садашњим и будућим генерацијама које ће се, на један или други начин, бавити шахом, али и дужан омаж шаху и култури претходних генерација које су уздизале име Југославије и свих њених народа на једно од водећих места у свету.⁴ Таквих области науке, уметности и културе, па и спорта, где су

достигнуте висине као у шаху, ни у једној од претходних Југославија ни у на њеним рушевинама насталим новим републикама готово да није било, или их је било заиста врло мало. Зато ће ово издање, сасвим извесно, представљати незаобилазан материјал не само шахистима већ и многим научним, уметничким и културним посленицима овог и свих наредних поколења.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

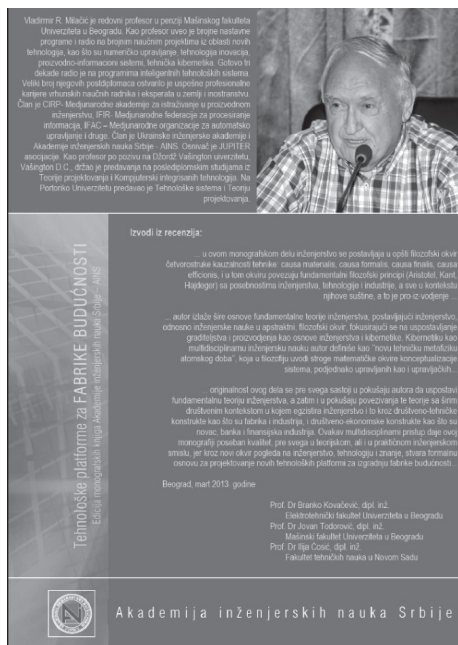
- Драјић, Душан Б. *Прејед шаховске лијературе бивше Југославије (анотирана библиографија) I. Период 1886–1952*, издавачи аутор и Академска мисао, Београд 2010.
- Драјић, Душан Б. *Прејед шаховске лијературе бивше Југославије (анотирана библиографија) II. Период 1953–1967*, издавачи аутор и Академска мисао, Београд 2011.
- Драјић, Душан Б. *Прејед шаховске лијературе бивше Југославије (анотирана библиографија) III. Период 1968–1979*, издавачи аутор и Академска мисао, Београд 2011.
- Драјић, Душан Б. *Прејед шаховске лијературе бивше Југославије (анотирана библиографија) IV. Период 1980–1991*, издавачи аутор и Академска мисао, Београд 2012.
- Драјић, Душан Б. *Прејед шаховске лијературе бивше Југославије (анотирана библиографија) V. Дојуне, биографије и индекси*, издавачи аутор и Академска мисао, Београд 2013.
- Сахаров, Николай Иванович. *Шахматная лијература СССР*, Физкультура и спорт, Москва 1968.
- Сахаров, Николай Иванович. *Шахматная лијература России*, Советский спорт, Москва 2001.
- Тайманов, Марк Евгеньевич. *Я был жерпвой Фишера*, ШахФорум, Санкт-Петербург 1993.
- Betts Douglas A. *Chess: an Annotated Bibliography of Works Published in the English Language 1850–1968*, G.K.Hall & Co., Boston, Mass. 1974.
- Di Felice, Gino. *Chess Periodicals: An Annotated International Bibliography, 1836–2008*, Jefferson, McFarland & Company, 2010.
- Lusis, Andy. *Chess: an Annotated Bibliography, 1969–1988*, Mansell, London – New York 1991.
- Pavić, Krešimir. Najstariji jugoslavenski šahovski klubovi, *Šahovski glasnik*, 1989, № 4, str. 157–163. (dopuna: *Šahovski glasnik*, 1989, № 6, str. 264.)

Рајко М. Буквић
Научни саветник
Географски институт
„Јован Цвијић“, САНУ

⁴ Једна мала илустрација потврдиће огроман значај шаха за афирмацију Југославије (и Србије) и њихових култура. Марк Тајманов, један од дуго година водећих играча света и вишеструки кандидат за првака света, у књизи посвећеној свом чувеном мечу с Робертом Фишером 1971. године [Тайманов 1993: 18], описујући њихов разговор на затварању тог меча, констатије: „Интересантно је да смо разговарали на српском језику, једином који је био познат обојици“.

ФАБРИКЕ БУДУЋНОСТИ

(Владимир Р. Милачић, *Нова мейтафизика инжењерства*,
Академија инжењерских наука Србије, Београд 2013)

Akademija inženjerskih nauka Srbije (ains@ains.rs) pokrenula je ediciju monografija pod nazivom *Tehnološke platforme za fabrike budućnosti*, koja obrađuje teme koje su usmerene na tehnološke aspekte nove generacije fabrika, a u svojoj osnovi su opšteg značaja za domen inženjerstva i inženjerske nauke.

Ova edicija намењена je inženjerima, istraživačima i studentima koji profesionalno deluju u oblasti proizvodnih i drugih tehnologija i savremene industrijske proizvodnje. Edicija ima i širi zahvat, pa može da bude interesantna i istraživačima

koji se bave strateškim temama relevantnim za razvoj industrije, industrijskih tehnologija, izgradnju industrijskih, obrazovnih i inovacionih politika, ekonomije i društveno-humaniističkih aspekata industrijske proizvodnje.

Urednici ove edicije su Vladimir R. Milacić i Petar B. Petrović, profesori Mašinskog fakulteta u Beogradu, redovni članovi AINS.

Prva knjiga ove edicije je *Nova mейтафизика инжењерства* Vladimira R. Milacića. Ona predstavlja celovit naučnотручни материјал koji je izložen na 508 stranica, sa 26 slika,

26 табела и с библиографском листом која укључује 414 навода.

Нова метафизика инжењерства настала је као резултат двадесетогодишњих истраживачких напора аутора у области инжењерства, технологије, компетитивности и глобализације, с циљем да се кроз свеобухватно разумевање сложених интеракција процеса који постоје у инжењерству, технологији, економији, природи и друштву, створи конзистентна и делимично формализована структура знања, нека врста кибернетске основе из које би даље могле да се пројектују платформе за технолошку и организациону трансформацију индустријских система, односно, како то аутор метафорично назива: општи оквири за нову магистралу одрживог стварања богатства људи и народа. Аутор се усредсређује на знање и систем вредности, посебно на техничка и технолошка знања и инжењерство, за која је карактеристично да се у друштвеним турбуленцијама разарају, а да при успостављању неког новог стабилног стања увек постоји период хаоса. Такво хаотично стање препознаје се у Србији на крају 20. и почетком 21. века и аутор истражује његове импликације на човека, економски систем, технологије и способност друштва да кроз опоравак и развој инжењерства, које је основа за производњу и градитељство, створи одрживе основе за излазак из кризног стања и покрене развојне процесе на одрживим основама.

Монографија се састоји из предговора, четири велика поглавља које аутор назива књигама, једног завршног поглавља у облику поговора и једне целине која обухвата пет прилога. У садржајном смислу, монографија је тесно повезана с ранијим монографским књигама аутора: *Интелектуални капијал*, *Менаџмент технологија*, *Индустрија знања* и *Политичка економија индустрије знања*.

У предговору се наводе основна размишљања која представљају полазну основу укупног монографског дела која се даље разрађује у поглављима која следе.

Друго поглавље (Књига прва) је Прологомена за метафизику инжењерства. У циљу да укаже на своју намеру да у оквиру ове целине изложи шири оквир фундаменталне теорије инжењерства, аутор у наслову позајмљује реч 'прологомена' од Имануела Канта који је ову реч употребио у свом делу *Критика чистог ума*, у контексту уводног саопштавања за потпуно излагање науке и теорије у контексту метафизике која је била предмет његовог изучавања.

Аутор поставља инжењерство у општи филозофски оквир четвороструке каузалности технике: *causa materialis*, *causa formalis*, *causa finalis*, *causa efficiens*, и у том оквиру повезује фундаменталне филозофске принципе (Аристотел, Кант, Хајдегер) с посебностима инжењерства, технологије и индустрије, а све у контексту њихове суштине, а то је про-из-вођење. Про-из-вођење се даље смешта у један нови контекст, а то је кибернетика, коју аутор посматра као нову техничку метафизику атомског доба, која у филозофију уводи математички приступ у концептуализацији и формализацији система, а затим знања, размишљања и стварања. Ово поглавље се завршава расправом о Симоновом разумевању инжењера као пројектанта и науци о артифицијелности, а затим и о општој теорији пројектовања коју је, дефинишући аксиоме пројектовања, конципирао професор Су (Suh Nam-pyo) с Масачусетског института за технологију.

Треће поглавље (Књига друга) односи се на трактат о фабрици, технологији и знању, а садржи четири целине: Увод, Анатомија Фабрике, Технологија и Знање. Ово је најобимнија целина у монографском материјалу и у њој се излаже студија фабрике као места у којем једно друштво концентрише своја технолошка и техничка знања за стварање вредности. Аутор у овом поглављу детаљно разматра концептуалне оквири које су поставили Адам Смит (Adam Smith) и Фредерик Тејлор (Frederick Taylor), у којима се преплићу закони тржишта, теорија менаџмента и технологија, а све у контексту дубљег разумевања кључног конструкта индустријске револуције – фабрике. Даље се фабрика поставља у оквир глобализације и нове идеологије, а онда се прелази у простор технологије, где се посматра еволуција технологије и долази до индустријских технологија које су генерисале индустријску револуцију. На крају, треће поглавље се концентрише на знање као основни садржај технологије и фабрике, пролазећи кроз низ пунктуалних догађаја, који су били основа еволуције технологије, фабрике и индустријске производње до данашњих дана.

Четврто поглавље (Књига трећа) обрађује тематику која носи назив: Новац, банке и финансијска индустрија, а садржи три целине: Увод, Новац и Банке и финансијска индустрија. У овој књизи разматрају се основе политичке економије која је као специфичан концепт уграђена у темеље економске науке, с посеб-

ним нагласком на економију знања, економију технологије и, посебно, индустрију засновану на знању. Детаљно се разматрају различити аспекти и импликације преплитања технологије и новца, узимајући у обзир не само техно-економску већ и етичку равн.

Пето поглавље (Књига четврта) носи назив Нова метафизика глобализације. Поред уводног поглавља, обухвата десет целина: А) Долазеће постиндустријско друштво – Даниел Бел (Daniel Bell), Б) Капитализам на бази знања – Ален Бартон-Џоунс (Alan Burton-Jones), В) Будућност капитализма – Лестер Тароу (Lester C. Thurow), Г) Посткапиталистичко друштво – Питер Дракер (Peter Drucker), Д) Глобализација и незадовољство њом – Џозеф Стиглиц (Joseph Stiglitz), Ћ) Свет је равна плоча – Томас Фридман (Thomas L. Friedman), Е) Свет 3.0 – Панкаџ Гемават (Pankaj Ghemawat), Ж) Манипулација свешћу – Сергеј Кара-Мурза, З) Пропаганда и јавно мњење – Ноам Чомски (Noam Chomsky), и И) Шок доктрина – Наоми Клајн (Naomi Klein). Кроз парцијална разматрања наведених целина аутор формира јединствен оквир за метафизику инжењерства, односно стварања новог, рене-

сансног инжењера, и дефинисање оквира за његову активну улогу у преобликовању глобализованог света.

Шесто поглавље, под називом Уместо поговора, бави се тематиком нове, когнитивне револуције, односно умним простором човека, и његовим развојем поједнако у делу науке и инжењерства, као генеричке компоненте за развој нове цивилизације. Политичка економија индустрије знања и нова метафизика инжењерства стављају се у шири контекст за планирање „новог когнитивног света базираног на градитељству – кроз пројектовање благостања, а не упрежање човека као потрошача природе и њених ресурса преко тржишта, као његовог господара“.

Монографија се завршава обимном целином у којој се налазе: Прилог I: Трактат о пропадању великих, Прилог II: Трактат о идеји и иновацији, Прилог III: Трактат о нобеловцима економских наука, Прилог IV: Трактат о управљању ризи-ком у стратегији одрживог развоја, и Прилог V: Трактат о глобалном универзитету и великој трци за људским капиталом.

Петар Б. Пејровић
професор Универзитета у Београду

UDC 005:001(049.32)

ВРЕДНОСТ ИНТЕЛЕКТУАЛНОГ КАПИТАЛА

(Бисерка Комненић, *Вредности vs профити*,
Завод за уџбенике, Београд, 2013)

Насловљавајући своју књигу *Вредности vs профити*, Бисерка Комненић није латинску реч *versus* употребила у дословом, супротстављајућем значењу вредности и профита, већ с очигледном намером да апострофира становиште према коме се профит не може посматрати само као циљ по себи, већ као оријентација предузећа на дугорочно стварање вредности која ће задовољити све стејкхолдере и осигурати његов успех. Овакав приступ претпоставља изградњу теоријског концепта и пословне стратегије која премешта нагласак с традиционално доминантне теме разраде начина присвајања вредности на истраживање процеса стварања вредности. У овом процесу предузеће мора да рачуна на опипљиве и неопипљиве ресурсе, који учествују у процесу стварања вредности. Везујући неопипљиве

ресурсе за концепт економије знања, чије стубове чине знање као непосредна производна снага, људски капитал, информационе технологије, иновације, расподела и преливање знања, ауторка ставља акценат на значај људског капитала као фактора производње, односно за произвођење економске користи.

Током развоја тржишне привреде главни извори стварања богатства премештали су се с природних средстава, земље и релативно неквалификоване снаге, материјално одређених средстава (зграда, машина, опреме, финансијских средстава), на неопипљива средства – знање и информације свих врста, која могу да буду садржана у људима, организацијама или физичким средствима. Заговарајући холистички модел предузећа, на чији успех утичу токови финансијског, струк-

турног и људског капитала, Комненићка истиче значај управљања пословањем на основу прећутног и интуитивног знања које је дубоко уграђено у корпоративну филозофију и културу предузећа. У том смислу види интелектуални капитал као детерминанту креирања вредности и конкурентске предности компанија, с обзиром на то да готово 80% економске вредности предузећа почива на снази интелектуалног капитала, како у најнапреднијим реалним секторима и услугама тако и у традиционалној производњи. Интелектуални капитал има централну улогу у новим идејама раста, продуктивности и прихода савремених привреда.

Концепт интелектуалног капитала (ИК) бави се истраживањем процеса стварања вредности и механизма његовог артикулисања и обликовања у складу са стратегијским намерама предузећа. Оваким одређењем ауторка је свесно избегла могућност да прецизније одреди појам интелектуалног капитала и његово значење, напомињући да вишезначност овог произилази из мултидисциплинарне природе самог концепта. Стога се она одређује да концепт ИК повезује с дефинисањем неопипљивих стратешких средстава предузећа, на њихову класификацију, као и на развијање индикатора за праћење њиховог доприноса стварању вредности. У истраживању процеса стварања вредности концепт интелектуалног капитала даје објашњење како се стратешки ресурси користе, акумулирају и развијају током процеса стварања вредности.

У прошлим деценијама предузећа су била усмерена на управљање финансијском и физичком имовином, на основу чега је била развијена и већина примењених менаџерских теорија и алатки. Овакав приступ, међутим, није могао предузећима понудити свеобухватан приступ артикулисању сопственог процеса стварања вредности, с обзиром на то да прописани рачуноводствени оквир није омогућавао праћење и управљање неопипљивим стратешким ресурсима. Решење се тражило у новим методама и моделима управљања и мерења интелектуалног капитала, односно у дефинисању и селектовању фактора критичних за процес стварања вредности. У том контексту ауторка посвећује нешто већу пажњу сложеној и, на први поглед, парадоксалној теми мерења интелектуалног, посебно људског капитала (како, у крајњој линији, „измерити“ могућности *cortexa* људског мозга; прим. Б. Р. Њ.), наводећи за то два мотива (у основи власничко-менаџерска; прим. Б. Р. Њ.), а то су: потреба за унапређењем квалитета управљања предузећем и унапређење

комуникације са стејкхолдерима. Сврха мерења интелектуалног капитала је у томе да се помоћу дефинисаних индикатора открију кључни неопипљиви фактори успеха предузећа.

Прво предузеће које је започело, а потом и континуирано наставило да мери интелектуални капитал била је шведска финансијска група „Скандиа“, која је крајем 80-их година прошлог века успоставила широке критеријуме за оцењивање ефикасности и ефективности људског и структурног капитала, полазећи при томе од становишта да људски капитал не може да буде власништво предузећа. Овде је људски капитал дефинисан као колективно знање, вештине, иновативност и способност запослених да ефикасно обављају пословне задатке. Он такође обухвата и организационе вредности, културу и филозофију. Структурни капитал чине: а) организациони (хардвер, софтвер, базе података, организациона структура, патенти, трговачке марке и све организационе способности које подупиру и подржавају продуктивност запослених); б) екстерни капитал, који се односи на капитал потрошача у виду квалитетних односа с кључним клијентима и в) капитал који се манифестује у развијеним односима с осталим интересентима („стејкхолдерима“): добављачи, пословни партнери, држава, друштвене заједнице. Истицањем потрошача као дела неопипљивих средстава, ауторка потенцира њихов значај у стварању вредности организације и наводи специфичне индикаторе капитала потрошача, као што су тип клијента, његова трајност – лојалност, улога, подршка и успех и др.

Генерално узевши, приступи мерењу ИК могу да буду финансијски, перцептивни и процесни (иако ниједан приступ није у стању да појединачно на свеобухватан начин измери и одреди вредност интелектуалног капитала). Финансијски приступ је усмерен на развијање мера које ће предузећу и акционарима пружити информације о финансијској вредности неопипљивих средстава предузећа, тј. да јасно покаже однос инвестиција у неопипљива средства и добити. У оквиру финансијског приступа мерењу најпознатији су економска додата вредност, тржишна додата вредност, метод за вредновање капитала знања и принос на инвестиције. Други, перцептивни приступ мерењу ИК усмерен је на мерење перцепција запослених о предузећу и организационим процесима. Он подразумева мерење задовољства запослених радом топ-менаџмента, њихове перцепције о потреби ширења знања и управљања знањем, о начину

стварања и додавања вредности, као и о правичном систему награђивања. Овде се организациона култура види као значајан фактор утицаја на понашање запослених у смислу њеног утицаја на посвећеност запослених пословним задацима и стварању додате вредности.

Процесни приступ мерењу ИК усмерен је на мерење ефикасности организационих процеса, па се ове мере могу користити за дијагностификовање ефикасности коришћења интелектуалног капитала. Овим системом мерења детаљно се прате процеси управљања знањем и начини на које ти процеси постижу зацртане циљеве. У популарне процесне начине мерења спада тзв. употребљива статистика, која је усмерена на олакшавање коришћења процеса и технологија управљања знањем и на процену утицаја ИК, као и „додата вредност знања људског капитала“, која се користи за одређивање организационих фактора који доприносе побољшању перформанси запослених.

Уз ове, опште приступе мерењу ИК, ауторка наводи и неколико директних метода мерења, као што су метода тржишне капитализације, методе преноса на активу (РОА) и методе извештаја (*Scorescards metode*). Метода преноса на активу узима просечну добит предузећа пре опорезивања за период од три до пет година; потом се та просечна добит дели с просечном вредношћу опипљивих средстава предузећа за исти период. Резултат РОА пореди се с просеком индустријске гране у којој предузеће послује да би се извела разлика. Директним методама мерења ИК процењује се вредност интелектуалног капитала у новчаним јединицама.

Индекс интелектуалног капитала (*IC – Index*) представља методу којом се агрегирају појединачни индикатори у композитни индекс, који представља врсту идиосинкразијске мере и фокусира се на праћење динамике ИК, односно повезује промене у структури интелектуалног капитала с променама на тржишту.

Осим ових, ауторка образлаже и друге методе мерења ИК, као што су технолошки брокер (*Technology broker*), где се мерење врши према тржишним средствима, средствима интелектуалне својине, људским средствима, инфраструктурним средствима, затим монитор неопипљивих средстава (*Intangible asset monitor*), где се мере три основне компоненте ИК: екстерни капитал (брендови и односи с добављачима и клијентима), интерни капитал (управљање, правна подршка,

ставови, истраживање и развој, софтвери) и капитал запослених (индивидуалне компетенције у које спадају образовање, искуство, радне вештине и сл.). Већина директних метода покушава да обухвати целокупан интелектуални капитал. Њихов фокус је, пре свега, на тржишним елементима интелектуалног капитала, као што су екстерни капитал у виду лојалности клијената, људски капитал у виду инвестиција у образовање и тренинг, и структурални капитал у виду патената, технолошких средстава, *know-how*-а и информационих система.

Користећи методу коефицијента додате вредности интелектуалног капитала, ауторка износи резултате анализе перформанси банкарског сектора Србије и Хрватске за период од 2005. до 2008. године, где је обимним статистичким показатељима потврђено како неке банке боље користе свој физички капитал, док друге то надокнађују већом ефикасношћу интелектуалног потенцијала. Банкарски сектор у Србији је у посматраном периоду континуирано бележио раст додате вредности, односно коефицијент интелектуалног капитала, али и пад ефикасности коришћења физичког капитала. То значи да већина банака укупну успешност у ефикасности управљања својим ресурсима више дугује бољем управљању интелектуалним капиталом него физичким капиталом. Овим истраживањем Б. Комненић поткрепила је и налазе својих претходних истраживања (Комненић, Покрајчић, 2012), обављених на узорку од 31 мултинационалне компаније које послују у Србији, где је економетријска анализа пружила доказе о јакој позитивној корелацији између варијабли интелектуалног капитала, посебно људског капитала, и индикатора пословних перформанси.

Овом обимном студијом, посвећеном истраживању неопипљивих средстава у стварању додате вредности и њиховом значају за развој конкурентске предности предузећа, Бисерка Комненић допунила је свој истраживачки рад усмерен, превасходно, на испитивање економских и неекономских аспеката неопипљивих добара. Наративним и нијансираним приступом насловљеној тематици, као и стилем који указује на лакоћу писања, ауторка је врло ангажовано заговарала значај улагања у интелектуални капитал као улагања у знање. Овај ангажман резултовао је штивом вредним пажње научне и стручне јавности.

Биљана Рајковић Њејован
професор Универзитета у Новом Саду

У ПОТРАЗИ ЗА ИЗГУБЉЕНИМ ЈЕДИНСТВОМ

(Goran Poletan w konsultacji z Ursulą Kotnowską,
Polska masakra / Poljski masakr / The Polish Masacre,
 Ekološko-etnološki kulturni centar Sfera, Novi Sad 2012)

Дуго запретана и након Берлинског конгреса у потпуности скрајнута права историја српства и словенства ипак налази начина да се, попут Феникса, након више од једног века поново уздигне. Поред донедавно скоро потпуно заборављеног Милоша С. Милојевића, чије сачуване књиге имамо прилику поново да читамо захваљујући издавачкој кући Алгоритам, или врло оспораваног Симе Лукина Лазића, поред других врло познатих али и веома нападаних имена попут Јована И. Деретића, Реље Новаковића, Олге Пјановић Луковић итд., појављују се данас и неки нови аутори који покушавају да проникну у далеке и непознате тајне те неодгонетнуте историје. Један од таквих аутора је и Горан Полетан, песник који је већ скренуо пажњу најшире читалачке публике књижевним делима, углавном поезијом, објављеним на српском али и на енглеском, француском, немачком, руском, јапанском, шведском, италијанском, румунском, бугарском и словеначком језику. Полетан је и добитник већег броја књижевних награда не само у Србији, већ и у Јапану, Аустралији, САД и Хрватској.

У овој невеликој, али значајној књизи Полетан се појављује у својеврсној улози филолога и историчара, споју који је одавно познат и уважаван, премда у одређеним моментима и од одређених аутора и нападан и ниподаштан. Није згорег подсетити на то да је и из наше званичне историје прогнани Милојевић своје налазе значајним делом заснивао за топонимици, дакле управо на лингвистичким проучавањима. Ипак, Полетанов приступ нешто је другачији – предмет његове пажње (и пажње његове сараднице на припремању ове књиге Урсуле Котновске) јесте однос српског и пољског језика. Данас, када су Словени, рекло би се, непрестом подељени и удаљени једни од других, по религији, језицима, писму и нарочито у политичком смислу, сам овај предмет изучавања може неке изгледати помало чудан и бесперспективан, без обзира на активности разних славистичких и сличних удружења. Полетан се, међутим, не задржава само на лингвистици – однос језика за њега је повод и

средство да се допре до других, непознатих или потиснутих истина, да се те истине извуку из мрака и да се, на тај начин, осветли и историја.

Та историја, историја старих Словена, овде се не излаже уџбенички. Чак, могло би се рећи ни у назнакама – њој је посвећено свега по десетак страна (на сваком од три језика), при томе не сувопарним, историјским језиком. Та историја – некадашње јединство словенских племена, њихова распрострањеност по целој Европи, њихов особити начин живота и морални кодекс, њихов, један јединствени језик свих Европљана, све је то сажето на свега поменутих десетак страна и представља увод у догађаје који су уследили. Та стара племена Цезар је називао Схеби (пошто ни он, као ни сви који говоре латинским језицима, није могао да изговори реч Срби – мада обе речи значе исто: сви и све, као што та реч исто то и данас значи у Индији), описујући њихов тадашњи начин живота, говорећи да они живе у 100 кантона и да сваки кантон учествује у формирању заједнице армије дајући по хиљаду војника, који служе војску по годину дана. Када је Цезаров покушај да пређе Рајну, с јасним освајачким намерама, пропао, прешло се на чувену тактику „завади па владај“, у чијем су спровођењу главну улогу одиграли трговци. То је потпуно разумљиво, будући да Европа пре тога није зависила од трговине. Пораст њиховог утицаја довео је до тога да се дозволи оснивање трговачког центра на тлу Европе – Рима. Иако дошљаци у Европи, Римљани су тада, сакупивши довољно средстава, формирали и своју (плаћеничку) армију и први пут након Цезара кренули у освајања. Напад на суседна племена, међутим, довео је до одмазде – словенска племена, уједињена под именима Хуна, Визигота, Острогота и Вандала, почела су мисију дисциплиновања, акцију која није била непозната у тадашњим временима. О томе сведоче уништење Рима од стране Гота Алариха, затим Хуна Атиле Драгомира, од којег је римски папа клечећи измолио да им се одреди само блага казна, док је краљ Вандала Гајзерих једном другом приликом одлучио да проведе

извесно време у Риму, узимајући све од вредности, па чак и римску принцезу Јевдоксију млађу.

Овај кратак историјски екскурс у давна времена показује, тако, да су уобичајени историје из којих уче деца широм света и који настављају да представљају моћну Римску империју као непревазиђену силу једноставно производ нечије маште. И да и треба да остану управо то – фантастичне бајке које треба да забаве децу. У потпуној супротности с тим је малобројност оних који су свесни некад заједничке вере, језика, културе и традиције свих Европљана, иако су остаци тих повезујућих фактора и даље живи и могу бити читани знатно лакше него што би многи и помислили. А главни повезујући фактор код људи јесте језик, онај главни централни стуб за који су везани култура, традиција и идентитет једне нације.

Стога и потрага за пореклом Европљана не може да се заснива на дисциплинама које у сваком тренутку могу бити измењене због потреба и интереса дневне политике (као што је случај с историјом), већ на нечем много поузданијем. А који извор може бити поузданији и изворнији од области језика, области која се чврсто прожима с етимологијом, етнологијом, митологијом и, на крају, с историјом. А истраживање за мајком језиком свих Европљана брзо ће нас уверити у то да морамо одбацити све западноевропске језике, схватајући да они имају врло мало заједничког с изворним језиком било које од тих земаља. Они не знају ни значење својих сопствених имена и презимена, да не говоримо о томе да нису у стању да протумаче корен неке речи и значења имена људи и места из њихове давне историје, па би нас та потрага неминовно довела до словенске језичке групе. Тек ту, међутим, почиње права загонетка, загонетка чије разрешење треба да нам омогући не само потврђивање тог заједничког језика-претка него и разумевање процеса раздвајања разних језика из тог првобитног језика. Одређене групације те првобитне словенске скупине народа добијале су имена по географским карактеристикама области у којима су живеле или по неким другим одликама, али су изворно функционисале као једна нација, чије је заједничко име било Срби – све и сви, значење које и данас није изгубљено.

Процес разарања тог првобитног језика и разједињавања јединственог словенског народа повезан је с Римом, малим трговачким центром, али је пун замаха добио доласком хришћанства у Европу. Оно није агресивно ширило само религију, већ је на исти начин мењало и језик

у освојеним подручјима. Поменута и, наравно, чувена политика „завади па владај“ допринела је ономе што видимо и данас – разједињености словенских народа, при чему је највећи раздор направљен између оних који су били најблискији, али су „случајно“ прихватили различито тумачење хришћанства и хришћанске догме. У ту борбу за раздвајање јединственог словенског народа, који је потицао с простора између Сињег (данас Јадранског), Црног и Балтичког мора (које је своје име добило по владајућој династији Визигота – Балтима, а то презиме је, као и Балтић, и данас присутно у Србији, а и другде у словенском свету), ускоро су били укључени и други неевропски народи, Татари и Турци, и створени познати Тевтонски витезови, а ускоро су им се придружила и германизована најзападнија словенска племена. Том борбом руководио је највећи непријатељ – Рим, где су стварани сви планови. У раздвајању северног и јужног дела истог народа, као кључној карике у целој тој борби, немерљиви допринос дала је Византија – створила је између њих јак гарнизон, који ће бити коришћен као и Тевтонски витезови на северу. Тај гарнизон налазио се на граници (између данашње Пољске и Србије), и отуда је прозван Међари, или Мађари.

На освојеним територијама покренут је процес насилног мењања језика. Најилустративнији пример у томе је прави масакр који је извршен над изворним језиком у данашњој Пољској, чему је заправо, како то каже и сам назив, посвећена ова књига. Пошто је силом историјских околности српски језик очуван и под влашћу освајача (био је, као језик војске и дипломатије, један од четири службена језика у Отоманској империји, поред турског, арапског и персијског, и њиме су говорили сви турски султани – сматрало се да само необразовани људи не говоре српски), српски народ и његов језик нису били прогањани од стране цркве, која је у свакој земљи стару традицију и језик сматрала својом највећом опасношћу и непријатељем. Због тога је више него оправдано и логично да су остала словенска племена у то време говорила језиком који је био исти или веома сличан српском језику. И у свим осталим освојеним словенским земљама на делу је била борба за уништавање тог језика.

Као најинтересантнији случај аутор ове књиге наводи Пољску. Он издваја три карактеристична момента у том процесу: 1) „прекријавање“ l у ł и његово претварање, без икаквог језичког оправдања у v (како се то ł изговара), 2)

„крунисање“ о у ó и његово претварање у и (како се то ó изговара), и 3) додавање з после г и његово претварање у ž (односно ж, како се добијено гз изговара). Пре закључног дела књиге аутор наводи по неколико примера за сваки од тих момената, из којих се види да су у питању исте речи и да имају исто значење. Навешћемо их овде онако како су дате у књизи, где латиничко писмо заправо само подвлачи идентичност одговарајућих речи: 1) slava, dlan, plug, plot, kolo, golub, glava – slava, dlan, plug, plot, kolo, golub, glava, 2) dvor, Bog, boj, gora, bol, nož, rog – dvór, Bóg, bój, góra, ból, nóž, róg, 3) more, dobro, breg – morze, dobrze, brzeg. Трећи издвојени момент је по аутору и најтрагикомичнији јер су „славни реформатори“ пољског језика тиме у многим случајевима речи које се иначе тешко изговарају изговор учинили још тежим. Као, на пример, стрела, која је у пољском претворена у strzała. Управо овај пример, уз још неке, омогућује и проверу – у ком правцу је текла реформа, да ли од српског (тј. заједничког словенског језика, који је како смо видели најочуванији у српском) ка пољском, или обрнуто. Одговор даје сам пољски језик. Наиме, изведене речи strzelac и strzełać не садрже ł него обично l (уз то још с е а не а после гз, дакле као у српском). Слично томе, изведене речи од bój су bojownik и bojowy (дакле, не с ó него с обичним о). Најзад, од morze је изведено morski, од gospodarz gospodarski итд. Ако погледамо друге европске језике, можемо само добити потврду. На пример, у Немачкој постоји

место које се зове Strelasund, а које је неупореди- во ближе Пољској него Србији, па се опет пише и изговара с обичним l. Српска реч плуг у пољском језику има ł (plug), док се у енглеском та реч (plough) и пише и изговара с л а не в (l). Слично томе, и српска реч седло у пољском се пише, и изговара, с ł (siodło), док одговарајуће енглеско (saddle) и немачко (Sattel) имају обично l. Али, не само то – и пољско изведено siedlisko (седиште) има обично l.

Последњи, најобимнији део ове невелике књиге носи назив Доказ (Dowód, Evidence) и представља мали упоредни српско-пољско-енглески речник, у којем су приказани примери три наведена карактеристична момента „реформисања“ пољског језика, праћени и многим другим речима (речи од искона, раслиње, животиње, храна, тело, разно).

Ова мала и непретенциозно написана књига свакако заслужује пажњу и треба се надати да ће ту пажњу и изазвати. Бар код оних који су спремни да књигама приступе без предубеђења, са жељом да прошире и продубе своја знања. Или да се просто отргну од оних „знања“ која су нам до сада нуђена (и наметана) као последње речи историјске науке и других наука. Свако ко прочита ову књигу, сигурно ће се сам упитати шта је то до сада учио и читао. Као што се то питају сви добронамерни читаоци у нама братској Пољској (а већ их има више хиљада) који су, исто као и ми, учени погрешној историји. Књига се може пронаћи на сајту www.srbinda.com.

Рајко Буквић
Научни савјешник
Географски институт
„Јован Цвијић“, САНУ

UDC 663/664(049.32)

ХРАНА И ОДБРАНА (Васкрсије Јањић, *Образовање, наука и производња хране*, АНУРС, Бања Лука 2013)

У издању Академије наука и умјетности Републике Српске (АНУРС) изашла је из штампе монографија *Образовање, наука и производња хране* академика Васкрсија Јањића. Ријеч је о изузетно вриједној књизи у коју је аутор уложио огроман рад и знање; тако је створио дјело концепцијски јасно и конзистентно уобличено, садржински богато и изнијансирано у обради

појединих, изузетно значајних, питања. Такво дјело ријетко ко може да напише, јер је за такво писање потребан посебан дар, огромно знање и искуство, а ријетки су истраживачи који располажу свим тим. Оно је писано јасним језиком и лијепим стилем; у њега су уткана сва, ма- ла, ауторова знања и огромно експериментално искуство, као и искуство у вредновању науч-

ног рада у различитим научним дисциплинама, тако да ће свако онај ко буде са задовољством читао ово дјело много научити. Захваљујући вишедценијском раду на овом дјелу аутор је приказао цјелокупно стање у образовању, науци и производњи хране не само у нашој земљи него и у окружењу, на цијелом европском и свјетском простору. О свакој (и најмањој) ствари о којој се данас воде жучне академске расправе аутор је дао и образложио свој став и тако створио дјело на највишем академском нивоу. Дјело је тако богато снабђено подацима, да ће оно бити непресушан и трајан извор за све оне који се овим проблемима баве, али и цјелокупној нашој научној, стручној и управној јавности.

Монографија се састоји од три повезане цјелине: образовања, науке и производње хране. Наслов и садржина дјела су необични. Али, аутор полази од тога да је образовање неопходно сваком нашем човјеку, а исто тако да, данас изузетно, образовани људи могу да се баве науком. Исто тако, све што се истражи данас се жели што пре примјенити, а примјена се заснива на науци и њеној што потпунијој и ефикаснијој активности. Ово нарочито важи за производњу хране која је данас засновна на највишим технолошким достигнућима. Ако само погледамо производњу хране засноване на коришћењу генетички модификованих биљака онда ћемо се упознати с каквим се проблемима данашњи свијет срео. Тај изазовни проблем који данас заокупља највеће ауторите и најбогатије

компаније у свијету предмет су најозбиљнијих разматрања аутора, поготово што су генетички модификоване биљке молекуларно мијењане због употребе хербицида, а у тој области академик Јањић познат изван границе наше земље.

Монографија је написана на 678 страница текста (скраћени А4 формат). Она има више од 300 табела, 157 графикана, 21 схему, 8 мапа и 74 слике. Садржи преко 778 извора литературе и најновију статистичку грађу OECD-а, FAO-а, UNESCO-а, наших статистичких завода, Завода за интелектуалну својину и многих других. Због богате и специфичне илустрације и графичке обраде монографија је штампана у боји на 90 грамском мат кунстдрук папиру. Аутор је ово дјело посветио Академији у поводу овогодишње прославе 20 година од формирања и рада Академије.

Још једном, ријеч је о изузетном дјелу, велике вриједности, неопходног сваком научном раднику и истраживачу ма које он струке био. Оно ће, такође, попунити празнину која у овој области већ дужи низ постоји, а помоћи ће и младим истраживачима да се упознају с проблемима, изазовима и перспективама образовања, науке и производње хране. Свако онај ко буде читао ово дјело осјетиће снагу аутора, али и његову вољу да га најискреније и најпоузданије упозна са свим оним са чиме ће срести у животу или одмах послје запослења. Академија има срећу, а приказивач и посебно задовољство, што се ово дјело појавило у вријеме прославе 20 година од њеног оснивања и рада.

Бранко Шкундрић
Академик АНУРС-а

UDC 330.1(94)(049.32)

АУСТРАЛИЈА ЗА УГЛЕД

(Креативна Аустралија: њуј у креативно друштво и економију,
уредници: Г. Рикаловић, Х. Микић, СФБЦ – Група
за креативну економију, Београд 2013)

Као плод сарадње Групе за креативну економију и Амбасадe Аустралије у Србији, БЈР Македонији и Црној Гори, октобра 2013. године изашла је књига *Креативна Аустралија: њуј у креативно друштво и економију*. Након запаженог издања *Креативна Србија* (2012) као земаља у фокусу Групе за креативну економију нашла се Аустралија, једна од земаља с дугогодишњом политиком развоја креативног сектора, али и

читавим низом мера подршке којима Влада стимулише различите гране креативних индустрија. На 136 страна описане су јавне политике које је Аустралија водила до сада, као и њена перспектива на светској економској и културној сцени. С тим у вези, дате су препоруке за Србију, јавне политике и могућности развоја креативних индустрија у нас по узору на аустралијске примере добре праксе. Публикација је конципирана

како би најбоље осветлила тематику из различитих углова, те су свој стручни став изнели познати и признати аустралијски и српски стручњаци, а последње поглавље посвећено је различитим програмима подршке Владе Аустралије. На самом крају публикације дата је листа фондова, програма подршке, установа, канцеларија у изворном облику, на енглеском и с преводом на српски језик.

Предговором у публикацији читаоцима се обратила Њена екселенција др Хелена Студерт (Helena Studdert), амбасадорка Аустралије у Србији, БЈР Македонији и Црној Гори. *Хог њо свейској сцени* наслов је њеног обраћања. Како је један од основних циљева *Креативне Аустралије* представљање успешне културне политике и најразличитијих мера подршке креативног сектора Аустралије српској стручној и научној јавности, она је у први план поставила истрајно и доследно спровођење јавних политика током дугог низа година, без обзира на промене власти. Истакла је важност креирања и спровођења квалитетне политике у Аустралији која осим основног значаја – јачања културе, има читав низ позитивних екстерналија, међу којима су у првом реду јачање националног идентитета, „аустралијанства“ и економско напредовање.

Како је *Креативна Аустралија* плод рада аустралијских и српских стручњака из области економије културне политике и креативних индустрија и има за циљ да домаће креаторе релевантних политика упозна с искуствима Аустралије, уредници ове публикације Гојко Рикаловић и Христина Микић у предговору *Креативна Аустралија у Србији: у појрази за добрим праксама развоја креативне економије* упућују на актуелне трендове у креативној економији и утицају нових технологија на њихов раст, као и на све чешћу појаву креативизације привреде.

Аустралијски стручњаци, Маргарет Серес (Margaret Seares) и Џон Гардинер-Гард (John Gardiner-Garde), у тексту *Културна полијтика у Аустралији* сагледавају историјску перспективу културне политике у овој земљи, као и актуелна дешавања и текуће дебате на културној сцени Аустралије анализирајући не тако једноставне односе с Енглеском, законодавне оквире и организацију власти. Упознају нас са зачелима уметничких фондова и разним видовима подршке уметницима почевши од подршке емитовању радијских емисија, различитих плесних, глумачких и путујућих продукција, преко

подршке регионалној уметности, издаваштву и кинематографији, до оснивања националних културних институција као што су Национална библиотека и Национална уметничка галерија. Аутори с поносом истичу мноштво мера и програма подршке инклузији и културној разноликости, као и бригу о културној светској, националној и аутохтоној баштини у Аустралији.

Како би употпунио слику о дешавањима на пољу културне политике, Дејвид Трозби (David Throsby) у тексту *Нови „шренушак“ за културну полијтику* говори о културној политици у Аустралији која је вођена последњих двадесетак година, осврћући се, пре свега, на политичку сцену под чијим светлима је културна политика и доношена. Дакле, Трозби се осврће на историјску подлогу и почетке креативне политике у Аустралији, даје нам преглед кретања њених трендова до данашњих дана и коначно дискутује о могућим будућим корацима. Као веома значајне тачке у креирању културне политике издваја нове медије и развој културе у заједници. Његов текст може бити веома занимљив политичарима и доносиоцима одлука који припадају власти (како домаћим тако и онима из окружења), јер говори на који начин су у Аустралији спроводили и креирали културну политику, на које су препреке наилазили и, коначно, где су грешили.

О најсветлијој тачки аустралијских креативних индустрија пишу Марк Рајан (Mark Ryan), Мајкл Кин (Michael Keane) и Стјуарт Канингем (Stuart Cunningham) у тексту под насловом *Аутохтоноа аустралијска уметност: локално сањарење, глобална појражња*. Они говоре о најпрепознатљивијој уметности Аустралије, „тачкастој“ уметности, и њеним носиоцима, староседеоцима. Аутори нам представљају положај ове уметности који је доживео потпуну трансформацију крајем 20. века и коначно добио признање од аустралијског друштва, али и од највиших уметничких кругова на светској сцени. И не само то, све бољи економски, правни положај и све већа подршка државе су трендови који афирмишу аустралијску аутохтону уметност, утичу на то да се последњих година о овој уметности говори као о области са значајним економским растом.

Маја Марсенић у тексту *Креативна Аустралија: нови стваралешки правац развоја креативне економије* говори о културној стратегији Аустралије, с освртом на економски аспект. Ово је веома битно нагласити јер се у домаћим круговима економизација уметности

веома често нужно тумачи као вулгаризација. Ауторка говори о стању и потенцијалима креативних индустрија у Аустралији, али и о тамошњим демографским трендовима. Она је интерпретирала најзначајније делове националне стратегије „Креативна Аустралија“, илустровала их великим бројем података и протумачила њена основна опредељења.

Гојко Рикаловић, Христина Микић и Дејан Молнар у прилогу *Развој креативних индустрија у Србији и поуке аустралијској искуства* представљају прелазак са социјалистичког на нови модел друштва, са свим последицама које трансформација носи. Аутори своје излагање поткрепљују низом података, пратећи кретање трендова креативног сектора у погледу величине предузећа, дистрибуције запослености и динамике регионалне трговинске сарадње. Дају читав низ предлога програма подршке који би били засновани на потребама предузетника и стваралаца у креативним индустријама осврћући се на искуства Аустралије, али и мноштво препорука којима би се требало водити креатори културне политике у нас. Ипак, као најконкретнији предлог наметнула се потреба за формирањем Агенције за креативне индустрије (АКИ) која би требало да има широк спектар деловања од медијаторског, саветодавног и обављања послова до пружања стручне под-

ршке Скупштини, Влади и министарствима у креирању јавне политике у култури која је заснована на чињеницама.

У поглављу *Креативна Аустралија: добре праксе институционалне и програмске подршке развоју креативне економије* представљени су неки од најважнијих програма подршке култури и креативним индустријама. Међу њима посебно место заузимају програми подршке староседеоцима и аборицинској уметности, као јединој аутохтоној уметности која се задржала у изворном облику. Због специфичне географије и неравномерне насељености, Влада на различите начине стимулише и уметнике у забаченим и пустињским деловима Аустралије, али и оне уметнике који су на почетку своје каријере. Можемо, дакле, приметити да власти у Аустралији на развој креативног сектора гледају као на шансу за стварање социјалног благостања.

С обзиром на то да су културни делатници и политичари циљна група којој је ове публикација намењена, она пре свега може користити доносиоцима јавних политика на свим нивоима почевши од националног, преко покрајинског до градског нивоа. *Креативна Аустралија* у потпуности кореспондира са актуелним токовима у свету, само је питање колико ће доносиоци одлука у Србији имати слуха за овде изнете предлоге и препоруке.

Мирјана Рикало
Сарадник у настави
Виша пословна школа струковних студија
Нови Сад

UDC 340.66:616.31(049.32)

ПИОНИРСКИ РАД ИЗ СУДСКЕ СТОМАТОЛОГИЈЕ

(Група аутора у редакцији проф. др Срећка Селаковића,
Судска стоматологија – правни и медицински аспекти,
Службени гласник и Центар за издавачку делатност Правног
факултета у Новом Саду, Београд – Нови Сад, 2013)

Реч је о првој књизи у области судске стоматологије у Србији и једној од ретких у овом делу Европе. Књига садржи предговор и седам поглавља, чији су аутори: Срећко Селаковић, редовни професор Медицинског факултета Универзитета у Новом Саду и орални хирург; Душан Николић, редовни професор Правног факултета Универзитета у Новом Саду; Сигрид И. Квал (Sigrid Kvaal), ванредни професор Сто-

матолошког факултета Универзитета у Ослу (Норвешка); Татјана Бугарски, ванредни професор Правног факултета у Новом Саду; Петар Нинков, орални хирург; и Марко Кнежевић, асистент Правног факултета Универзитета у Новом Саду.

У оквиру првог поглавља *Право и стоматологија*, које су написали Душан Николић, Татјана Бугарски и Марко Кнежевић, размо-

трене су додирне тачке права и стоматологије. У првом одељку обрађена су три важна питања у вези с основном делатношћу стоматолога: 1. како стоматолог треба да поступа у обављању послова здравствене заштите пацијената (релевантне правне норме и правила струке); 2. које правне последице и под којим условима могу наступити ако стоматолог не поступи на начин који је предвиђен важећим прописима и правилима струке (одштетна и кривична одговорност); 3. која су његова права у случају да су неосновано доведени у питање његова стручност и поступање у складу с правним нормама и правилима струке (правна заштита професионалног угледа и осећаја части). У другом одељку изложена је материја која се непосредније односи на стоматолошка вештачења. У том контексту приказани су: 1. врсте судова и њихова надлежност; 2. парнични поступак; 3. кривични поступак.

Друго поглавље *Стоматолошка судска документација – доказни материјал*, које су написали Срећко Селаковић и Петар Нинков, обухвата три тематске целине: 1. Права и обавезе стоматолога и пацијента; 2. Стоматолошки досијеи; и 3. Доказни материјал у вештачењима. Аутори су најпре разматрали питање права и обавеза стоматолога у правном систему Републике Србије и улогама у којима се стоматолог може појавити пред судовима. У вези с обезбеђивањем доказа у судском поступку који се води поводом утврђивања одговорности стоматолога, дат је шематски приказ извештаја за потребе вештачења са свим елементима добре праксе. Након тога описана је обавезна садржина досијеа (стоматолошки картон, евиденција о здравственом стању уста и зуба и картон одговарајуће стоматолошке специјалистичке службе). У оквиру трећег одељка, који се односи на доказни материјал у вештачењима, посебно су обрађени релевантни документи као што су: РТГ снимци, клиничке фотографије, те гипсани модели вилица.

У трећем поглављу, *Методе идентификације у судској стоматолозији*, Сигрид И. Квал најпре је изложила увод у судску стоматологију, приказујући развој ове научне области и њену номенклатуру, а потом је посебну пажњу посветила задацима који се постављају пред судског стоматолога, општим подацима које би извештај требало да садржи, самом поступку вештачења, те коришћењем материјалу за вештачење, а на крају и налазу вештака и тумачењу тог налаза. У наставку професорка Квал изне-

ла је своја стручна знања и искуства у вези с идентификацијом лица. У том контексту дат је приказ најчешће коришћених и најпоузданијих метода идентификације, како у погледу судско-стоматолошке идентификације тако и у погледу коначне идентификације (уз навођење илустративних и корисних примера из праксе). У вези с радом на идентификацији особа пострадалих у великим несрећама, које је ауторка означила као Disaster Victim Identification (DVI), читалац се упознаје с правилима за формирање тимова састављених од посебно обучених лица и шемама које је развио Интерпол. У одељку *Стоматолошка антропологија и реконструктивна идентификација* ауторка приказује начин на који стоматолог може својим радом допринети идентификацији леша чији идентитет се не може на други начин утврдити, у смислу стоматолошке процене старости, процене антрополошких (одонтометријских и остеоолошких) особина на зубима и вилицама, посебних особина приликом лечења зуба, а у неким случајевима и кроз указивање на занимање или навике преминулог. Истовремено, ауторка указује на то да је применом метода реконструктивне идентификације могуће у случају ископавања гробница с историјским скелетним материјалом утврдити карактеристике зуба становништа, старосну поделу приликом сахрањивања и слично. У последњем одељку поглавља ауторка се бави траговима зуба и њиховим значајем за рад криминалистичких техничара и за обезбеђење доказа за потребе судских поступака. У том контексту, посебна пажња посвећена је следећим питањима: 1. одређивање трага зуба и његово испитивање (ДНК анализа садржаја зуба, фотографисање и опис трага, исцртавање и узимање отиска трага), 2. испитивање осумњичених лица (клиничко испитивање, фотографисање сета зуба, групни модел зуба), 3. поређење пронађеног трага и зуба осумњиченог лица, и 4. сачињавање одговарајућег извештаја о резултатима поређења.

Четврто поглавље, *Вештачења у стоматолозији*, написао је Срећко Селаковић. Материја је изложена у четири дела. У оквиру првог одељка аутор је приказао специфичности вештачења у кривичном поступку у ком се предмет вештачења у највећем броју случајева односи на оцену тежине телесне повреде која је последица кривичног дела поводом ког се поступак и води. Аутор је, указујући на сложеност процене последица повреда у максиларној регији, дао шематски приказ квалификације повреда

на тешке и лаке телесне повреде. Осим тога, у оквиру овог одељка размотрио је постојање граничне телесне повреде, као и питање тежине телесне повреде у трауматологији зуба. Други одељак овог поглавља односи се на вештачење нематеријалне и материјалне штете у грађанском поступку. Аутор се посебно бави специфичним питањима на која се од стоматолога као вештака очекује одговор, а која могу бити основ за досуђивање накнаде штете за душевне болове услед умањења животне активности и наружености, те претрпљеног страха. Трећи одељак поглавља, који носи наслов *Вештачење претрпљеној физичкој боли у трауматологији зуба и околних ткива код вишеструке трауме*, односи се на посебности вештачења у грађанскоправном спору када је предмет вештачења укупно претрпљени физички бол. У оквиру четвртог одељка, *Трауматологија зуба и околних ткива, оцена интезитета боли*, аутор је приказао поступак оцено интезитета боли, дајући одговарајући табеларни приказ за класификацију повреде зуба и околних ткива са скалом појединачних интезитета болова у тренутку повреде и до стоматолошко-хируршке санације, као и за класификацију терапијског поступка (бол у току стоматолошке интервенције и у фази зарастања), што је посебно значајно за примену одредаба Закона о облигационим односима, које се односе на накнаду неимовинске штете. Након тога аутор је приказао начин сачињавања завршне скале укупно претрпљених болова и методологију рада с примерима из праксе. На крају поглавља аутор је дао примере вештачења у кривичном и грађанском судском поступку.

У петом поглављу, *Добра и лоша пракса*, Срећко Селаковић је разматрио питања у вези с одговорношћу стоматолога за поступање и непоступање, те правним карактеристикама стоматолошких обољења, стоматолошке анамнезе и стоматолошких специјалности. Аутор је најпре указао на специфичности стоматолошког рада као мануелне вештине, у чијој основи су анамнеза и преглед те индикције за терапију, те на значај праћења техничко-технолошких иновација које је предуслов за даље усавршавање у раду стоматолога. Проблематика правних карактеристика стоматолошких обољења обрађена је у вези са следећим питањима: каријес зуба, пулпитис, парадонтитис (периапикалне лезије), цисте (инфламаторне и развојне), *communication oroantralis*, странотело у синусу (*corpus alienum in atro*), неизрасли

и прекобројни зуби (*impactio dentis*) и анодација. У другом одељку аутор се осврнуо на проблематику опште и локалне анестезије и на правила добре праксе у тој области. Трећи одељак посвећен је специфичностима појединих стоматолошких специјалности, као што су: дечја и превентивна стоматологија, орална хирургија, ортопедија вилица, стоматолошка протетика, болести зуба и ендодонција, парадонтологија и орална медицина, максиларно-мандибуларна хирургија. У последњем одељку аутор је навео примере вештачења у поступцима који се у вези с тим воде против стоматолога.

Шесто поглавље, *Документација у имплантологији – пример добре праксе*, написао је такође Срећко Селаковић. У том контексту указано је на одговорност због грешке у терапији, мањка обавештености пацијента, документације спроведеног лечења и редовних контрола с циљем праћења постигнутих резултата у односу на конвенционалне терапије у стоматологији. У вези с наведеним, аутор наводи питања која се вештаку постављају у случају евентуалног спора који се води за накнаду материјалне (а понекад и нематеријалне) штете. У том контексту дат је табеларни приказ документације коју би стоматолог требало да води у складу с принципима добре праксе. Посебно су обрађена питања која се односе на позив за имплантолошко саветовање и сагласност за имплантолошко саветовање, информативни лист (од значаја за преглед и анализе), те лекарски упитни лист (у оквиру планирања интервенције). Након тога, аутор се бави документацијом која се односи на давање сагласности пацијента за имплантологију, при чему се посебно дају изјаве за престанак на хируршки захват и аугментацију кости, те да је пацијент упознат са хигијенско-дијететским режимом и медикаментозном терапијом. Аутор даље истиче неопходност сачињавања одговарајуће документације у вези са самом имплантолошком интервенцијом, као и контролама у постоперативном периоду.

Након наведених поглавља дат је попис коришћених библиографских јединица, детаљан атлас са неколико десетина фотографија, биографије аутора и, као прилог, Решење Министра правде о именовању судских вештака за област стоматологије.

Рецензенти књиге су: Гордана Ковачек Станић, редовни професор Правног факултета Универзитета у Новом Саду; Милан Симић, редовни професор Медицинског факултета Универзитета у Новом Саду; и Симиша Мирковић,

ванредни професор Медицинског факултета Универзитета у Новом Саду.

Гордана Ковачек Станић је истакла да „ова књига може бити корисна врло широком кругу читалаца, почевши од студената стоматологије и права, до стоматолога као експерата у смислу вештака у судским поступцима, те адвоката и судија који учествују у поступцима који се воде против стоматолога“ и да је „крајње време да се правници у нашој земљи специјализују за нове области, па тако и за медицинско право.“ Милан Симић сматра да „књигу треба поздравити, јер је она продукт тимског рада искусних стручњака различитих профила (стоматолога

и правника), који су допуњујући једни друге обрадили једно значајно подручје, као што је форензичка стоматологија. Ова књига ће бити од велике користи правницима, вештацима и научницима, али интересантно и разумљиво штиво студентима и многим знатижељницима.“ Синиша Мирковић је закључио да књига „представља оригинално и прво дело у нас које свеобухватно обрађује тематику и материју судске стоматологије“.

Књигу је дизајнирао Милорад Митић, лектурисала Мирјана Карановић, коректор је била Катарина Пиштелић, а технички уредник Нина Попов.

*Милана Писарић
Правни факултет
Нови Сад*

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

СВЕТОМИР БОЈАНИН (Болман, Барања, 1932). Дечији психијатар, професор универзитета у пензији.

Докторирао на МедФ УБ (1976) тезом „Дисграфија деце млађег школског узраста као диспраксия појава“. Један је од утемељивача неуропсихологије у Југоисточној Европи. Био је професор МедФ УБ. На УБ увео предмет неуропсихологија и предавао га на ДефФ и МедФ. Аутор је и коаутор два универзитетска уџбеника и више стручних монографија из области психијатрије развојног доба. Шира јавност га је упознала као аутора књиге *Школа као болест* (1991) у којој је исказао своје ставове о неприкладном односу савремене школе према менталном здрављу деце и омладине која их похађа. На ИМЗ у Београду основао (1998) Дневну болницу за децу која од 2012. носи његово име. Болница је намењена дијагностици и третману деце узраста од 3 до 12 година која има проблем са сложеним развојним и емоционалним проблемима.

Важнија дела: *Неуройсихолоија развојној доба и оишњи реедукативни метод*, Београд 1979; *Оишња дефектолошка дијагностика* (с А. Чордићем), Београд 1981; *Неуройсихолоија развојној доба и оишњи реедукативни метод*, Београд 1985; *Социјална психијатрија развојној доба* (с К. Радуловић), Београд 1988; *Школа као болест*, Београд 1990; *Духовност, психијатрија и млади*, Београд 1994; *Аутизам* (с И. Милачић и М. Селаковић), Београд 1997; *Не поред других, нејо са дружима* (с групом аутора), Бањалука 1999; *Оглед о самосвести*, Београд 1999; *Тајна школе*, Београд 2002; *Морал и ментално здравље: Криза психијатријске мисли данас*, I, Бањалука 2005; *Под дрвеном сазнања добра и зла*, Бањалука 2008; *Гордијев чвор младости*, Врњци – Ковиљ 2009; *Велика забуна или Криза психијатријске мисли*, Београд 2011; *Волејши, али како: основе савремене психотерапије*, Београд 2012; *Четири есеја о доброту*, Београд 2013.

СЛАВИША ВУКОВИЋ (Шабац, 1977). Официр полиције, ванредни професор на Катедри криминалистичких наука КПА у Београду.

Дипломирао (2000) и магистрирао (2004) на ПА у Београду. Докторирао (2008) на ПФ УБ, смер кривичних наука. Ужа научна област му је криминалистичка превенција, а поља интересовања су му превенција насилничког криминала, превенција злоупотребе опојних дрога, улога локалне заједнице у превенцији криминала, проблемски оријентисан рад полиције и сл. Члан је Савета КПА у Београду и Интернационалне асоцијације криминалиста са

седиштем у Бањалуци. Учествовао је на више домаћих и међународних научних скупова и више домаћих научних пројеката. Тренутно је на научноистраживачком пројекту МинПН РС под називом „Развој институционалних капацитета, стандарда и процедура за супротстављање организованом криминалу и тероризму у условима међународних интеграција“ (бр. 179045) и пројекту КПА „Насиље у Србији – узроци, облици, последице и друштвена реакција“. Објавио је велики број чланака у научним часописима, тематским зборницима и зборницима са научних скупова, као и три књиге.

Важнија дела: *Превенција криминала*, Београд 2010, 2014; *Превенција организованог криминала*, Београд 2014 (коаутор с Н. Радовићем).

АЛЕКСАНДАР САША ГАЈИЋ (Нови Сад, 1973). Научни сарадник ИЕС у Београду (од 2009).

Дипломирао на ПФ УНС (1998), магистрирао на ФПН УБ – смер међународни односи, докторирао на УНС (2008) на интердисциплинарним студијама правних, политичких наука и политичке филозофије. Запослен у ИЕС (од 2006). Истраживачка интересовања: друштвене и правно-политичке теорије, политичка филозофија, студије културе, међународни односи итд. Учесник је великог броја конференција националног и међународног карактера. Аутор је четири књиге и уредник једног зборника радова.

Важнија дела: *Нова велика игра: геополитичко надметање у каснијем додору*, Београд 2009; *Духовне основе свейске кризе*, Београд 2011; *Корпоративна носилац*, Београд 2011; *Идеја свейске државе*, Београд 2012.

ВЕСНА ЈАНКОВИЋ МИЛИЋ (Београд, 1974). Доцент на ЕФ УНи.

Магистрирала је на ЕФ УБ, докторирала на ЕФ УНи. Доцент је на ЕФ УНи за ужу научну област економска статистика, примена математичких и статистичких метода у економским истраживањима (предмет: Статистика и Статистичка анализа у маркетингу). Објавила је три монографије, више радова у научним и стручним часописима и учествовала на научним скуповима и конференцијама у земљи и иностранству. Била је ангажована као истраживач на пројектима које финансира МинПН РС. Учесник је бројних семинара и стручних усавршавања у земљи и иностранству.

Важнија дела: *Бајесијански приступ вишекритеријумској анализи у пословном одлучивању*, Врњачка Бања, 2010 (коаутор с Ј. Станковић); *Статистичка контрола процеса*, Ниш 2008 (коаутор с В. Ђорђевић); *Примена статистичких метода у истраживању тржишта*, Ниш 2011 (коаутор с В. Ђорђевић и В. Лепојевић).

РАЈКО КУЉИЋ (Симијова, Билећа, Република Српска, 1946). Ванредни професор на ФСФВ у Новом Саду.

Дипломирао 1971. на теми „Утицај социјалних фактора у развоју зимског туризма на Херцеговској ривијери“ на ФПУ УСа на којем је 1978. године и одбранио магистарски рад „Марксово схватање рада с посебним освртом на југословенску мисао и праксу“. Одбранио докторску дисертацију 1997. године („Рад и људске потребе“) чиме је стекао звање доктора социолошких наука. Обављао послове одговорног и главног уредника и директора издавачког

предузећа „Веселин Маслеша“ у Сарајеву. Био председник СДБиХ, уредник часописа *Лица*, секретар Комисије за социологију при АНУРС, председник СДРСрп и главни и одговорни уредник часописа *СГ* (од 2004).

Важнија дела: *Рад и људске појребе*. Београд 1999; *Друштво и сјорп*, Нови Сад 2009 (коаутор с Д. Коковићем).

ЗОРАН ЛУТОВАЦ (Београд, 1964). Истраживач-сарадник у Институту друштвених наука у Београду.

Дипломирао (1988) и магистрирао на ФПН у Београду (1994, „КЕБС и проблем националних мањина са посебним освртом на СР Југославију“). Био стипендиста УБ и ЗНГБ током редовних и последипломских студија. Био стипендиста ИМПБ у Ебенхаузену у Немачкој (1993). Службу започео у ИДН, прво као приправник (1992–1995) а затим као истраживач-сарадник (1995–2002, 2013–). Био сарадник у међународном часопису *IPG* (2002–2006), сарадник и координатор за пројекте у задужбини FES (2006–2008), амбасадор РС у РЦГ (2008–2013). Објавио више десетина чланака у домаћим и страним научним и стручним часописима или зборницима из области међународних односа, људских и мањинских права и политичких односа у Србији и региону. Био члан Уређивачког одбора стручног часописа *Danubius*. Учествовао у више десетина емпиријских истраживања политичког јавног мњења у Србији и специјализованих истраживања попут етничке дистанце, међунационалних односа итд. Био директор Фонда Љуба Давидовић (2001–2004), члан Форума за међународне односе Европског покрета у Србији, члан ЈУУП, члан УО ЗУНС (2001–2004), председник УО ИЕС (2001–2004), саветник председника ВРС (2001–2003), члан експертског тима за доношење Закона о националним мањинама (2001), члан експертског тима ВРС за редефинисање односа Србије и ЦГ (2001–2002), стручни консултант Комисије за писање уставне повеље Србије и ЦГ (2001–2002), члан Координационог тела за КиМ (2001–2003), стручни консултант Уставне комисије за доношење новог *Устава Србије* (2003), координатор Експертског тима за доношење *Устава* (2006), председник Савета за односе са грађанским друштвом председника Србије (2007–2008). Члан Програмског савета – Друштва чланова из ЦГ (2010–2013)

Важнија дела: *Мањине, КЕБС и југословенска криза*, Београд 1995, 1996.

НЕБОЈША МАКСИМОВИЋ (Лозница, 1968). Ванредни професор на ФСФВ у Новом Саду.

Дипломски рад „Примена наставних метода обучавања техника у каратеу“ одбранио на ФФК у Новом Саду (1994). На истом факултету, одбранио и магистарску тезу „Окружење предузећа и карактеристике клуба као детерминанте партиципације менаџера у спорту“ (1998). Одбранио докторску дисертацију под насловом „Фактори постизања врхунских такмичарских резултата у изабраним спортским играма СР Југославије“ и постао доктор наука из области физичког васпитања (2000). Ванредни је професор на ФСФВ у Новом Саду на предмету Спортски менаџмент и продекан за финансије. Објављивао радове у часописима: *Medicina dello Sport* и *МП, ГАДС, HS, SM*.

Важнија дела: *Сјајнајија усјеа у сјорпским ијрама*, Нови Сад 2003; *Сјил живојија младих Војводине*, Нови Сад 2008 (коаутор са З. Милошевићем).

РАДЕНКО МАТИЋ (Лозница, 1979). Асистент ФСФВ у Новом Саду.

Дипломирао (2003) на тему „Примена кинезитерапије у оспособљавању након дисторзије скочног зглоба“. Одбранио (2009) магистарску тезу под насловом „Релације моторичких способности, морфолошких и социо-економских карактеристика деце млађег школског узраста“ на ФСФВ у Новом Саду. На истом факултету (2014) одбранио пројекат докторске дисертације под насловом „Примена маркетинг концепта у тимским спортовима“. Асистент на предмету Спортски менаџмент на ФСФВ у Новом Саду. Објављивао у часописима: *Medicina dello Sport*, *ГАДС*, *Homo Sporticus*, *SM*. Учествовао као сарадник и секретар у научно-истраживачким пројектима „Физичка активност и здравље младих“, „Антрополошки статус и физичка активност становништва Војводине“ и „Мотиви и идентификација с тимом различитих типова навијача у фудбалу“.

ДРАГАН НОВАКОВИЋ (Заовине, Бајина Башта, 1951). Помоћник директора у Канцеларији ВРС за сарадњу с црквама и верским заједницама.

Студије социологије завршио је на ФФ УБ. Последипломске студије похађао је на ПФ УБ на којем је одбранио и магистарску тезу „Улога и делатност Хришћанске конференције за мир у савременој међународној заједници“ (1985). Докторску дисертацију „Политичке последице деловања Исламске заједнице у Југославији у раздобљу од 1945–1991. године“ одбранио је на ФПН УБ (2001). Одлуком Комисије за стицања научних звања МинПНТР РС стекао је звање научног саветника. Интензивно се бави проучавањем историје српског државног црквеног права и историје Исламске заједнице на југословенском простору. Радове је публиковао у Србији, Русији, Хрватској, Словенији, Белорусији, Босни и Херцеговини и Црној Гори. Значајну активност посветио је научном формулисању и афирмацији политикологије религије као посебне научне дисциплине. Извршни је уредник часописа *Политикологија религије*.

Важнија дела: *Верске заједнице на размеђу векова*, Београд, 2003; *Школство Исламске заједнице*, Ниш, 2004; *Државно законодавство о њавославној цркви у Србији од 1804. до 1914. године*, Београд, 2010; *Структура муслиманској живоји*, Београд 2012.

МАРКО ПАВЛОВИЋ (Заблаће, Шабац, 1956). Редовни професор ПФ УКг.

Дипломирао (1979), магистрирао 1985 („Предлиберализам у Србији 1848–1851, с посебним освртом на његове државноправне идеје“) и докторирао 1989. („Уставно законодавство кнеза Михаила“) на ПФ УБ. Избор у звања: асистент приправник (1980), асистент (1986), доцент (1990), ванредни професор (1995) и редовни професор (2000) ПФ УКг. Област истраживања и ужа специјалност су му историја државе и права и српска правна историја. Стручно усавршавање: Лондон, 1987 (British Museum Library, Public Record Office). Био је народни посланик (1993–1996) у Народној скупштини РС.

Важнија дела: *Преображенски устав – њрви српски устав*, Крагујевац 1997; *Југословенска држава и њраво 1914–1941*, Крагујевац 2000; *Српска њравна историја*, Крагујевац 2005; *Правна историја свети*, Крагујевац 1993, 2000, 2005, 2009; *Правна европеизација Србије 1804–1914*, Крагујевац 2008; *Српско њраво од VII до XX века*, Крагујевац 2013.

МАРИЈА РАДОСАВЉЕВИЋ (Лесковац, 1978). Доцент на ЕФ УНи.

Дипломирала је на ЕФ УНи као студент генерације. Магистрирала (2004) и докторирала (2009) на ЕФ УБ. Доцент на ЕФ УНи за ужу научну област Пословно управљање (предмети: Управљање ресурсима предузећа и Управљање пословним процесима). Објавила је четири монографије, више од 100 радова у научним и стручним часописима и учествовала на научним скуповима и конференцијама у земљи и иностранству. Учествовала на бројним семинарима и стручним усавршавањима у иностранству. У својству истраживача ангажована је на пројектима које финансира МинПН РС. У оквиру програма аустријског Министарства за науку и истраживање (WUS Austria) била је ангажована више пута као истраживач на УЕПА у Бечу (Департман за производни менаџмент). У летњем семестру школске 2012/13. била је истраживач и гостујући професор на Виламет универзитету (Willamette University), Орегон, САД.

Важнији радови: *Six Sigma методологија за унапређење процеса*, Врњачка Бања 2010; *Примена квантитативних метода и модела у пословном одлучивању*, Врњачка Бања 2010 (коаутор с Ј. Станковић); *Управљање квалитетом – основа конкурентности предузећа и привреде*, Ниш 2011 (коаутор с Г. Бошковић).

ЈЕЛЕНА СТАНКОВИЋ (Ниш, 1976), Доцент на ЕФ УНи.

Магистрирала је на ЕФ УБ, докторирала на ЕФ УНи. Доцент је на ЕФ УНи за ужу научну област Економска статистика, примена математичких и статистичких метода у економским истраживањима (предмет: Операциона истраживања и Теорија одлучивања). Објавила је две монографије, више радова у научним и стручним часописима и учествовала на научним скуповима и конференцијама у земљи и иностранству. Била је ангажована као истраживач на пројектима које финансира МинПН РС. Учесник је бројних семинара и стручних усавршавања у иностранству, међу којима и специјалистичке обуке за праћење и анализу ризика у финансијским институцијама FitchRatinga (Њујорк 2007).

Важнији радови: *Бајесијански приступ вишекритеријумској анализи у пословном одлучивању*, Врњачка Бања 2010 (коаутор с В. Јанковић Милић); *Примена квантитативних метода и модела у пословном одлучивању*, Врњачка Бања 2010 (коаутор с М. Анђелковић Пешић).

СРЂАН ШЉУКИЋ (Сомбор, 1964). Социолог, ванредни професор на Одсеку за социологију ФФ УНС.

Дипломирао 1996 („Схватање бирократије у делима Светозара Марковића“), магистрирао 2000 („Селаштво у истраживањима класно/слојне структуре југословенског и српског друштва“) и докторирао 2004. („Социолошки аспекти развоја земљорадничког задругарства у бившим социјалистичким земљама југоисточне Европе) на ФФ УНС. НА ФФ УНС ради од од 1998. године (доцент од 2005, ванредни професор социолошких дисциплина од 2010). Главна поља интересовања су му социологија села и социологија сукоба. Од 2007. до 2009. био је главни и одговорни уредник *ГФФНС*; члан је уредништва *ЖС*, као и редакције часописа *Социологија*. Члан је Председништва ССД и председник СУСССП. Учествовао на више домаћих и међународних научних скупова и у неколико научних пројеката (од тога је у два био руководилац). Објавио је велики број чланака у научним часописима, тематским зборницима и зборницима са

(националних и међународних) научних скупова, као и пет књига у коауторству и две самостално. Руководио пројектима „Политички митови на простору бивше Југославије“ (2009–2011) и „Промене у друштвеној структури и покретљивост као чиниоци европских интеграција РС, с посебним освртом на АП Војводину“ (2011–2014). Преводи с енглеског на српски језик и обрнуто.

Важнија дела: *Урбана култура: Основа одрживе мултикултуралности* (с Љ. Пушићем, Б. Милошевићем и Ј. Дулић), Нови Сад 2003; *Раскрића Србије*, студија (с М. Трипковићем и Љ. Пушићем), Нови Сад 2007; *Сељак и заграда у равници*, Нови Сад 2009; *Митови национализма и демократија* (с Д. Гавриловићем, Љ. Деспотовићем и В. Перицом), Нови Сад 2009; *Митови епохе социјализма* (с Љ. Деспотовићем, Д. Гавриловићем, В. Перицом и М. Великоњом), Нови Сад 2010; *Surrogates for lost belief of socialist Yugoslavia* (с Љ. Деспотовићем и Д. Гавриловићем), Нови Сад 2010; *Мит као судбина: Прилози демитолоизацији демитолоизације*, Нови Сад 2011; *Mitovi liberalizma* (с Д. Гавриловићем, Љ. Деспотовићем и Г. Кирном), Нови Сад 2011; *Between liberalism and democracy* (с Љ. Деспотовићем и Д. Гавриловићем), Нови Сад 2011; *Земља и људи: Сељаштво и друштвена структура* (с М. Шљукић), Нови Сад 2012.

Владимир Николић

СКРАЋЕНИЦЕ

АНУРС	Академија наука и умјетности Републике Српске	МинПр	Министарство привреде
АП	Аутономна покрајина	МС	Матица српска
БиХ	Босна и Херцеговина	ПА	Полицијска академија
ВРС	Влада Републике Србије	ПФ	Правни факултет
ВШСТМ	Виша школа за спортске тренере и менаџере	РС	Република Србија
ГАДС	<i>Гласник Антиролошкој друштва Србије</i>	РСрп	Република Српска
ГФФНС	<i>Годишњак Филозофској факултета у Новом Саду</i>	РЦГ	Република Црна Гора
ДефФ	Дефектолошки факултет	СГ	<i>Социолошки годишњак</i>
ЕФ	Економски факултет	СДБиХ	Социолошко друштво Босне и Херцеговине
ЖС	<i>Журнал за социологију</i>	СДРСрп	Социолошко друштво Републике Српске
ЗУНС	Завод за уџбенике и наставна средства	ССД	Српско социолошко друштво
ЗНГБ	Заједнице за науку града Београда	СУСССП	Српског удружења за социологију села и социологију пољопривреде
ИДН	Институт друштвених наука	СФУТВ	Светске федерације удружења туристичких водича
ИЕС	Институт за европске студије	УБ	Универзитет у Београду
ИМЗ	Институт за ментално здравље	УЕПА	Универзитет за економику и пословну администрацију
ИМПБ	Институт за међународну политику и безбедност	УНС	Универзитет у Новом Саду
ЈУУП	Југословенско удружење за уставно право	УСа	Универзитет у Сарајеву
КиМ	Косово и Метохија	ФАБУС	Факултет за услужни бизнис
КПА	Криминалистичко-полицијска академија	ФПЕ	Факултету пословне економије
МедФ	Медицински факултет	ФПН	Факултет политичких наука
МинЕРР	Министарство економије и регионалног развоја	ФСФВ	Факултет спорта и физичког васпитања
МинНИ	ГДЕ, У КОЈОЈ ДРЖАВИ?	ФФК	Факултет физичке културе
МП	<i>Медицински џурејед</i>	ЦГ	Црна Гора
МинПН	Министарство просвете и науке	FES	Friedrich Ebert Stiftung
МинПНТР	Министарства просвете, науке и технолошког развој	HS	<i>Homo Sporticus</i>
		IPG	<i>Internationale Politik und Gesellschaft</i>
		SM	<i>Sport Mont</i>

РЕЦЕНЗЕНТИ РУКОПИСА У 2013. ГОДИНИ

- Др Милан БРДАР, Институт друштвених наука, Београд
 Др Рајко БУКВИЋ, Географски институт „Јован Цвијић“, САНУ, Београд
 Др Гордана ВУКСАНОВИЋ, редовни професор, Филозофски факултет, Нови Сад
 Др Бранислав ЂУРЂЕВ, редовни професор, Природно-математички факултет, Нови Сад
 Др Родољуб ЕТИНСКИ, редовни професор, Правни факултет, Нови Сад
 Др Ђорђе ИГЊАТОВИЋ, редовни професор, Правни факултет, Београд
 Др Саша КИЦОШЕВ, редовни професор, Природно-математички факултет, Нови Сад
 Др Гордана КОВАЧЕК СТАНИЋ, редовни професор, Правни факултет, Нови Сад
 Др Милош МАРЈАНОВИЋ, редовни професор, Правни факултет, Нови Сад
 Др Јована МИЛУТИНОВИЋ, ванредни професор, Филозофски факултет, Нови Сад
 Др Драган МИТРОВИЋ, редовни професор, Правни факултет, Београд
 Др Милован МИТРОВИЋ, редовни професор, Правни факултет, Београд
 Др Имре НАЋ, редовни професор, Природно-математички факултет, Нови Сад
 Др Душан НИКОЛИЋ, редовни професор, Правни факултет, Нови Сад
 Др Драго ЊЕГОВАН, музејски саветник, виши научни сарадник, Музеј Војводине, Нови Сад
 Др Часлав ОЦИЋ, дописни члан САНУ, Београд
 Др Душан ПОПОВИЋ, ванредни професор, Правни факултет, Београд
 Др Драган ПРОЛЕ, ванредни професор, Филозофски факултет, Нови Сад
 Др Биљана РАТКОВИЋ ЊЕГОВАН, ванредни професор, Факултет техничких наука, Нови Сад
 Др Владимир СТОЈАНОВИЋ, ванредни професор, Природно-математички факултет, Нови Сад
 Академик Олга ХАЦИЋ, редовни професор, Природно-математички факултет, Нови Сад
 Др Јована ЧИКИЋ, доцент, Природно-математички факултет, Нови Сад
 Др Срђан ШЉУКИЋ, ванредни професор, Филозофски факултет, Нови Сад
 Др Стеван ШОГОРОВ, редовни професор, Правни факултет, Нови Сад

МАТИЦА СРПСКА

**ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА**

**ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ**

Научни часопис из области друштвених и хуманистичких
наука с непрекидним излагањем од **1950.** године.

Зборник Матице српске за друштвене науке излази квартално, 4 пута годишње

Годишња претплата (4 свеске) износи **900,00** динара (за иностранство **20,00** €)

за чланове Матице српске **450,00** динара (из иностранства **10,00** €).

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **5,00** €)

Наручујем   примерака *Зборника МС за друштвене науке*

Име и презиме, назив установе или предузећа

_____

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун
Матице српске, број **295-1234397-90** (Српска банка), са назнаком
„за Зборник МСДН“. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати
омогућићете да *Зборник МС за друштвене науке* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117; 062-8563915

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за друштвене науке

21000 Нови Сад, Матице српске 1,

е-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs

МАТИЦА СРПСКА

MATICA SRPSKA

Улица Матице српске, број 1 • 21000 Нови Сад, Србија
Телефон: 021 527 622 • Телефакс: 021 528 901

HQ: 1 Matica Srpska street • 21 000 Novi Sad, Serbia
Phone: + 381 21 527 622 • Telefax: + 381 21 528 901

E-mail: ms@maticasrpska.org.rs • www.maticasrpska.org.rs

Зборник Матице српске за друштвене науке издаје Матица српска
Излази четири пута годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, улица Матице српске 1
Телефон: 021/420-199, 6615-798
Quarterly for Social Sciences published by Matica Srpska
Editorial and publishing office: Novi Sad, 1 Matica Srpska str.
Phone: (00381) 21 420-199
(00381) 21 6615-798
e-mail:
vnikolic@maticasrpska.org.rs
zmsdn@maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за друштвене науке* закључила је
146 (1/2014) свеску 7. маја 2014.
За издавача: доц. др Ђорђе Ђурић
Стручни сарадник Одељења: Владимир М. Николић
Лектор: Милена Микић Враголић
Коректор: Владимир М. Николић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Лектор и преводилац резимеа на енглески језик: Оливера Кривошић
Преводилац резимеа на француски језик: Соња Ивановић
Штампање завршено 2014. године

Компјутерски слог: Слађана Новаковић, S&N book, Ср. Каменица
Штампа: САЈНОС, Нови Сад
Тираж: 400

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке /
главни и одговорни уредник Часлав Оцић ; 1984, св.
76–. – Нови Сад : Одељење за друштвене науке,
1984–, – 24 cm

Четири пута годишње. – Резимеи на енг. језику. – На-
ставак публикације: Зборник за друштвене науке

ISSN 0352-5732

COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја
Републике Србије